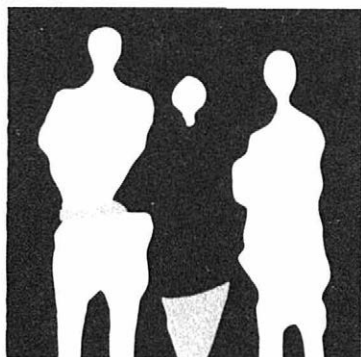

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 39 (2003): 1

Sociologický časopis Czech Sociological Review

*Vydává Sociologický ústav
Akademie věd České republiky*

České vydání:

Marek Skovajsa, šéfredaktor

Redakční rada:

Marie Čermáková (SoÚ AV ČR, Praha)

Ludmila Fialová (PřF UK, Praha)

Hana Havelková (FHS UK, Praha)

Michal Illner (SoÚ AV ČR, Praha)

Jan Jandourek (FF UK, Praha)

Martin Kreidl (SoÚ AV ČR, Praha)

Věra Majerová (ČZU, Praha)

Radim Marada (FSS MU, Brno)

Jiří Musil (CEU, Budapešť)

Miroslav Novák (FSV UK, Praha)

Miloslav Petrušek (FSV UK, Praha)

Ladislav Rabušic (FSS MU, Brno)

Jan Sedláček (FF UK, Praha)

Ján Sopóci (FF UK, Bratislava)

Jadwiga Śanderová (FSV UK, Praha)

Jiří Šubrt (FF UK, Praha)

Jiří Večerník (SoÚ AV ČR, Praha)

Klára Vlachová-Plečtitá (SoÚ AV ČR, Praha)

Ivan Vodochodský (FSV UK, Praha)

František Znebežánek (FF UP, Olomouc)

*Published by the Institute of Sociology
Academy of Sciences of the Czech Republic*

English issues:

Jiří Večerník, Editor-in-Chief

Editorial Board:

Joseph S. Drew (Washington and Prague)

Zdenka Mansfeldová (Prague)

Petr Matějů (Prague)

Georges Mink (Paris and Prague)

Stein Ringen (Oxford)

Marek Skovajsa (Prague)

Ivan Szelenyi (Yale and Budapest)

Georg Vobruba (Leipzig)

Redakce/Editorial Office

výkonná redaktorka/Managing Editor

Jitka Stehliková

anglická redaktorka/English Editor

Robin Cassling

sekretariát/Secretary Eva Strnadová

sazba/Typeset by Martin Pokorný, Hostouň

tisk/Printers: Tiskárna ÚJI, Praha 5

návrh obálky/Cover Design Filip Blažek

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Poděbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 česky, 2 anglicky). Cena 44 Kč, v zahraničí 14 € (14 \$), Slovensko 65 Kč, roční předplatné v ČR 264 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute of Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://www.soc.cas.cz>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: prodej@soc.cas.cz. One issue costs 14 \$ (14 €).

The Review is cited in publications of the Institute of Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://www.soc.cas.cz>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

PE 4584/39, 2003.

Editorial (Marek Skovajsa)	3
Zygmunt Bauman: Lidstvo na cestě k planetárnímu společenství	5
STATI	
Miroslav Novák: Popper versus Schumpeter: srovnání dvou neklasických teorií demokracie	11
ZE SOCIOLOGICKÝCH VÝZKUMŮ	00938 / 04
Petr Mareš, Tomáš Sirovátka, Jiří Vyhlídal: Dlouhodobě nezaměstnaní – životní situace a strategie	37
Dan Ryšavý: Sociální distance vůči Romům. Příklad vysokoškolských studentů	55
ESEJ	
Zdeněk R. Nešpor: Česká folková hudba 60.–80. let 20. století v pohledu sociologie náboženství	79
MEDAILON	
Markéta Sedláčková: Postmoderní proměny v životě i díle Zygmunta Baumana	99
RECENZE	
Zygmunt Bauman: <i>Modernity and the Holocaust</i> (Petra Rakušanová)	105
Marek Nohejl: <i>Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze: Pojednání o východiscích fenomenologické sociologie</i> (Jiří Šubrt)	106
Jiřina van Leeuwen-Turnovcová, Karin Wullenweber, Ursula Doleschal, Franz Schindler: <i>Gender-Forschung in der Slawistik</i> (Jana Valdřová)	108
Władysław Adamski, Pavel Machonin a Wolfgang Zapf (eds.): <i>Transformace a modernizační výzvy: Česko, Německo, Maďarsko, Polsko, Slovensko</i> (Zdeněk Suda)	112
Jan Jiráček, Blanka Říchová: <i>Politická komunikace a média</i> (Ladislav Cabada)	114
Witold Morawski: <i>Socjologia ekonomiczna. Problemy. Teoria. Empiria</i> (Jan Sedláček)	116
Clifford Geertz: <i>Interpretace kultur. Vybrané eseje</i> (Josef Kandert)	119
ZPRÁVY A INFORMACE	
XV. světový kongres <i>International Sociological Association</i> (Karel Müller, Věra Majerová, Jiří Buriánek, Pavel Kuchař)	123

PV

0 9420314 2-164

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině)

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný oborový časopis zaměřený na oblast sociologické teorie a metodologie, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů české sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři tištěné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, recenzní řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádce, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 2 v textovém editoru. Stati, výzkumné a metodologické texty nesmí přesahovat 20 normostran (1 NS = 1800 znaků), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. V elektronické podobě se příspěvky zasílají redakci buď na disketě formátu IBM PC, nebo e-mailem, text a tabulky v editoru Word pro Windows. Pro grafy a obrázky vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excell, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu *abstrakt* (20 řádků) a *název stati v angličtině a češtině, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi*. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do osmi týdnů od data přijetí rukopisu.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, telefon (+420) 222 221 761, 221 183 217-218, fax 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Návštěvní dny v redakci jsou pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech with abstracts and article summaries in English and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review focusing on the field of sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, while simultaneously striving to contribute to the solution of the practical problems of Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, which do not state the name or workplace of the author, in order for the review process to be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number and e-mail address. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the SČ/CSR, is deemed unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page (1800 characters). The maximum length of research and methodological essays is 20 pages, 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Manuscripts should be submitted on diskette in IBM PC format or by e-mail. Submit text and tables in Word for Windows, and graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created; graphs preferably in Excell, illustrations preferably in TIF or EPS. Along with the manuscript please submit a twenty-line *abstract*, a complete *bibliography*, and a brief up-to-date *curriculum vitae*.

Editorial decisions: Decisions are generally made within eight weeks from the date of the manuscript's arrival.

Postmaster: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jiřská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, fax (+420) 221 183 250, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Vážené čtenářky a čtenáři,

nový ročník *Sociologického časopisu/Czech Sociological Review* Vám redakce nabízí v odlišném grafickém provedení. Kromě nové obálky časopis také užívá jiný typ písma. Věříme, že provedené změny jsou k lepšímu a že je tak bude vnímat většina našich stálých i občasných čtenářů.

Červenou nití vinoucí se tímto jinak tematicky různorodým číslem je životní dílo polského sociologa světového významu Zygmunta Baumana, kterému v loňském roce udělila Univerzita Karlova v Praze čestný doktorát. Sotva by se vedle Baumana našel druhý středoevropský sociolog, jehož životní osudy by byly tak silně poznamenány složitými dějinami 20. století a který je přitom publikován a čten v zemích historicky šťastnějších a snad i proto sociologicky rozvinutějších. Kromě nevšední houževnatosti a nadání v tom jistě sehrála svou roli i Baumanova schopnost reflektovat na základě partikulární historické zkušenosti problémy, jež jsou svou povahou stále neodvratněji univerzální.

Sociologický časopis vzdává v tomto čísle hold polskému sociologovi hned ve třech rubrikách. Předně otiskuje Baumanův děkovaný projev, přednesený při slavnostním předání čestného doktorátu, v němž autor pléduje za nevyhnutelnost celosvětového mírového soužití různých kultur a národů – to podle něj může být založeno jen na vzájemném hermeneutickém prolínání kultur, na otevřeném rozhovoru jednotlivců i skupin nucených sdílet stále se zmenšující planetu. Medailon věnovaný Baumanově „životu a dílu“ shrnuje osobní a odbornou biografii autora, která je v mnohém exemplární pro společenské vědy z části Evropy stále ještě označované ne právě lichotivým termínem „postkomunistická“ a která se současně tomuto osudu pozoruhodně vymyká. O šíři Baumanova myslitelského záběru pak svědčí – jedna z mnoha dalších, které *Sociologický časopis* bude moci otiskovat, jak budou česky vycházet další baumanovské překlady – recenze jeho významné studie *Modernita a holocaust*.

Zatímco v Baumanově případě měli čeští sociologové tu vzácnou příležitost poctit a pozdravit autora osobně, u mnohých dalších velkých sociálních vědců nám již nezbyvá než aspoň uchovávat pietní vzpomínku na jejich životní výročí. Dovolím si zde napravit alespoň ta nejkřiklavější opomenutí učiněná v roce 2002. V uplynulém roce si světová sociologie připomenula nedožití 100. narozeniny dvou titánů na poli společenských věd, Talcotta Parsonse a Karla R. Poppera. Případ dějin vědeckého působení prvního z nich velmi dobře potvrzuje platnost prastarého moudra o vrtkavosti štěstěny: zatímco v letech 50. až 70. minulého století Parsons byl sociologem těšícím se mimořádnému uznání, další léta se k jeho dílu obrátila s překvapivým nezájmem zády. Ani v této nepříznivé době však neopustil stránky učebnic sociologie, i nadále působil skrze své žáky (N. Luhmann) a dnes se tento velký sociolog opět dostává podle některých náznaků do příznivé odborné veřejnosti. Ač je myšlenka velké teorie, již se Parsons snažil uskutečnit s důsledností, jež nemá v sociologii mnoho paralel, pro společenské vědy čímsi stále mlhavějším a obtížněji do-

sažitelným, jejich závislost na velkých výkonech minulosti, které byly snahou vystavět velkou teorii inspirovány, nezmizela a jen tak nezmizí.

Druhou osobností hodnou připomenutí je Karl R. Popper, myslitel, jehož přínos je přinejmenším tak bohatý, jak široká je oblast vědeckého poznání. Popper byl člověkem jasných stanovisek a provokativních tezí, a nepřekvapí proto množství polemik, do kterých se zapletl v nejrůznějších končinách svého mimořádně bohatého myslitelského záběru. Mnohé jeho názory neztratily nic ze své radikálnosti ani téměř deset let po jeho smrti. Obracelo-li se ostří jeho kritiky ve své době proti vědeckým slabinám marxismu a jiných „historicismů“, nelze z toho usuzovat, že by pro něj byly přijatelnější způsoby a metody, jimiž se „velká vyprávění“ doby moderní snaží demontovat někteří postmoderní autoři. A co víc, Popperův strážlivý a v mnoha ohledech konzervativní pohled na možnosti vědeckého poznání se s nevyhnutelností logického důsledku promítá do vyhraněně liberální vize otevřené společnosti. Ač podle Poppera nikdo nemůže být prorokem, sám se jím do jisté míry rokem 1989 stal. Otázkou a úkolem pro nás je na jak dlouho.

Nutně neúplnou bilanci uplynulého roku uzavřeme připomenutím jedné ztráty z oboru sociologie přinejmenším blízkého. Jelikož je normativní sociální teorie a s ní spojená otázka rozhraní mezi deskriptivním a normativním přístupem pro sociology stále akutním problémem (jak o tom svědčí v českém prostředí živá debata o weberovském postulátu „bezhodnotovosti“ společenských věd), stojí za zmínku, že v listopadu loňského roku zemřel nestor normativní politické teorie John Rawls. Nejen Rawlsovo pojetí spravedlnosti, ale také například jeho myšlenka liberálně demokratické politické kultury jako základu liberálního řádu jistě zůstane ještě dlouho inspirativní i pro mnohé sociology.

Čtyři původní příspěvky tohoto čísla obsazují různé vzájemně komplementární parkety současné sociologie: sociologii teoretickou, sociologii kvantitativně empirickou, sociologickou metodologii a sociologii rozumějící. Recenzní rubrika se opět zaměřuje převážně na domácí publikace. Závěrečná zpráva o konferenci Mezinárodní sociologické asociace (ISA) v australském Brisbane shrnuje postřehy českých účastníků o zcela aktuálních a hojně diskutovaných tématech světové sociologie i o vývoji v sociologických podoborech jejich zájmu.

První číslo nového ročníku je vhodnou záminkou k alespoň letmému nastínění redakčních záměrů na letošní rok. Čtenáři časopisu mohou očekávat dvě monotematická čísla, jedno zaměřené na problematiku sociologie města, druhé na sociologii kultury. Další připravovanou aktivitou redakce českých čísel SČ je uspořádání kulatého stolu o osudech českých sociologů v 60. až 80. letech minulého století, jímž chce časopis přispět k uchování paměti na nelehké, ale už nenávratné a nezměnitelné, a v mnoha ohledech jistě formativní období vývoje české sociologie.

Lidstvo na cestě k planetárnímu společenství

ZYGMUNT BAUMAN

Děkovný projev přednesený při udělení čestného doktorátu Univerzity Karlovy ve Velké aule Karolina, Praha, 17. října 2002

Mankind on the Road to a Planet-wide Community

Acceptance speech given during the honorary degree-awarding ceremony at Charles University, Prague, October 17, 2002.

Vaše magnificence, spectabiles, vážení hosté, milí přátelé, mockrát vám děkuji a jsem vám velmi vděčný a zavázán, jsem vašim velkým dlužníkem (*proneseno česky*).

Jsem vám velmi vděčný nejen za čest, kterou mi dnes prokazujete, ač je mi jen málo poct tak drahých a tak blízkých mému srdci jako tato, které se mi dostává v Praze od Karlovy Univerzity, univerzity, která přispívá k rozvoji evropské kultury déle než kterákoli jiná univerzita ve střední Evropě. V Polsku říkáme, že v nouzi poznáš přítele. A když jsem se v nouzi ocitl já a má vlastní *alma mater* mi ukázala dveře, byla to právě Karlova univerzita, která mi nabídla svou pomocnou ruku.

K vděčnosti a radosti však nemám pouze osobní důvody. Již půl století totiž trvá milostná aférka – stále velmi intenzivní, náruživá, šťastná a plodná – mezi polskou a českou sociologií. Podobně úzká vazba v dobrém i ve zlém však vznikla i na úrovni dějin našich dvou zemí, trvá dnes a bude trvat i nadále. Jistý americký autor vydal knihu o dějinách Polska pod názvem „Boží hřiště“. Domnívám se, že tento název by se dal použít i pro dějiny českých zemí a platí i pro jejich současnost. Dnes, kdy má být znovu uznána a oficiálně potvrzena skutečnost, že Evropa není a nemůže být Evropou bez Poláků a Čechů, opět čelíme společně velké výzvě. Některé národy mohou pyšně prohlašovat, že Evropa je tam, kde jsou ony. Ne tak my – Poláci a Češi. Pro nás je Evropa nedokončeným úkolem, horizontem, ke kterému míříme, náročným dílem, které vyžaduje mnoho představitosti, moudrosti a úsilí.

Velké myšlenky se jen zřídka líhnou v okázalých hlavních městech velmocí. Začasto se naopak rodí a uzrávají na takových Božích polích, jakými jsou Polsko a Česká republika, na místech usilujících o naplnění polí postrádajícího smyslu, nebo možná naopak přeplněných významy, které se dožadují konfrontace, smíření a sloučení. A tak i dnes jako již tolikrát v minulosti cítíme povinnost přispět do našeho společného evropského domova idejemi, jež nejvíce potřebuje, ale jež mu také nejcitelněji scházejí. Do společného evropského domova vstupujeme v okamžiku, kdy potřeba nalézt nové ideje a přezkoumat ty staré je zvlášť naléhavá a palčivá.

Po mnoho staletí se filozofové snažili o vyřešení znepokojivého rozporu mezi zájmy zaměřenými na sebezáchovu a etickým přikázáním lásky k bližnímu. Tento rozpor vyvstal poprvé, když se Kain rozhořčeně dožadoval vysvětlení, proč, pokud vůbec, má být strážcem bratra svého (tato otázka je dle Emanuela Lévinase počátkem vši nemorálnosti). Zdálo se, že uspokojivé řešení neexistuje: sledování vlastního zájmu a převzetí odpovědnosti za integritu, důstojnost a blaho druhých jsou zřejmě v protikladu. I skutečnost, že další a další generace filozofů navrhovaly stále nová znění definitivní mírové smlouvy mezi sebezáchovou a láskou k bližnímu, jen nepřímo potvrzovala marnost tohoto hledání.

A vskutku – střetnou-li se požadavky vlastního zájmu a blaha druhých, jedny nebo druhé musí ustoupit. Jeden či druhý z partnerů, a možná oba, nebudou moci udělat a získat, co by chtěli. Někdo musí obětovat aspoň část svého pohodlí nebo snů. Odmítne-li se čehokoli vzdát, musí ignorovat pohodlí a sny druhého, které překážejí jeho plnému uspokojení. Chceme-li se tedy vyhnout otevřenému a často i krvavému nepřátelství, musíme oběma stranám vysvětlit, proč je pro ně obětování vlastních zájmů lepším řešením než jeho alternativa: dokázat jim, že prokazovat dobro druhému i na vlastní účet se jim „vyplatí“.

Filozofická imaginace je možná bez hranic, ale její schopnost nacházet argumenty pro zakrytí rozporu mezi vlastním zájmem a etickým přikázáním zjevně narážela na mez, kterou se jí i přes veškerou snahu nepodařilo překonat. Lze omluvit ty, kteří si mysleli, že touto nepřekročitelnou mezí je sama lidská přirozenost. Základní volba byla mezi činěním dobra sobě či druhým, mezi prosazováním vlastní osoby či láskou k bližnímu, mezi rozšiřováním sféry působnosti vlastního já či sdílením životního prostoru a bohatství s druhými. Zdálo se, že život ve společenství s druhými je *hrou s nulovým součtem*. Zdálo se také, že ten, kdo obětuje vlastní vítězství, aby zachránil druhé před prohrou, spolehlivě spěje k porážce – a protože jen velmi málo dalších ho bude ochotno následovat – i k zesměšnění.

Všechny tyto domněnky se mohly až donedávna jevit jako opodstatněné. Ne tak ale dnes. Vážení přátelé, zastávám názor, že ať se nám to líbí nebo ne, vstoupili jsme dnes do doby, kdy *zájem na sebezáchově a poslušnost etického přikázání začínají splývat*. Sebezáchova a morálka dnes předepisují stejnou politiku a strategii, neboť prohra druhého už pro mě není výhrou. Soužití na zaplněné planetě přestalo být hrou s nulovým součtem. V naší neklidné době se všichni ocitáme na jedné lodi. *Buď budeme bezpečně plout pospolu, nebo všichni společně klesneme ke dnu.*

A tak se sebezáchova a etika konečně setkávají, ale pouze díky tomu, že sociální realita se za pomoci dějin dopracovala k okamžiku, ke kterému se filozofové marně snažili dospět důmyslností rozumu.

Pouze několik moudrých mužů dokázalo předpovědět, že se něco takového stane a že k tomu dojde takovouto cestou. Immanuel Kant patřil mezi nejvýznačnější z nich. Před více než dvěma staletími, v roce 1784, zaslal svým vydavatelům malou knížečku s titulem *Ideje k obecným dějinám ve světoobčanském záměru* (*Ideen zu einer allgemeinen Geschichte in weltbürgerlicher Absicht*). V té době nenavědčovaly blížícímu se plnému zalidnění planety téměř žádné náznaky a zcela jistě žádné symp-

tomy viditelné obyvatelům poklidného městečka Královec, kde Kant žil a přemýšlel. Ve své knize Kant podotýká, že planeta, na níž žijeme, má tvar koule a že v důsledku tohoto vcelku banálního faktu se všichni můžeme pohybovat pouze po povrchu této koule. Vzhledem k tomu, že není kam jít jinam, jsme navždy odkázáni žít ve vzájemném sousedství a ve společnosti druhých. Pohybujete-li se po kulovitém povrchu, dříve či později zjistíte, že vzdálenosti se smršťují tou měrou, jak se je snažíte prodloužit. Veškerá snaha o zvětšení vzdálenosti mezi vámi a ostatními a o její udržení nemůže skončit jinak než porážkou tohoto úsilí. A tak Kant došel k závěru, že úplná občanská jednota v lidském rodě (*die vollkommene bürgerliche Vereinigung in der Menschengattung*) je osudem, který nám byl určen Přírodou. Je konečným horizontem našich všeobecných dějin (*allgemeine Geschichte*), k němuž máme pod vedením rozumu a pudu sebezáchovy směřovat a v plnosti času ho dosáhnout. Přestože k tomuto závěru došel již Kant, svět potřeboval více než dvě stě let dalších experimentů, tápání, pokusů a omylů, aby zjistil, že královecký filozof měl pravdu.

Docenění našla Kantova prozíravost teprve ve chvíli, kdy se jasně ukázalo, že skončila *éra prostoru* (tedy období, kdy prostor představoval nejvytouženější odměnu, první cenu v mocenském boji a všelék na zjevné i zdánlivé sociální problémy).

V *éře prostoru* představovalo území nejžádanější statek, nejvyšší cenu v každém mocenském boji, neboť získání či naopak ztráta území odlišovaly vítěze od poražených. Nadto však bylo území v této *éře* hlavní zárukou bezpečnosti. ‚Bezpečnost‘ byla zcela otázkou území, neboť *éra prostoru* byla dobou ‚hlubokých zázemí‘, životního prostoru (*Lebensraum*), ‚sanitárních pásem‘ – a domů, které pro každého Angličana představovaly jeho hrad. Moc sama o sobě, ale i soukromí a ochrana před mocenským vměšováním byly teritoriální povahy. Země poskytovala přístřeší a úkryt, místo, kam bylo možno uniknout, kde bylo možno se uzavřít, přejít do podzemí a cítit se bezpečně. Mocní tohoto světa, před kterými chtěl člověk uniknout a skrýt se, byli nuceni zastavit se na hranicích.

Tato *éra* dnes již dávno patří minulosti, čemuž již dlouhou dobu nasvědčovaly mnohé příznaky. Definitivní konec *éry prostoru* se ale projevil ve vší své nenávratnosti až 11. září 2001. Události 11. září jasně ukázaly, že nikdo, ať je jakkoli majetný, vzdálený a nezáčastněný, se nemůže držet stranou od zbytku světa.

Ukázalo se také, že ztráta ochranné schopnosti prostoru je dvousečným mečem: nikdo se nemůže skrýt před úderem, který lze zosnovat a zasadit z libovolně velké vzdálenosti. Místo už neposkytuje žádnou ochranu, ať je sebelépe ozbrojeno a opevněno. Síla a slabost, bezpečí a nebezpečí se nyní staly svou podstatou *extrateritoriálními (difúzními) problémy, které se vymykají teritoriálním (a zacíleným) řešením. Sebelépe opevněné místo či sebelépe vyzbrojené obyvatelstvo může být zcela bezpečné pouze v bezpečném světě, světě, v němž nikdo nemá důvod či přání použít násilí, aby si zajistil přežití, aby unikl ponižení nebo aby ničil a ponižoval druhé. Je třeba připomenout si nesmrtelnou pravdu vyslovenou Aristotelem: „Mimo polis může žít pouze zvíře, nebo bůh.“ V naší době ještě musíme dodat, že žádná lidská polis nemůže nadlouho přežít, chybí-li vůle proměnit v jednu společnou polis celý svět.*

Je tedy zřejmé, že dějiny nejsou v žádném případě u konce. Možnost volby stále trvá a je nevyhnutelná. Jak poznamenala Hannah Arendtová: „Svět není lidský proto, že ho vytvářejí lidé, a ani se lidským nestává tím, že v něm zní lidský hlas. Lidskosti nabývá teprve tím, že se stává předmětem rozmluvy... Dění ve světě a v nás samých polidšťujeme pouze tím, že o něm mluvíme, a když o něm mluvíme, učíme se být lidmi.“

Řekové nazývali tuto lidskost, které dosahujeme v přátelské rozmluvě, *philantropia*, 'láska k lidem', neboť se projevuje ochotou sdílet svět spolu s druhými.“

Tato slova Hannah Arendtové by mohla – a měla – být čtena jako prolegomena všech budoucích snah, které chtějí zastavit protikladné tendence a přiblížit dějiny k ideálu 'lidského společenství'. Podobně jako jeden z jejích intelektuálních vzorů Gotthold Ephraim Lessing i Arendtová tvrdí, že „otevřenost vůči druhým“ je předpokladem „lidskosti“ v každém smyslu tohoto slova ... Opravdově lidský dialog se od pouhého povídání, či dokonce od diskuse liší tím, že je zcela prostoupen potěšením z druhého člověka a z jeho slov.'

Podle Arendtové bylo velkou Lessingovou předností, že se dokázal těšit z nekonečného množství názorů rodících se v diskusích o záležitostech tohoto světa. Lessing se uměl radovat dokonce i z toho, co vždy – nebo přinejmenším od dob Parménidových a Platónových – filosofovi trýznilo. Tedy ze skutečnosti, že jakmile je pravda vyslovena, stává se rázem pouze jedním z mnoha mínění, je zpochybňována, nově formulována, redukována na pouze jeden z mnoha námětů rozmluvy. Lessingova velikost však nespočívá jen v jeho teoretickém náhledu, že v lidském světě nemůže existovat pouze jedna jediná pravda, ale v jeho potěšení z toho, že tato jediná pravda vskutku neexistuje, a že tedy nekončící rozmluva mezi lidmi neustane, dokud budou lidé existovat. Jediná absolutní pravda by znamenala smrt všech disputací, a tedy i konec lidstva.

Skutečnost, že s námi druzí nesouhlasí, *není* překážkou vytvoření lidského společenství. Překážkou však je přesvědčení, že naše mínění je tou jedinou pravou pravdou nade všechny ostatní a že pravdy jiných lidí, pokud se liší od našich pravd, jsou „pouhým míněním“. Hannah Arendtová uzavírá svou esej o *Lidech v temných dobách* citátem z Lessinga: „Nechť každý vysloví svou pravdu a nechť pravda sama je svěřena Bohu.“

Poselství Lessinga a Arendtové je značně přímočaré: otázku, kdo má pravdu, nechme otevřenou. Pravda může vyvstat teprve na samém konci rozhovoru – a skutečný rozhovor se vyznačuje tím, že ani jeden z účastníků s jistotou neví, a ani nemůže vědět, jaké bude konečné vyústění.

Ve svém nedávném střízlivém zhodnocení současného vývoje si David Held všímá „velmi silného pokušení zapomenout na všechno ostatní a bránit postavení pouze některých národů a zemí“. Vyhledky po 11. září nepovažuje za příliš povzbudivé. Nabízejí sice šanci k „posílení multilaterálních institucí a mezinárodních právních dohod“, existuje však také riziko odpovědí, které „by nás mohly zavléci od našich křehkých vítězství do světa nových antagonismů a rozdělení – do výrazně neobčanské společnosti“. Heldův závěr není nijak optimistický: „v okamžiku, kdy píší

tuto práci, znamenají nejsou příznivá'. Je však naší útěchou (*jedinou* dostupnou útěchou, ale také – dovoluji si doplnit – *jedinou* útěchou, již lidstvo v temných časech potřebuje), že „dějiny jsou tu stále s námi a lze je tvořit’.

Překážky bránící dosažení společného lidství se zdají být téměř nepřekonatelné. Zbraně nemluví, zatímco zvuk lidské mluvy dává jen zoufale slabou odpověď svistu raket a ohlušujícímu třeskotu výbušnin.

To musím, ač s lítostí, uznat. Pohled na svět, který sdílíme, nás svádí ke snění o nějakém lepším výchozím bodě pro naši cestu k celoplanetárnímu lidství. V jednom z oněch kousavých a nemilosrdných irských vtipů se řidič táže kolemjdoucího, jak se z místa, kde se nachází, dostane do Dublinu. Dostává se mu následující odpovědi: „Kdybych jel do Dublinu, nevyrazil bych odtud.“ Zajisté i my si dokážeme představit lepší výchozí bod pro cestu ke Kantovu ideálu ‚univerzální jednoty lidstva‘, než jakým je tento svět. Ale žádný takovýto alternativní svět, a tedy ani žádný jiný výchozí bod, neexistují. Přitom nám však – zde mimo vši pochybnost – *nezbývá nic jiného*, než se na tuto cestu vydat, a to bez dalších průtahů.

Je možné, že jak se Kant domníval, jím postulovaná jednota lidského druhu je v souladu se záměrem přírody, – rozhodně však tato jednota není dějinně determinována. Postupující nekontrolovatelnost dnes již globální sítě vzájemné závislosti a ‚vzájemně zajištěné zranitelnosti‘ zjevně nezvyšuje pravděpodobnost vytvoření takovéto jednoty. To ale pouze znamená, že v žádné jiné době nebyla potřeba usilovného hledání společného lidství a praxe řídicí se tímto předpokladem tak naléhavá a silná jako nyní.

Kde jinde by mělo probíhat a rozkvétat toto hledání než právě na Karlově univerzitě? Kde jinde, než na univerzitě ležící v samém srdci Evropy, která vždy kráčela v čele rozvoje moudrosti a která je známa tím, že se snažila poskytnout pomoc a útočiště těm, kteří je nejvíce potřebovali, a to právě ve chvíli jejich největší nouze?

Přeložili Markéta Sedláčková a Marek Skovajsa

Sociologický ústav Akademie věd České republiky
vydal v roce 2002 publikaci

Současná česká společnost

Sociologické studie

Sestavili Zdenka Mansfeldová a Milan Tuček

Kniha dokumentuje změny, ke kterým došlo v české společnosti v poslední dekádě 20. století, a to v různých oblastech života. Autoři jsou jak renomovaní sociologové, tak i mladí vědečtí pracovníci, všichni v současné době působí v Sociologickém ústavu Akademie věd ČR.

Osmnáct sociologických studií poskytuje široký záběr pohledu na dění v naší společnosti, od proměn sociální struktury, sociálních nerovností, postojů, spotřebních vzorců až k otázkám vzdělanostního nebo politického systému, sociálních hnutí, představuje problematiku životních hodnot, problematiku mužů a žen či integrace České republiky do evropských struktur.

Ojedinelá publikace poslouží jak sociologům, tak i všem zájemcům o hlubší pochopení dění v české společnosti po pádu komunismu.

SC Ú cena publikace
250 Kč

Sociologický ústav AV ČR
PRAHA 2002

Popper versus Schumpeter: srovnání dvou neklasických teorií demokracie

MIROSLAV NOVÁK

Institut politologických studií, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Popper versus Schumpeter: A Comparison of Two Non-Classical Theories of Democracy

Abstract: The author compares the non-classical theories of democracy developed in the 1940s by two originally Austrian thinkers (Karl R. Popper and Joseph A. Schumpeter). He points out that most of the conclusions derived by Popper from his non-classical theory of democracy, especially in the 1980s, could also be derived from Schumpeter's non-classical theory. Such conclusions are ignored by people who recommend a proportional system of representation, multiparty systems and a broad coalition government as a 'better' model of democracy than the Westminster model, characterised by a majority electoral system (plurality), a two-party system and single-party government. In exploring the differences between the concepts put forward by the two Austrian thinkers, the author stresses the contrast between Schumpeter's theory of the irrationality of the political behaviour of the masses and Popper's thesis that the people's retrospective judgment on policies implemented and politics conducted may be competent. The author argues that some contemporary theories and conclusions of recent empirical studies are closer to Popper's view than to Schumpeter's.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 1: 11–36

Úvod

Dva mnohostranní myslitelé s mimořádným vlivem na sociologii a politologii 20. století, kteří se oba shodou okolností narodili v Rakousko-Uhersku, totiž Karl Raimund Popper (1902–1994) a Joseph Alois Schumpeter (1883–1950), podrobili zhruba současně (v 1. polovině 40. let 20. stol.)¹ ostré kritice „klasickou doktrínu de-

* Tato stať vznikla podstatným přepracováním a rozšířením textu mého referátu pro popperovskou konferenci „Idea otevřené společnosti v teoretické reflexi“, kterou pořádal 17. září 2001 v Praze pod vedením Milana Znoje Ústav politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy spolu s oddělením morální a politické filozofie Filozofického ústavu Akademie věd ČR.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Doc. Miroslav Novák, Ph.D., Institut politologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, U Kříže 8–10, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: novak@mbox.fsv.cuni.cz

¹ Schumpeterův spis *Capitalism, Socialism and Democracy* vyšel roku 1942, Popperovo dílo *The Open Society and Its Enemies* bylo vydáno v roce 1945.

mokracie“ a navrhli jinou, neklasickou teorii demokracie, kterou považovali za realističtější. Oba autoři tím chtěli přispět k zachování demokracie.² Jejich přístup je v mnohém obdobný, což v odborné literatuře zůstalo z různých důvodů téměř nepovšimnuto. Je zajímavé, že ani jeden, ani druhý nebyl specialistou na politickou sociologii či politickou filozofii.³ Jejich koncepce jsou sice široce známy, ale lze se přesto domnívat, že politologové jim nevěnovali pozornost, jakou by si zasluhovaly.

Je pravda, že „procedurální“ definici demokracie, jak ji navrhl slavný rakouský ekonom Schumpeter, více méně vzala za vlastní většina politologů a politických sociologů 20. století, např. Robert A. Dahl a Giovanni Sartori, abychom jmenovali jen ty nejvýznamnější⁴. To vyjádřil zejména francouzský sociolog Raymond Aron: „Demokracie, tak jak funguje, nemá nic společného s nějakou nadsmyslnou ideou nebo s nějakým ideálním režimem. Je to souhrn prozaických institucí, které nutí vládce, aby se svými soupeři trvale a spořádaně soutěžili podle pravidel. (...) Taková definice demokracie – organizovaná soutěž kandidátů na výkon moci, takže prozatímní vítězové souhlasí s tím, aby jejich odpůrci mohli dostat znovu za několik let šanci, přičemž sama soutěž a výkon moci podléhají přesným pravidlům –, vyplývá z idejí J. Schumpetera, které přijala s druhotnými obměnami většina západních sociologů.“ [Aron 1988: 220] Zhruba řečeno, někteří politologové, zejména Sartori, přejali Schumpeterovu procedurální definici demokracie a integrovali ji do své vlastní koncepce demokracie, přičemž jiné důležité aspekty jeho koncepce nechali stranou. Dahlov postoj k Schumpeterovi není příliš odlišný, i když na rozdíl od svého italského kolegy neváhal některá ze stanovisek rakouského ekonomu výslovně odmítnout.

Dále pak „elitářskou“ stránku Schumpeterovy koncepce často kritizují stoupenici „participační“ demokracie [viz např. Bachrach 1967].⁵ Řada dalších aspektů a implikací neklasické teorie demokracie, včetně některých skutečně významných, však zůstává „polem neoraným“, které politologové vesměs ponechávají zcela stranou svého zájmu. Je to dost překvapivé, protože Schumpeter sám je vyložil hned ve

---

² Tento cíl je u Poppera zvláště zřejmý, ale kladl si ho i Schumpeter, který tím začíná XXII. kapitolu nazvanou „Another Theory of Democracy“ [Schumpeter 1962: 269].

³ Popper prohlásil v jednom interview, které dal roku 1989 francouzskému politologovi Baudouinovi, který o něm napsal několik knih: „Po pravdě řečeno, profesně se mě netýká žádná sociální věda, politickou vědu nevyjímaje. V této oblasti jsem amatér; jsem jen občan, který má jisté názory. Nejsem profesionální politický filozof.“ [Baudouin 1994: 5] Baudouin napsal ještě další monografii o Popperovi [viz Baudouin 1995] a v jedné své příručce [viz Baudouin 1998] právem vede paralelu mezi Popperem a Maninovou prací [Manin 1996] o principech reprezentativní vlády.

⁴ V poslední době např. [Shapiro 2002].

⁵ O „elitářském“ pojetí demokracie viz dále např. [Svensson 1995], [Duhamel 1985], [Held 1996]. Sartori [1987, slov. překl. 1993: 158nn.] právem zpochybnil názor, že myšlenková linie Schumpeter-Dahl je pokračovatelkou linie Mosca-Pareto. Stojí též za zmínku, že představitelé konkurenční teorie demokracie, zejména Dahl a Sartori, jsou odpůrci teorií „mocenské elity“. O teoriích elity viz např. [Busino 1992] nebo v české literatuře [Jodl 1994].

40. letech dost systematicky a Popper se jimi mnohokrát zabýval zejména ve svých pozdních příležitostných textech z druhé poloviny 80. let.

Pokud jde o Popperovu neklasickou teorii demokracie, tu političtí vědci ignorovali a až na výjimky to platí dodnes, přestože se Schumpeterově teorii dost podobá a přestože může být dokonce považována, přinejmenším v určitých aspektech, za lepší. Jak vysvětlit tuto kuriózní skutečnost? Slavný metodolog ji přece formuloval už ve svém známém díle *Otevřená společnost a její nepřátelé* uveřejněném roku 1945! Pokud tato dvousvazková kniha vyvolala hned po svém vydání značný rozruch, většina čtenářů věnovala pozornost především druhému svazku, který pojednává o Hegelovi a Marxovi. Naproti tomu Popper nastínil svou novou teorii demokracie jaksi mimochodem v 1. svazku při kritické analýze otázky vůdcovství u ... Platóna. Jistě, i na jeho kritiku Platóna reagoval ne jeden autor, ale byli to vesměs specialisté na starověkou filozofii, kterým šlo o obhajobu Platóna, nikoli o neklasickou teorii demokracie, a to tím spíš, že Popper ji ve 40. letech na rozdíl od Schumpetera nevyložil systematicky, ale načrtl ji jen v náznacích, a v polemice s Platónovými názory je poněkud „utopena“.

Teprve v 80. letech, tj. na sklonku svého života, kdy se Popper v řadě svých krátkých příležitostných textů (veřejných přednáškách, článcích a rozhovorech pro deníky nebo týdeníky apod.) vrátil k politické problematice, formuloval svou neklasickou teorii demokracie systematictěji, přičemž poukázal také na některé její důsledky nebo implikace, např. skeptický postoj vůči volebnímu systému poměrného zastoupení. Ale i v této době, kdy takové příležitostné texty zasáhly širší okruh čtenářů, jen velmi málo specialistů (mezi výjimkami jmenujme zejména francouzského politologa Maurice Duvergera a jeho důležité dílo *La nostalgie de l'impuissance* [viz Duverger 1988: 79–83]), postřehlo významnost Popperovy neklasické teorie demokracie. Čím to? Na rozdíl od let 50., v 80. letech už mezi světovými politology nebyl příliš rozšířen obdiv k anglosaským politickým systémům charakterizovaným mj. jednokolovým většinovým volebním systémem a systémem dvou relevantních stran (bipartismem), které se tak líbily rakouskému metodologovi. Většina nových politických vědců vychvalovala naopak malé demokracie kontinentální Evropy, pro něž bylo typické poměrné zastoupení a systém více než dvou relevantních stran (multipartismus). Není tedy divu, že Popperova koncepce demokracie u nich „narazila“. Většina z nich se rozhodla jeho teorii demokracie prostě ignorovat.

Tito politologové však neberou v úvahu důležitou skutečnost, že mezi Popperovou a Schumpeterovou neklasickou teorií demokracie je značná příbuznost, a to do té míry, že většina důsledků, které ze své teorie demokracie vyvodil v 80. letech Popper, mohou být vyvozeny také ze ... Schumpeterovy teorie demokracie! A pokud se noví politologové snadno zbavili Popperových myšlenek z 80. let 20. století, nemohou se tak snadno zbavit Schumpeterovy teorie demokracie, jejíž některé části patří takřka k povinné intelektuální výbavě současné politické vědy a politické sociologie.

Dále pak, jak ukážeme později, některé z „antielitářských“ kritik namířených (možná právem) proti Schumpeterově neklasické teorii demokracie, nejsou naopak

platné proti Popperově neklasické teorii demokracie, což ještě zvyšuje závažnost srovnání obou těchto blízkých teorií. Budeme tedy číst Schumpetera s Popperovou pomocí. Začneme rakouským ekonomem.

Demokracie podle Schumpetera: metoda, nikoli cíl o sobě

Článek „The Rise of Illiberal Democracy“, který publikoval Fareed Zakaria ve vlivném americkém časopise *Foreign Affairs* roku 1997, vyvolal mnoho rozruchu. Začíná citátem věty amerického diplomata Richarda Holbrooka, kterou vyslovil v předvečer voleb v Bosně roku 1996: „Předpokládejme, že volby budou prohlášeny za svobodné a spravedlivé“, uvažoval, „a že ti, kteří budou zvoleni, jsou rasisté, fašisté a separatisté, kteří veřejně odmítají [mír a opětovné sloučení]. Takové je dilema.“ [Zakaria 1997: 22, srov. čes. př. Zakaria 1998]

Schumpeter už roku 1942 formuloval podobný problém ještě provokativnějším způsobem: „Přesuňme se do pomyslné země, která sice respektuje demokratické formy, ale pronásleduje křesťany, upaluje čarodějnice na hranicích a vraždí Židy. Jistě bychom nesouhlasili s takovými praktikami jenom proto, že byly rozhodnuty v souladu s pravidly demokratické procedury. (...) Existují nejvyšší ideály a zájmy, které i ten nejhrošlivější demokrat staví nad demokracii, a když vyznává neochvějnou věrnost tomuto režimu, vyjadřuje prostě své hluboké přesvědčení, že demokracie tyto ideály a tyto zájmy – svobodu svědomí, svobodu tisku, poctivou vládu atd. – zaručí.“ [Schumpeter 1962: 242] Vztah mezi demokracií a svobodou je tedy mnohem složitější, než obvykle předpokládáme. Zkrátka, podle Schumpetera je demokracie „politickou metodou“, jinak řečeno „jistým typem institucionálního uspořádání, které slouží k dosažení politických rozhodnutí.“ [Schumpeter 1962: 242] Pak ovšem demokracie nemůže představovat „cíl o sobě“.

Je demokracie vládou lidu?

Schumpeter vysvětluje, že je neuspokojivé definovat demokracii jako „vládu lidu“. Existuje totiž podle něho mnoho kombinací mezi všemi možnými definicemi „lidu“ a všemi možnými definicemi pojmu „vládnout“. V různých epochách se za lid považovaly různé skupiny. „Pokud se neumožňuje volit osobám, které nedosáhly věkové hranice, nemůžeme označit za antidemokratický ten národ, který z téhož nebo podobného důvodu zbavuje jiné osoby volebního práva.“ [Schumpeter 1962: 244]. Volební způsobilost je podle rakouského ekonomy „věcí mínění a stupně“ [tamtéž]. Tak např. rasistický národ se může domnívat, že příslušnost k jisté rase může být důvodem ke zbavení volebního práva a podobně tomu může být i s příslušností k určitému pohlaví, náboženství nebo k nějaké politické preferenci. Jde jen o to, zda daná společnost tyto motivy a pravidla vyloučení z volebního práva uznává [viz Schumpeter 1962: 244]. A tato společnost je jen libovolně definovaný lid (populus): „Nemáme nechat na každém lidu (populus), aby se sám definoval?“ [tamtéž]

Schumpeter používá zvláště drastický příklad: „V očích bolševika je nebolševik považován za šíleného kacíře. Proto by nás samo pravidlo bolševické strany neopravňovalo, abychom sovětskou republiku označili za antidemokratickou. Máme důvod dospět k tomuto závěru jen tehdy, když bolševická strana sama je ovládána podle antidemokratických norem, a tak tomu zjevně je.“ [Schumpeter 1962: 245]. Robert A. Dahl, považovaný často za největšího žijícího amerického politologa, se sice o rakouského ekonoma a jeho neklasické pojetí demokracie opírá, ale tuto jeho myšlenku právem odmítá [viz např. Dahl 1990: 65, čes. překl. Dahl 1995a: 60–61]. Svou kritiku Dahl rozvíjí zejména ve svém díle *Democracy and its Critics*, kde mj. poznamenává, že Schumpeter dochází k tak absurdnímu závěru proto, že nerozlišoval mezi dvěma tvrzeními: 1. Systém je demokratický ve vztahu ke svému vlastnímu lidu a 2. Systém je demokratický ve vztahu ke každému, kdo podléhá jeho zákonům [viz Dahl 1989, čes. překl. Dahl 1995b: 111–113].

Také ve svém pozdějším spise *On Democracy* [Dahl 1998, český překl. Dahl 2001] klade Dahl důraz na inkluzivní občanství, tj. občanství zahrnující všechny dospělé osoby s výjimkou těch, kdo v dané zemi pobývají jen přechodně, a těch, kdo sami prokazatelně nejsou schopni se sami o sebe postarat [viz Dahl 1998, čes. překl. Dahl 2001: 73].

Schumpeterova kritika klasické doktríny demokracie

Podle rakouského ekonoma lze „klasickou demokratickou doktrínu“ resumovat takto: „... demokratická metoda je institucionální uspořádání k dosažení politických rozhodnutí, která realizují obecné blaho tak, že lid sám rozhoduje sporné otázky volbou jednotlivců, kteří se mají shromáždit za tím účelem, aby vykonávali jeho vůli“ [Schumpeter 1962: 250]. Schumpeter klade důraz především na tři implikace klasické demokratické doktríny, které považuje za nerealistické: 1) „obecné blaho“, které každý rozumný člověk může zjistit na základě racionálního uvažování, 2) „všeobecná vůle“ neboli „společná vůle lidu“ odpovídající tomuto obecnému blahu, 3) „racionální“ chování občanů, díky němuž obecné blaho může být zjištěno a všeobecná vůle formulována.

Podle Schumpetera především neexistuje něco jako jednoznačně určené obecné blaho, na kterém by se všichni mohli shodnout nebo ho uznat na základě racionálních argumentů. Není to tím, že by si někteří přáli něco jiného než obecné blaho, ale plyne to z daleko podstatnější skutečnosti, že obecné blaho znamená nutně něco jiného pro různé jedince a pro různé skupiny. Dále pak neexistuje něco jako všeobecná vůle nebo společná vůle lidu, která by předpokládala existenci dobra, které by všichni mohli identifikovat [Schumpeter 1962: 252]. Konečně občané se podle něho nechovají racionálním způsobem, neboť iracionální předsudky a popudy, jež jsou „velmi často sexuální povahy“, mají značný vliv, jak to ukázali Sigmund Freud, Vilfredo Pareto, Gustave Le Bon a jejich pokračovatelé. Svědčí o tom prý obchodní reklama a politická propaganda.

„... pokud se ještě více vzdálíme od soukromých zájmů rodiny a zaměstnání do oblasti národních a mezinárodních zájmů, které postrádají přímé a neklamné propojení se zájmy soukromými, potom individuální vůle, pochopení faktů a způsob usuzování přestávají splňovat požadavky klasické doktríny.“ [Schumpeter 1962: 261]

Schumpeterova neklasická teorie demokracie

Schumpeter považuje klasickou demokratickou doktrínu za neudržitelnou. Měli bychom proto podle něho hledat jinou teorii, která by byla mnohem bližší realitě „a přitom by zachránila před potopením značnou část prvků demokratické metody v tom smyslu, jak její stoupenci tento termín skutečně chápou“ [Schumpeter 1962: 269]. Potíže klasické doktríny demokracie pocházejí podle něho z pojetí, že „lid“ si utváří racionální názor na politické problémy a pověřuje pak své „reprezentanty“ (představitel), aby vykonali jeho vůli. Jinak řečeno výběr reprezentantů lidu je podřízen řešení politických problémů. Schumpeter naopak soudí, že je třeba obrátit pořadí těchto dvou prvků, tj. podřídít řešení politických problémů volbě reprezentantů. „Jinými slovy nyní přijímáme, že role lidu spočívá v utvoření vlády nebo v utvoření zprostředkujícího orgánu, který vytvoří výkonnou moc v zemi, tj. vládu. A dospíváme tak k naší definici: demokratická metoda je instituční uspořádání sloužící k dosahování politických rozhodnutí, ve kterých jednotlivci v konkurenčním zápasu o volební hlasy lidu získají moc rozhodovat“ [Schumpeter 1962: 269]. Voliči musejí pak respektovat dělbu práce mezi sebou a politiky, které zvolili. Musejí pochopit, že poté, co někoho zvolili, politická činnost se stává jeho věcí, nikoli jejich věcí. V intervalu mezi dvěma volbami by neměli příliš snadno odnímat důvěru těm, které zvolili [viz Schumpeter 1962: 293–294].

Tato nová koncepce demokracie představuje podle Schumpetera „velký pokrok“ ve srovnání s klasickou doktrínou. Vůle a zájmů lidu, na něž klasická doktrína klade důraz, se mohou dovolávat i autokratické vlády, např. komunistické. Naopak nová teorie demokracie nám poskytuje „rozumně účinné kritérium“, takže můžeme ve většině případů snadno operacionálně rozlišovat demokratické vlády od jiných. Například britská parlamentní monarchie vyhovuje kritériím demokratické metody, zatímco „konstituční“ monarchie nikoli [viz Schumpeter 1962: 269–270].

Dále pak nová teorie podle Schumpetera dostatečně respektuje klíčovou důležitost řízení, vedení (*leadership*), v čemž je realističtější než klasické pojetí. Novou teorii bychom mohli shrnout v pojmu soutěže (konkurence) o politické vedení. Je sice pravda, že podobně jako v ekonomickém životě, ani v politickém životě konkurence není téměř nikdy dokonalá. Ostatně existují demokracie různých kvalit a hovoříme o skutečných demokraciích (avšak dostatečně odlišných od autokratických režimů), nikoli o demokracii jako ideálu.⁶

---

⁶ Jak známo, Robert A. Dahl v tomto kontextu rozlišuje mezi „polyarchiemi“, odpovídajícími nedokonalým demokraciím, jak skutečně existují, a „democracií“, reprezentující ideál.

Pokud lze definovat novou koncepci na základě soutěže o politické vedení, připisuje se tím podstatná úloha politickým stranám. Strana není, jak nás učí klasická doktrína (nebo Edmund Burke), skupina osob, kteří se sdružují ke společnému dílu v národním zájmu na základě principu, na němž se shodli, ale skupina, jejíž členové mají za cíl společně jednat v konkurenčním boji o politickou moc. Kdyby tomu tak nebylo, nebylo by možné, aby odlišné strany přijaly stejný nebo téměř stejný program, což se stává, jak je obecně známo [Schumpeter 1962: 283].

Dva další body zasluhují zvláštní pozornost: „... tím, že podstatnou funkci volebního sboru definují jako utváření vlády (přímo nebo pomocí zprostředkujícího orgánu), implicitně jsem mu uznal i funkci odvolání vlády. První funkce spočívá jednoduše v přijetí vůdce nebo týmu vůdců, druhá prostě v tom, že se toto přijetí odebírá. (...) Protože totiž obvykle voliči nekontrolují nijak své politické vůdce, leda tím, že je odmítnou znovu jmenovat (nebo znovu zvolit parlamentní většiny, které je podporují), naše pojetí kontroly lze redukovat na dva prostředky: – jmenování (investituru) a odvolání (destituci) – obsažené v naší definici“ [Schumpeter 1962: 272]. Jak ukážeme ještě dále, právě tuto otázku možnosti odvolání vlády považuje za pořadou Popper.

Další bod, v němž jsou si Schumpeter a Popper blízcí, je postoj k volebnímu systému proporcionalní reprezentace (PR). Rakouský ekonom s odvoláním na Ferdinanda A. Hermense poukazuje na nebezpečí PR. Dodává k tomu: „Avšak před tím, než bychom přijali závěr, že demokracie se stává nefunkční, je-li její princip důsledně aplikován, měli bychom si položit otázku, zda tento princip skutečně předpokládá poměrné zastoupení. Ve skutečnosti ho nijak nepředpokládá. Pokud je totiž opravdovým předmětem voleb, aby voliči určili své vůdce, pak argumentace ve prospěch poměrného zastoupení se zhroutí, protože její předpoklady přestanou být závazné. Princip demokracie pak prostě znamená, že vláda má být svěřena těm politikům, kteří mají větší volební podporu než kterýkoli jiný soupeřící tým jednotlivců. Tento princip pak udržuje postavení většinového systému v logickém rámci demokratické metody, i když ho můžeme nadále odsuzovat z motivů mimo tento rámec“ [Schumpeter 1962: 272–273].

Kritiky Schumpeterovy teorie

Řadu aspektů nové koncepce demokracie, jak je navrhl Schumpeter, přijalo nebo rozvinulo mnoho politologů a politických sociologů po 2. světové válce, jiné aspekty byly kritizovány, konečně některé prošly takřka nepovšimnuty... Necháme-li stranou otázku definice „lidu“, která je podle něho libovolná (to už jsme kritizovali s odvoláním na Dahla), a omezíme-li se na hlavní otázky, můžeme shrnout, že nejčastěji byly podrobovány kritice dva body Schumpeterovy teorie demokracie: 1) teze, podle níž politické chování řadového občana není dostatečně „racionální“ a 2) že je proto třeba omezit občanskou participaci v období mezi dvěma volbami.

Někteří kritikové soudí, že když jsou řadoví občané nekompetentní, projeví se

to i u voleb reprezentantů a stran: „Vyžaduje opravdu více kompetencí hlasování se znalostí věci o disputovaných problémech než volba osob nebo stran? Vždyť k tomu je třeba také schopnost evaluace obsahu programů a slibů těchto aktérů“ [Papadopoulos 1998: 125].⁷ Zdá se, že nastín řešení tohoto problému lze najít už u Perikla (o něhož se opírá Popper) a především u Aristotela. Podle Thúkydida Periklés mj. prohlásil: „I když jen málokterí z nás jsou s to navrhnout nebo provádět určitou politiku, jsme přece všichni schopni takovou politiku posoudit“ [viz Popper 1998: 188 a 189].

Aristotelés⁸ uvádí dva argumenty: 1) „každý jednotlivec bude sice horším soudcem než znalci, ale všichni dohromady budou buď lepší, anebo alespoň ne horší“ [Politika III, 11, 1282a 16–18; Aristoteles 1998: 128; Aristoteles 1988: 105–106]. Neméně důležitý je další argument: 2) „v některých věcech výrobce není ani jediným ani nejlepším soudcem v dílech, jimž rozumějí také ti, kteří tu znalost nemají, např. dům může posoudit nejen stavitel, ale ještě lépe jeho uživatel, a užívá ho hospodář; veslo posoudí lépe kormidelník než tesař, a jídlo lépe host než kuchař“ [Politika III, 11, 1282a 19–23; Aristoteles 1998: 128; Aristoteles 1988: 106]. Aristotelés tím od „kritéria kompetence“ přechází k tomu, co Dahl označuje jako „zásadu postižených zájmů“ [viz Dahl 1995a: 46]. Dahl výstižně shrnuje: „S Aristotelem můžeme dospět proti Platónovi k názoru, že obyčejní lidé jsou celkem vzato kompetentnější než kdokoli jiný hájit ve státě své vlastní zájmy, a zároveň uznat, že většina z nás nedokáže řídit dopravní letadlo nebo nemocnici“ [Dahl 1995a: 28].

Tedy podle pojetí, které nastínili už Periklés a zejména Aristotelés, „masy“ nejsou schopny koncipovat politické projekty, ale jsou kompetentní posoudit jejich politické aplikace a důsledky. Retrospektivně mohou tedy posuzovat kompetentně nejen osoby a strany, ale i prováděné politiky. Jejich posouzení není nutně „iracionální“. Na Popperovo pojetí, které se dovolává mj. Perikla, se pak nevztahují mnohé kritiky namířené proti „elitářství“ Schumpeterovy teorie demokracie.

Kritické občanství

Schumpeterovu tezi o neracionálním volebním chování řadových voličů zpochybňují i jiné novější výzkumy a teorie, i když anglosaský „behaviorismus“ 50. a 60. let 20. století se nejprve zdál dávat Schumpeterovu názoru zapravdu [viz Novák 1995]. Behavioralismus opustil zkoumání politických teorií a institucí ve prospěch kvantitativní analýzy politických postojů, veřejného mínění a politického chování. Normativní koncepce aktivního občana, jak si ji představují klasické teorie demokracie, tím zpočátku utrpěla těžkou ránu [viz Mayer, Perrineau 1992: 6nn.]. Reálný občan, jak se jeví na základě velkých empirických šetření provedených ve čtyřicátých a padesátých letech 20. století nejprve na Kolumbijské universitě pod vedením

⁷ Habermas [1989: 29] se vyjádřil takto: „Wenn die Meinung der Wähler irrational ist, ist es die Wahl der Repräsentanten nicht weniger.“

⁸ O této Aristotelově koncepci jsem více psal v [Novák 2001a].

Paula Lazarsfelda a později na Michiganské univerzitě pod vedením autorů jako Angus Campbell nebo Philip Converse, se o veřejný život nijak zvlášť nezajímá. Na závěr své známé knihy o politické kultuře Spojených států, Velké Británie, Německa, Itálie a Mexika o tom píší její autoři Gabriel Almond a Sidney Verba: „Podle racionálního a aktivistického modelu vyžaduje dobře fungující demokracie angažované a aktivní občany, kteří jsou informováni v politické oblasti a mají vliv. Když dospívají k rozhodnutí, zvláště když mají volit, provádějí to na základě opatrného odhadování situace a pozorného srovnání různých alternativ. (...) Nedávné studie o volebním chování uvádějí v pochybnost tento aktivistický a racionální model, neboť se stává čím dál tím víc zřejmé, že občané demokratických států jen velice zřídka odpovídají tomuto modelu. Nejsou dobře informováni, nejsou hluboce angažováni, nejsou zvláště aktivní a proces jejich volebního rozhodování nemá mnoho společného s procesem racionální kalkulace“ [Almond, Verba 1963: 474].

Mezi voličstvem stran lze rozlišovat jakési jádro oddaných a zbytek vlažných nebo těkavých. K izolování toho oddaného jádra voličů strany navrhli výzkumníci z Michiganské univerzity (proto se hovoří o michiganském modelu nebo michiganském paradigmatu) ve Spojených státech Campbell, Converse, Miller a Stokes proměnnou, kterou nazvali „stranickou identifikací“. Tato menšina motivovaných voličů zůstává podle nich poměrně stabilní v čase; stranická identifikace se přenáší z generace na generaci a je základem volebního chování, jež Philip E. Converse [Campbell, Converse et al. 1960] nazývá „Normal Vote“, tj. „normálním hlasováním“. Tuto oddanost či loajalitu straně srovnává Warren Miller s oddaností k náboženství: začínají často se socializujícím vlivem rodiny [Miller 1976: 23]. Nejenže nová generace má sklon přebírat postoje generace předchozí, ale navíc v každé generaci existuje tendence k udržování postojů a vzorců chování [Jennings, Niemi 1981: 389].⁹

Converse vytvořil škálu k měření stranické identity v USA a jejího vývoje v čase. Jde od „přesvědčených demokratů“, přes „vlažné demokraty“ a „nezávislé demokraty“ k „nezávislým“, „nezávislým republikánům“, „vlažným republikánům“ až k „přesvědčeným republikánům“. Za nezávislé označuje osoby bez skutečné stranické identity. Výsledky, které získal Converse, potvrzují značnou stabilitu stranické identity v 50. a 60. letech 20. stol. Mezi lety 1952 a 1964 přesvědčení demokraté představují mezi 19 % a 26 %, přesvědčení republikáni mezi 10 % a 15 % celkového počtu voličů. Michiganští výzkumníci napsali: „Jako ten, kdo si kupuje auto a neví nic o vozech, leda to, že dává přednost určité značce, tak volič, který ví jen to, že je demokrat nebo republikán, přímo reaguje svou stranickou oddaností“ [Campbell, Converse et al. 1960: 136]. Jádro hlasů pro tu či onu stranu tedy podle výzkumů michiganské školy v 50. a 60. letech přinášejí ti, kteří se stranicky identifikují.

Michiganský model (neboli michiganské paradigma) dlouho ovládal analýzu volebního chování nejen v USA, ale i ve Velké Británii a dalších západních zemích.

---

⁹ V mnohastranických systémech se na rozdíl od USA (kde je systém dvou stran) stranická identita nemusí vztahovat nutně jen na jednu stranu, ale na určitý okruh stran, v angličtině a francouzštině se tomu říká „stranická rodina“.

Měl také však své kritiky, kteří se mohli opřít o určité změny, k nimž dochází zejména od 70. let. K prvním kritikům patřil V. O. Key [1966], který už v 60. letech odmítá pojetí pasivního voliče, jak ho prezentovali michiganští výzkumníci, a soudí naopak, že volič je aktivní, racionální a samostatný. Ještě dál a systematictější jdou ve své kritice autoři spisu *The Changing American Voter* [Nie, Verba et al. 1976], podle nichž michiganský model už neodpovídá nové situaci. Dochází podle nich k výraznému poklesu stranicky identifikovaných a naopak k podstatnému nárůstu „nezávislých“. Nezávislí, kteří roku 1964 tvořili 23 %, o deset let později tvoří už 40 %. Souběžně s ubýváním stranických identifikací klesá také jejich intenzita, tj. snižuje se poměr těch, kdo jsou silně stranicky identifikováni. Politické preference se dále méně než dříve přenášejí v rodině: roku 1972 jen polovina mladých pod třicet let se identifikují se stejnou stranou jako jejich rodiče, přičemž ti, kdo odmítají rodičovský model, se neidentifikují s druhou politickou stranou, ale přecházejí vesměs k „nezávislým“. Také hlavní sociologické determinanty volebního chování, jako je náboženství nebo společenská třída, už určují méně stranické identity. Například bílí anglosaští protestantští voliči (nazývaní „Wasp“) dávají méně často svůj hlas republikánům než dříve atd. A ti, kdo si udrželi svou stranickou identitu, se jí ve svém volebním rozhodování stále méně řídí. Znamená to, že rostoucí část voličů hlasuje na základě svého postoje ke specifickým problémům každých voleb, a to i tehdy, když je v rozporu s jejich stranickou identifikací (tomu Američané říkají „issue vote“). Americký volič se podle citované studie vymaňuje ze stranických svazků, je samostatnější, méně předvídatelný, avšak současně politizovanější.

Z nových tendencí 70. let, o nichž jsme hovořili, těžilo utilitaristické paradigma, které tvoří jakýsi protipól k michiganskému paradigmatu. Utilitaristické paradigma, jehož hlavní proud tvoří stoupcí teorie racionální volby (*Rational Choice Theory*), chápe hlasovací akt jako účelově racionální jednání (*Zweckrational*) ve smyslu Maxe Webera, tj. jako jednání racionální ve vztahu k cíli. Politické strany se tam chápou jako značkové firmy představující politickou nabídku setkávající se na politickém trhu s politickou poptávkou spotřebitelů-voličů. *Homo electoralis* je tak dvojčetem *Homo oeconomicus*. Nejznámější takový model volební analýzy navrhl Anthony Downs [1957]. Politické strany jsou podle něho politické podniky usilující o maximalizaci hlasů ve svůj prospěch. Voliči dávají svůj hlas tomu, kdo jim poskytne největší zisk nebo prospěch za nejnižší cenu. Na Downsův model navázala celá řada sofistikovaných modelů, z nichž některé kladou důraz na retrospektivní ráz výběru (hodnocení se provádí na základě minulých výkonů), jiné na ráz prospektivní (tj. volební sliby).

Za zvláštní zmínku stojí studie týmu anglických psychologů *How Voters Decide* [Himmelveit, Humphreys et al. 1981]. Volební rozhodnutí chápou její autoři jako rozhodnutí o koupi, koupí politické strany. Volič jako spotřebitel reaguje na sortiment zboží, které se mu nabízí (kandidáti, programy). Je také ovlivněn svými nákupními zvyky (minulá volební rozhodnutí), eventuálními preferencemi pro určité značky (stranické identifikace) a nátlakem jistých referenčních skupin (rodina, sousedi, spolupracovníci). Autoři vycházejí ze šetření z roku 1951 o tužbách dospívajících založeného na dotazování vzorku 600 londýnských 13 a 14letých školáků. Zkoumali pak vý-

voj jejich politických preferencí a po dobu patnácti let, od roku 1959 do roku 1974, se jich u příležitosti každých voleb (celkem šesti) pravidelně dotazovali.

Autoři dospěli na rozdíl od michiganského modelu k závěru, že pravidlem je spíš mobilita než stabilita volby. 70 % respondentů se v průběhu šesti voleb aspoň jednou zdrželo hlasování nebo dalo svůj hlas pro více než jednu stranu. Hlavní pohyb jde od labouristů nebo konzervativců k liberálům nebo k volební neúčasti, zatímco přechody mezi hlasy pro dvě hlavní strany jsou výjimečné, nepřesahují 5 % od jedněch voleb k druhým. V průběhu zkoumaného období mobilita pravidelně roste. Zatímco mezi volbami roku 1959 a 1964 čtvrtina dotazovaných přešla od hlasování k volební neúčasti, mezi volbami z roku 1970 a 1974 už to byla třetina. Stojí za zmínku, že tato těkavost necharakterizovala voliče zvláště lhotejně k politice či apatické; jejich zájem o politiku je srovnatelný s voliči, kteří stabilně dávají svůj hlas jedné straně. Jejich nevěrnost, přelétavost je tedy výsledkem racionálního rozhodnutí, které ovšem souvisí s tím, že jsou méně spjatí, méně identifikováni se stranou, kterou pak snáze opouštějí. Podle autorů zmíněných šetření voliči celkově vědí, oč jde při volbách, jaká řešení nabízejí kandidáti, a jsou-li schopni je uvést do praxe. Dávají své hlasy těm kandidátům, jejichž návrhy jim vyhovují.¹⁰

Voličské hodnocení, posuzování je podle nich součástí koherentního, poměrně stálého systému postojů, strukturovaného dvěma hlavními ideologickými dimenzemi, jimiž jsou jednak vztah k ekonomickému liberalismu (práva pracujících, role státu atd.), jednak ke stupni autoritarismu (postoj k uprchlíkům, k udržování řádu apod.)¹¹. Voliči tak mají jakousi „poznávací mapu“, která jim umožňuje orientovat se v politickém prostoru, ať mají jakékoli vzdělání nebo zájem o politiku.

Jak ukazují nejnovější práce, pokles stranicky identifikovaných občanů se netýká jen Spojených států, ale je takřka všeobecným fenoménem vyspělých západních demokracií [viz Dalton 1999]. To souvisí mj. se sblížením programů hlavních demokratických stran, k čemuž významně přispěl pád sovětského bloku po roce 1989. Neznamená to, že by lidé v demokratických zemích byli apatičtí, pasivní, nezajímali se o veřejné záležitosti a že by se stáhli do soukromé sféry. Občané dneš-

---

¹⁰ K ověření této hypotézy vybrali 21 opatření, která figurovala v programech stran před volbami v říjnu 1974, jako např.: „znárodnit pozemky určené k výstavbě“, „kontrolovat mzdy“, „napomáhat návratu imigrantů do země, z níž pocházejí“ atd. Dotazovaní měli ohodnotit každé z těchto navrhovaných opatření známkou od 1 (výborné opatření) do 5 (velmi špatné opatření). Kombinace těchto dvou parametrů umožňuje vypočítat relativní užitečnost jednotlivých stran pro každého voliče. Podle modelu racionálního voliče by hlasy měla dostat ta strana, která maximalizuje jeho užitečnost. Tím, že sečetli individuální užitečnosti, autoři předpověděli dopředu, jak budou hlasovat jejich respondenti: na 87 % se strefili pro konzervativce, na 90 % pro labouristy, na 57 % pro liberály. Globální prediktivní hodnota takto utvořeného modelu byla 80 %, zatímco předchozí hlasování mělo prediktivní hodnotu jen 67 %. Užitečná neboli strategická volba (mnozí ze sympatizantů liberálů volí raději tu z dvou velkých stran, která jim je bližší) vysvětluje nižší prediktivní hodnotu tohoto modelu ve vztahu k volbě liberálů. Toto „užitečné“ volební chování lze ostatně rovněž považovat za „racionální“.

¹¹ S podobným dvoudimenzionálním rozdělením politických postojů jsme se mohli setkat už u Eysencka [1954] a v současné době u Kitschelta [viz např. Kitschelt, Mansfeldová et al. 1999].

ních vyspělých demokratických států jsou sice kritičtí k fungování politických institucí a k nositelům institucionálních rolí, nevzrůstá však nespokojenost s demokracií [viz Klingemann 1999]. Spolu se zvyšující se rolí masmédií a výzkumů veřejného mínění vzrůstá také kritické občanství [viz Inglehart 1999, Norris ed. 1999, Braud I 1997], které je možná bližší obrazu občana v „klasických“ teoriích demokracie než Schumpeterově pojetí nekompetentního a neracionálního politického chování „mas“. Popperovo optimističtější pojetí role občanů v demokracii zapadá do tohoto kontextu lépe než skeptičtější pojetí Schumpeterovo.

Demokracie podle Poppera

Popper vyložil poprvé svoji neklasickou teorii demokracie v prvním svazku svého spisu *Otevřená společnost a její nepřítelé* u příležitosti své kritiky Platóna: „Jsem přesvědčen, že Platón vytvořil v politické filozofii trvalý zmatek tím, že problém politiky vyjádřil v podobě otázek jako ‚Kdo by měl vládnout?‘, ‚Či vůle by měla být nejvyšší?‘ atd. (...) Je zřejmé, že jakmile je jednou položena otázka ‚Kdo by měl vládnout?‘, je obtížné se vyvarovat odpovědí jako ‚ti nejlepší‘, ‚ti nejmoudřejší‘, ‚rozený vladař‘, ‚ten, kdo ovládá umění vládnout‘ (či snad ‚Obecná vůle‘, ‚Panská třída‘, ‚Dělníci‘ či ‚Lid‘)“ [Popper 1994 I: 113, angl. orig. Popper 1962 I: 120]. Ti, kdo takto kladou problém, mlčky předpokládají, že politická moc je ve své podstatě neomezená a „svrchovaná“, suverénní. Jedinou podstatnou otázkou se pak stane: „Kdo má být suverénem?“ [viz Popper 1994 I: 114, angl. orig. Popper 1962 I: 121].

Popper tuto „teorii (nekontrolované) suverenity“ považuje za rozpornou a iluzorní. Připomíná slavný „paradox svobody“, který můžeme implicitně najít už u Platóna: „Co když vůlí lidu je, aby místo něho vládl tyran?“ To není jen provokativní hypotéza. Nejednou se tak totiž už stalo. Demokraté, kteří se opírali o většinový princip vlády nebo podobnou koncepci svrchovanosti, se pak ocitli v ochromující situaci. Jak se stavět proti rozhodnutí, ke kterému dospěla většina? Všechny teorie suverenity jsou podle Poppera „paradoxní“. Lze však pojmout teorii demokracie, která by byla schopna se vyvarovat paradoxu svobody nebo paradoxu demokracie? Popper je přesvědčen, že je to možné. Taková teorie není založena na myšlence, že moc musí náležet většině, jejíž vláda je ze své podstaty dobrá a správná, ale na myšlence, že je třeba se vyvarovat tyranie. Pak se podle Poppera ocitáme před následující alternativou: „První představuje vládu, které se můžeme zbavit bez krveprolití – např. pomocí všeobecných voleb (...). Druhý typ představuje vládu těch, jichž se ovládnání nemohou zbavit jinak než úspěšnou revolucí – ve většině případů to znamená, že se jich nemohou zbavit vůbec.“ [Popper 1994 I: 117, angl. orig. Popper 1962 I: 124]

Takto pochopený demokratický princip nepředpokládá, že politika v demokracii bude nutně správná ani že bude nutně lepší než politika v blahovolné diktatuře. Tím se vyvarujeme paradoxu svobody nebo paradoxu demokracie. Ale demokratický princip je spjat s přesvědčením, že i špatná politika v demokracii (pokud

máme možnost ji mírovými prostředky změnit) je lepší než se podřítit tyranii, ať je jakkoli blahosklonná.

V mnohých svých příležitostných textech (článcích v denících a týdenících, interview, veřejných přednáškách apod.) z 80. let se Popper vrátil k této koncepci demokracie a současně rozvinul a zdůraznil některé její implikace. Řada těchto pozdních příležitostných textů byla přeložena do češtiny. Za zmínku stojí zejména „Poznámky k teorii a praxi demokratického státu“ [Popper 1998: 180–200] a „K teorii demokracie“ [Popper 1998: 173–179]¹². Popper mj. zdůraznil, že ona negativní moc sesadit stávající vládu je mnohem důležitější než pozitivní moc nastolit vládu nebo jejího předsedu, která je ve srovnání s tím jen „nedůležitým korelátum“. Zdůrazňovat onu pozitivní moc k ustavení vlády je dokonce nebezpečné: „...ustanovení vlády lze interpretovat jako udělení licence ze strany voličů, jako legitimování ve jménu lidu a z ‚vůle lidu‘. Avšak co víme a co ví lid o tom, jaké chyby – ba jakého zločinu – se jím zvolená vláda zítra dopustí?“ [Popper 1998: 188] Den voleb tedy není dnem, kdy se legitimuje nová vláda, ale dnem, kdy se dosavadní vláda posuzuje, dnem, kdy vláda musí vydat účet ze své dosavadní činnosti. Demokratické režimy nejsou „vládami lidu“, ale „soudy lidu“.

V některých svých pozdních textech z 80. let podtrhl rakouský metodolog jeden ze zajímavých důsledků své neklasické teorie demokracie: zatímco pojetí demokracie jako lidové suverenity vede k předepisování volebního systému proporcionální reprezentace (PR), koncepce demokracie jako lidového soudu vede ke skeptičtějšímu postoji k PR. Poměrné zastoupení (zejména pokud je v téměř čisté podobě) napomáhá stranické fragmentaci, v jejímž důsledku je nutné uzavírat koalice (často i koalice nesourodé, složené ze stran programově velmi odlišných) nebo utvářet menšinové vlády. Menšinová vláda není schopna provádět politiku, jakou si předsevzala, a není tedy odpovědná za ústupky, k nimž je donucena. V koaličních vládách pak není žádná z vládních stran odpovědná, a jedna strana svaluje vinu za neúspěchy na druhou stranu. A koho má potom volič vlastně sankcionovat?

Je navíc obtížné zbavit se pak vlády, což je přece pro demokracii, jak zdůrazňuje Popper, klíčové. Neboť i když stávající vláda ztratí při volbách většinu, může si prostě najít nějakého dalšího malého koaličního partnera a vládnout dál, bez ohledu na to, že lidé při volbách vyjádřili s touto vládou nespokojenost. „Tak si zvykáme na to, že za rozhodnutí vlády nečiníme zodpovědnou žádnou z politických stran a žádného z jejích vůdců. A to, že strana pak ztrácí kolem pěti nebo deseti procent, není nikým chápáno jako jakýsi ortel; a nejméně samými voliči, těmi, jimž se vládně: ukazuje to jen na momentální kolísání popularity“ [Popper 1998: 177]. Znesnadňuje se tím lidový soud nebo lidové rozhodnutí při volbách. Žádná strana pak nemusí být odsouzena, žádná nemusí být zbavena moci [viz Popper 1998: 176].

---

¹² Důležitá jsou z tohoto hlediska také dvě interview, která byla rovněž přeložena do češtiny [viz Popper 1992, 1993]. Do češtiny byla též přeložena knížka diskusí s Popperem a Lorenzem [Popper, Lorenz 1997, něm. orig. 1985]. Především je pak třeba připomenout zásadní Popperovu stať „The Open Society and Its Enemies Revisited“ [Popper 1988].

Ostatně důsledkem „poměrného zastoupení“ je naprosto nepoměrně velká role malých stran: „Samozřejmě může taková malá strana také bez nových voleb, bez nového pověření voličstvem, nechat vládu padnout a spolu s opozičními stranami sestavit novou – v groteskním protikladu k ideji ležící v základu poměrnosti: k myšlence, že vliv strany má odpovídat počtu jejích voličů“ [Popper 1998: 177, srovnej též Novák 2000b].

Popperovy teze ve světle politické vědy

Popperem nastíněné teze o volebních a stranických systémech a s nimi souvisejících typech vlád je ovšem třeba upřesnit, doplnit a korigovat v souladu s poznatky odborné literatury. Shrňme, že Popper dává přednost většinovým volebním systémům před proporčními, dvoustranickému systému (bipartismu) před systémem více než dvou relevantních stran (multipartismem) a vládě jedné strany před vládami koaličními a menšinovými. Jak známo, většina současných konsolidovaných západních demokracií má naopak proporční volební systém, nikoli většinový volební systém, dále má systém více než dvou relevantních stran, nikoli systém dvou stran, konečně pak koaliční nebo menšinové vlády, nikoli vlády jednobarevné. Můžeme jen tak odsoudit velkou většinu současných etablovaných západních demokracií?

Nejprve je třeba zdůraznit, že volební systém proporcionální reprezentace nelze odsoudit šmahem ani v těch zemích či obecně systémech, ve kterých nejsou žádné relevantní etnické, jazykové nebo náboženské menšiny, které by mohl volební systém se silně většinovými účinky výrazně poškodit.¹³ Proporční systém je velmi pružný a některé jeho „nečisté“ podoby vedou rovněž k „většinovým“ účinkům. Lze tedy souhlasit se Sartorim, když píše: „Pokud jde o poměrné zastoupení, uznal jsem jeho velký historický přínos, jakož i to, že ve svých nečistých formách je zpravidla s to dosáhnout uspokojivého propojení adekvátní reprezentace s dostatečnou schopností vládnout. Poměrné zastoupení je tedy nejlepší, je-li korigováno. Zároveň připouštím, že poměrné zastoupení může být užitečné, ba vskutku nezbytné v obzvláště složitých společnostech – v duchu argumentace Nordlingera [1972] a raného Lijpharta. Ve své čisté podobě však poměrné zastoupení obvykle selhává a v extremistickém balení, které doporučuje Lijphart, se jeho vady vracejí jako bumerang a poměrné zastoupení může být zpečetěním zkázy“ [Sartori 2001: 87, angl. verze Sartori 1994: 73–74].

Mezi různými způsoby, jak v rámci proporčního volebního systému dosáhnout většinotvorných účinků, je třeba na první místo dát zmenšení volebních obvodů (za

---

¹³ Není však pravda, že volební systémy s většinovými účinky jsou nutně nepříznivé menšinám. Etnické nebo jazykové menšiny jsou velmi často teritoriálně koncentrovány. Může se tak stát, že strany a kandidáti, kteří je reprezentují, představují sice menšinu na celostátní úrovni, ale většinu (absolutní nebo alespoň relativní) v některých volebních obvodech. V takových případech může relativně většinový volební systém britského typu s jednomandátovými volebními obvody strany a kandidáty menšin dokonce zvýhodnit, jak ukazuje např. v Kanadě případ quebeckých suverenistů.

malé volební obvody s výrazně většinovými účinky lze považovat takové, kde je méně než pět mandátů) [srv. Rae 1971, Taagepera and Shugart 1989]. Proto jsem už před parlamentními volbami roku 1996 doporučoval podstatné zmenšení volebních obvodů do Poslanecké sněmovny ČR [viz Novák 1996a]. Naproti tomu tzv. klauzule sice mohou eliminovat velmi malé strany z parlamentního zastoupení, ale po několika volbách si na tuto volební překážku voliči zvyknou, volí „užitečně“ neboli strategicky, takže pak výsledky mohou být vysoce proporční, protože jen málo hlasů se „ztratí“ a je přerozděleno stranám či kandidátům, kteří dokázali klauzuli překonat¹⁴. Pokud jde o metody převodu voličských hlasů na křesla (tzv. volební formule), některé z nich, především tzv. systém Imperiali (dělitel Imperiali), ale i modifikovaný d'Hondtův systém, jak ho svého času navrhli zákonodárci ODS a ČSSD, mohou mít také většinové účinky, zejména jsou-li kombinovány s malými volebními obvody [viz v češtině Lebeda 2001]. Dělitel Imperiali však v praxi používán není, je znám z učebnic, modifikovaný d'Hondtův systém si pak vymyslel jeden sociálnědemokratický poslanec. Shrnuto: za určitých podmínek, kdy relevantní menšiny by jinak nebyly reprezentovány, je PR nutností, i když ztěžuje výkon „lidového tribunálu“. Když odhlédneme od těchto případů, kdy prakticky nemáme na vybranou, lze pro ostatní okolnosti doporučit volební systémy s většintvornými účinky, jež mají i některé podoby proporčních volebních systémů. V takto omezené, upřesněné a korigované podobě lze přijmout preferenci „většinových“ volebních systémů, jak vyplývá z neklasických teorií demokracie.

Přejdeme ke stranickým systémům a typům vlád. Nejprve k systému dvou stran a k vládě jedné strany¹⁵. Zde je třeba rozlišovat mezi parlamentními a prezidentskými režimy, protože stranické systémy a vlády se v nich liší. Vzhledem k tomu, že parlamentní režimy kladou méně překážek do cesty konsolidace demokracie, musíme se zabývat především jimi. Inspirovat se budeme zejména dvěma největšími specialisty na stranické systémy v druhé polovině 20. století, kterými jsou Maurice Duverger a Giovanni Sartori. Podle Duvergera skutečným bipartismem je jen „tuhý“ bipartismus britského typu, kde každá strana ukládá svým poslancům hlasovací kázeň, kdežto americký „pružný“ bipartismus (s neukázněnými poslanci) je jen pseudobipartismem, který v praxi dospívá k podobným výsledkům jako multipartismus [Duverger 1964: 165–166, srv. též Novák 1997a: 85]. Rozlišení mezi bipartismem a multipartismem nelze tedy chápat příliš mechanicky. Tím spíše, že i multipartismus lze podobně dělit podle Duvergera na skutečný a zdánlivý. Za

---

¹⁴ Je užitečné připomenout v této souvislosti Duvergerovo rozlišení mezi „psychologickým“ a „mechanickým“ efektem volebních systémů. Zatímco mechanický účinek volební klauzule působí okamžitě po jejím zavedení, tj. ty strany, které tuto bariéru (např. pětiprocentní) nepřekročí, vypadnou hned z parlamentní reprezentace, psychologický efekt je pomalejší a projevuje se výrazně až při druhých nebo třetích volbách, kdy občané masivně začnou volit „strategicky“.

¹⁵ Zdůrazněme kardinální rozdíl mezi „systémem jediné strany“ a „vládou jedné strany“. Vláda jedné strany může být v souladu s liberální demokracií, jak ukazuje např. britský příklad, zatímco systém jediné strany je s liberální demokracií neslučitelný.

umírněného multipartismu se stabilně utvořené aliance, které jdou do voleb s přesným společně připraveným programem a aplikují ho pak v parlamentu, svým fungováním blíží bipartistickému „mechanismu“, jak by řekl Sartori. Multipartismus je pak vlastně jen vnějším zdáním, za nímž se ve skutečnosti skrývá bipolarita čili „dualismus“, jak to nazýval Duverger. Například „dualismus aliancí“ v Holandsku mezi lety 1868 a 1925 byl fakticky tužší a stálejší než americký bipartismus [Duverger 1968: 33–34]. Podobně ve skandinávských zemích aliance všech pravicových a centristických stran proti sociální demokracii vyúsťuje také v systém blízký bipartismu. Takový multipartismus, který aliance čili stálé koalice přibližují svým fungováním „skutečnému bipartismu“ (Duverger) neboli „bipartistickému mechanismu“, tj. funkčním vlastnostem dvoustranického systému (Sartori), lze nazvat bipolárním.

Na základě těchto kritérií lze zahrnout skutečný bipartismus a bipolární (neboli zdánlivý) multipartismus do jedné kategorie bipolárních systémů. Obdobně by pak pseudobipartismus amerického typu spolu se „skutečným“ multipartismem tvořily multipolární systém. Vyjádříme-li to Sartoriho výrazy, dvoustranický systém (bipartismus) a spolu s ním „umírněný pluralismus“ (díváme-li se na to z hlediska „polarizace“) nebo „omezený multipartismus“ (nahlíženo z méně důležitého hlediska „fragmentace“ nebo řečeno jednodušeji na základě počtu „relevantních“ stran) tvoří bipolární stranické systémy, které fungují podle dvoustranického „mechanismu“. Jak známo, podle Sartoriho je důležitější dvoustranický mechanismus (funkční vlastnosti systému) než pouhý dvoustranický „formát“ (daný počtem relevantních stran). Bipartismus a multipartismus lze zkrátka nahradit jinou alternativou: bipolární versus multipolární stranické systémy.

Zvláštní pozornost si však z hlediska neklasické teorie demokracie zasluhuje tzv. „nedokonalý bipartismus“ neboli „systém dvou a půl strany“ [Blondel 1968], který svého času Duverger označil za „paradualistický“. Duverger ho se svou obvyklou jasností definoval takto: „Paradualistickými‘ nazýváme ty systémy, kde dvě velké strany ovládají politický život, aniž by však mohly získat jedna nebo druhá sama většinu. Jsou tedy nuceny buď se spojit do koalice s třetí stranou, nebo utvořit alianci mezi sebou. Tyto paradualistické systémy by se neměly zaměřovat s pseudobipartismem neboli pružným bipartismem (...), jehož modelem jsou Spojené státy; to je systém dvou stran bez vnitřní kázně, kde většina získaná jednou z nich nic neznamena, protože její členové nehlasují téměř nikdy stejně (...). Takto definovaný paradualismus charakterizuje Spolkovou republiku Německo, Belgie a Rakousko“ [Duverger 1966: 421–422]. Duverger souhlasí s tím, že tento „paradualistický“ stranický systém lze s přimhouřením oka zahrnout do bipolárních systémů. Podobně i v Sartoriho chápání ho lze zařadit do „umírněného pluralismu“. Přísně vzato to však bipolární ani „dualistický“ systém není a z hlediska neklasické teorie demokracie je kritizovatelný, jak o tom svědčí často opakované výhrady Karla Poppera vůči roli malých třetích stran.

Tyto výhrady jsou oprávněné, je však nutno zavést další proměnnou. Tou je, řečeno se Sartorim, „ideologická vzdálenost“ neboli stupeň polarizace. Jak zdůraznili Sani a Sartori, „polarizace“ ve smyslu ideologické vzdálenosti je klíčovou proměnnou

stranických systémů.¹⁶ Bipolární systémy ke svému úspěšnému fungování předpokládají nepřilíš velkou ideologickou (eventuálně jinou) vzdálenost mezi nejvzdálenějšími relevantními stranami. Pokud je naopak stranický systém dlouhodobě silně „polarizovaný“ v Sartoriho smyslu, pak už jde jen o to, jestli demokracie padne, jak se to stalo např. ve Výmarském Německu, nebo se s velkými potížemi jakžtakž udrží vysoce zranitelná demokracie velmi špatné kvality. Ke stejnému závěru lze dojít i jinak. Bipolární systémy předpokládají politickou alternaci, tj. občasné střídání u moci stran nebo aliancí odlišné politické orientace.¹⁷ Hladká politická alternace je však nepředstavitelná v případě, že schází alespoň minimální konsensus obou hlavních politických sil (stran nebo aliancí) v oblasti hospodářské politiky, obrany a v zahraniční politice.

Systém dvou a půl strany v Německu 60. a 70 let 20. století sice neodpovídá doporučením vyplývajícím z neklasických teorií demokracie, ale charakterizuje ho zároveň malá ideologická vzdálenost, což vysvětluje, že řada autorů ho řadí mezi poměrně dobře fungující demokratické systémy. Naproti tomu tento systém dvou a půl strany funguje hůře v Rakousku, protože jedna ze stran, Haiderovi Svobodní, je stranou extrémní, což zvyšuje ideologickou vzdálenost. Lze shrnout, že z hlediska neklasické teorie demokracie nelze systém dvou a půl strany příliš doporučovat, v jeho rámci však také platí Saniho a Sartoriho upozornění o tom, že slabě polarizované systémy jsou obecně lepší pro udržení a uspokojivé fungování demokracie než systémy silně polarizované.

Po volebních a stranických systémech přejdeme k typům vlád. Popper dává přednost „jednobarevným“ vládám jedné strany před koaličními a menšinovými vládami. Připomeňme k tomu, že – přinejmenším v parlamentních režimech¹⁸ – vlá-

---

¹⁶ „... the best single explanatory variable for stable versus instable, functioning versus non-functioning, successful versus immobile, and easy versus difficult democracy is polarization...“ [Sani and Sartori 1982: 337].

¹⁷ Je pochopitelné, že v případě velmi silné polarizace a tzv. „bilaterální opozice“ (politické opozice z obou krajů politického spektra, např. nacistů a komunistů ve Výmarském Německu) nedochází k normální alternaci, ale jen k periferním obměnám vlád složených ze zbývajících centristických nebo prosystémových stran (v české meziválečné publicistice se hovořilo o stranách „státotvorných“). Do jisté míry se tomu blížila stranická konstelace za První Československé republiky. K alternaci nemusí dlouhodobě docházet výjimečně ani v některých zemích, které nejsou silně polarizované, ale jsou jazykově, etnicky nebo nábožensky různorodé (příklad Švýcarska, kde od roku 1959 vládne neustále stejná vládní koalice utvořená podle tzv. „magické formule“).

¹⁸ To, že dobře fungující parlamentní režim předpokládá strany poměrně disciplinované, vysvětlil např. Sartori [1994: 189–195, čes. překl. 2001: 190–195], který shrnuje: „... vláda závislá na parlamentu předpokládá vládu podporovanou stranou. Taková podpora pak vyžaduje ukázněné hlasování po stranické líní“ [Sartori 2001: 195, angl. orig. 1994: 193]. Ve švýcarském direktoriálním režimu [viz o něm Kriesi 1995] neexistuje politická alternace, a za těchto podmínek jsou strany nedisciplinované (na federální úrovni), což je pozitivní v tom smyslu, že to umožňuje (podobně jako jiné aspekty švýcarského politického systému, např. prvky polopřímé demokracie), aby se jiným způsobem uplatnily opoziční názory. Pokud jde o nedisciplinovanost stran v americkém prezidentském režimu, o tom ještě dále pojednáváme.

da jedné strany může mít vlastnosti, které Popper považuje za žádoucí, jedině tehdy, když je vládnoucí strana „tuhá“, tj. poměrně disciplinovaná. To je prostým důsledkem toho, že „pseudobipartismus“ nezapadá do Popperovy koncepce.

Jak je tomu s koaličními a menšinovými vládami, jež rakouský metodolog kritizuje? Pokud jde o koalice, už z předchozího vyplývá, že aliance, které jsou poměrně stálé a poměrně homogenní, mohou být součástí bipolárních systémů. Ty se mohou skládat např. ze dvou aliancí (to by mohlo nastat např. v Německu, kdyby se tam utvořily dvě stálé koalice, např. sociální demokrati se zelenými proti křesťanským stranám s liberály) nebo z jedné strany proti jedné poměrně stálé a poměrně stejnorodé koalici, čemuž do určité míry odpovídala situace některých severských zemí, zejména Švédska, kde nejsilnější stranou jsou sociální demokraté.

Zbývají menšinové vlády. Jak ukazují třeba práce Normana Schofielda, menšinová vláda je jednou z nejrozšířenějších situací v západoevropských demokraciích. I menšinová vláda za určitých okolností může přesto poměrně dobře fungovat. Například podle Duvergera [1981: 416–417] se zdá, že přítomnost dominantní strany, jak ji chápe ve své klasické knize *Les partis politiques* z roku 1951 (tj. strany podstatně větší než je kterákoli jiná strana v daném stranickém systému a odpovídající jakémusi duchu doby), umožňuje vytvoření dlouhodobého menšinového kabinetu, který by neměl ráz pouhé úřednické vlády. Tak je tomu často ve skandinávských zemích, kde takovou dominantní stranou je, jak jsme už uvedli, sociální demokracie. V systému více než dvou relevantních stran umožňuje dominantní strana často vytvořit okolo sebe poměrně solidní většinu, ať už výjimečně dosáhne většiny sama, nebo ať tvoří jádro koalice, nebo konečně ať zformuje stejnorodou menšinovou vládu podporovanou v parlamentu koaličními partnery.

S touto myšlenkou, že přítomnost dominantní strany usnadňuje vznik, akceschopnost a trvanlivost mimoritních vlád, se můžeme setkat i v novějších sofistikovанных studiích, např. u Schofielda, který nazývá stranický systém s dominantní stranou (blízkou Duvergerově chápání) „unipolární“. Schofield píše mj.: „V unipolárních systémech, jaké existují v Norsku, Švédsku, v Dánsku a na Islandu, existuje typicky jedna velká strana a tři nebo čtyři menší strany. Velká strana zpravidla dominuje v koaliční politice a často utváří menšinovou vládu buď s tichou podporou jedné z dalších stran, nebo dokonce bez takovéto podpory“ [Schofield 1993: 2]. To se zdají potvrzovat empirické údaje, podle nichž ve Švédsku bylo v období 1945–1987 z celkového počtu šestnácti vlád deset menšinových, a menšinové vlády tam v průměru trvaly třicet měsíců, tj. dva a půl roku, což je slušný průměr. Lze se domnívat, že menšinové vlády tvořené dominantní a ukázněnou stranou jsou slučitelné s bipolarností, i když v poněkud oslabené podobě. Rekapitulujme. Nejen vlády jedné strany, ale také vlády stálých a stejnorodých koalicí a dokonce i některé menšinové vlády tvořené dominantní a ukázněnou stranou jsou slučitelné s bipolárními systémy, které odpovídají logice neklasických teorií demokracie.

V této etapě výkladu je však třeba upozornit, že vše, co jsme doposud vyložili, se vztahuje plně jen na parlamentní režimy (které ovšem představují drtivou většinu současných dlouhodobě konsolidovaných demokracií). Můžeme více méně ne-

chat stranou direktoriální režim, který v současné době reprezentuje jediná demokratická země (Švýcarsko), ale prezidentský režim si zasluhuje aspoň krátké pojednání. Jak s poukazem na známou Mainwaringovu stať ukazujeme dále, systém dvou relevantních stran je žádoucí zvláště v prezidentských režimech. Ale modelová americká prezidentská demokracie je příznačná tím, že obě hlavní strany nejsou příliš disciplinované. Analytický duch, jímž byl Raymond Aron, tvrdil, že k dobrému fungování americké demokracie je zapotřebí stran nedisciplinovaných, protože jinak by při přísném rozdělení moci, charakterizujícím prezidentské formy vlády, hrozilo zablokování systému, pokud by prezident a většina v obou komorách Kongresu nebyli členy jedné a téže strany. Naproti tomu Maurice Duverger hlásá, jak už víme, že „skutečný“ bipartismus předpokládá strany poměrně ukázněné, jako je tomu ve Velké Británii, kdežto americký stranický systém s nedisciplinovanými stranami je podle něho jen „pseudobipartismem“. Duvergerův voluntarismus se projevuje v tom, že podle něho by i americký prezidentský režim potřeboval skutečný bipartismus s ukázněně hlasujícími stranami, ale vyžadovalo by to upravit ústavu tak, aby volby do obou komor parlamentu (Kongresu) se konaly současně s volbami prezidentskými nebo ještě lépe krátce po nich. Tato Duvergerova teze lépe odpovídá logice Popperovy neklasické teorie demokracie než teze Aronova.

Lze dále soudit, že v prezidentských (a také poloprezidentských) demokraciích by v souladu s Popperovou logikou měli mít prezidenti možnost být po dovršení svého prvního mandátu zvoleni ještě jednou¹⁹, aby tak měli občané možnost prezidenta potrestat tím, že ho znovu nezvolí²⁰. Kromě toho prezidenti, kteří odvádějí dobrou práci, by měli být odměněni [Sartori 1994: 175, 176, čes. překl. Sartori 2001: 177 a 178]. Předpokládá to ovšem, že pravomoc prezidentů není příliš velká a že trvání jejich mandátu není příliš dlouhé (nanejvýš 6 let, lépe je 5 let).

Jak však upozorňují někteří politologové, zejména Juan J. Linz [1990], prezidentské režimy jsou méně vhodné ke konsolidaci demokracie, zvláště pak tehdy, když jsou kombinovány se systémem více než dvou relevantních stran (multipartismem), jak to vysvětlil Scott Mainwaring [1993]. Podle Mainwaringa mimoto „v Chile se v roce 1973 oponenti vlády obávali, že umožní-li Allendovi završit šestileté funkční období (1970–1976), otevrou dveře autoritářskému socialismu. Allende ztratil podporu většiny zákonodárského sboru a v parlamentním systému by byl hlasováním odvolán z úřadu. Prezidentský režim však kromě puče nenabídl jinou možnost, jak ho nahradit“ [Mainwaring 1993: 208]. Z toho pak Mainwaring vyvozuje, že „v řadě případů se puč zdá být jediným prostředkem, jak se zbavit neschopného nebo nepopulárního prezidenta“ [tamtéž, cituji podle Sartoriho 1994: 100, čes. překl. Sartori 2001: 106]. To z hlediska Popperova chápání demokracie představuje vážný ar-

¹⁹ Ale jen jednou, tj. prezidenti by neměli vykonávat svůj úřad celkem více než dvakrát.

²⁰ Kdyby naopak prezident nesměl být znovu zvolen ani jednou, omezilo by to zpětnou vazbu mezi hlavou státu a jeho voliči nebo, jinak řečeno, vedlo by to k narušení principu „anticipovaných reakcí“, o němž dále pojednáme.

gument proti prezidentskému režimu.²¹ „Flexibilita“ parlamentního režimu se zdá být lepší než „rigidita“ režimu prezidentského. V parlamentním režimu není vůdcem výkonné moci prezident, ale premiér, který však zůstává u moci jen potud, pokud má podporu v parlamentu.

Srovnání Schumpeterovy a Popperovy neklasické teorie demokracie

Oba rakouští myslitelé kritizují klasické teorie demokracie, které považují za nerealistické, a zdůrazňují, že demokracie nemůže být vládou lidu. Popper pokládá dokonce klasickou teorii demokracie za nebezpečnou. Poznává, že ti, jimž se snaží vstěpovat, že žijí v lidovládě, si brzy uvědomí, že tomu tak ve skutečnosti není, a může to „vést až k terorismu“ [Popper 1998: 189]. Schumpeter, který věřil (bez nadšení), že nevyhnutelně nastane socialismus, považoval za nezbytné redefinovat demokracii mezi jiným i proto, aby ji učinil slučitelnou se socialistickým ekonomickým řádem, který je podle něho už za rohem [viz Bouchard 2000: 54–55].

Oba rakouští myslitelé právem poznamenávají, že demokracie mohou být také tyranské a mohou se dopouštět zločinů. Nadřazenost demokracie spočívá podle Poppera v tom, že v ní lze mírovým způsobem sesadit vládu díky takovým procedurám jako jsou svobodné volby. V nedemokratických režimech to možné není, a v důsledku toho jsou tam zbaveni odpovědnosti jak občané (ti jsou více méně nuceni spolupracovat se špatným režimem), tak vládnoucí, neboť ti za nepřítomnosti svobodných voleb neskládají účty ze své činnosti.

Oba dva myslitelé svěřují lidu roli, která spočívá v moci odvolat vládce (např. tím, že je znovu nezvolí), což znamená, že ve volbách spatřují „lidový soud“ (Popper) nebo „lidový plebiscit“ (Schumpeter). To je důležité, protože bychom si mohli představit, že vládnoucí jsou sice určováni konkurenčními volbami, ale natrvalo [srv. Manin 1996: 224]. Např. při Filadelfském konventu navrhl jeden z otců zakladatelů americké ústavy Alexander Hamilton, aby prezident Spojených států byl volen na doživotí [viz Ferrand ed. 1966 I: 289–292].

Tato moc odvolat vládu nemá však u obou rakouských myslitelů stejný dosah. Není přece totéž, je-li moc odvolat vládu základem (pro Poppera) nebo pouhým nutným doplňkem (pro Schumpetera). Zatímco totiž Schumpeter ve svém pojetí neklasické teorie demokracie převrací oproti klasickým demokratickým doktrínám vztah mezi řešením politických problémů a volbou politických představitelů [srv. Svensson 1995: 139], Popper oproti klasickým demokratickým doktrínám převrací vztah mezi ustanovením a odvoláním vlády. Na rozdíl od Schumpetera považuje Popper možnost sesadit mírovým způsobem vládu za mnohem důležitější než možnost zvolit si své vládce. Zatímco tedy ekonom z Harvardu si dělá starosti s tím, jak omezit vliv řadových občanů, kteří nejsou podle něho dostatečně kompetentní, a jak zajis-

---

²¹ Popper však velmi oceňoval na americké demokracii, že prezident Nixon byl prakticky donucen k demisi po skandálu Watergate.

tit, aby poté, co demokraticky zvolili své představitele, mohli tito zvolení političtí představitelé po dobu svého mandátu v klidu vládnout, metodologovi z London School of Economics jde naopak o to, aby vládnoucí nemohli způsobit mnoho škod a abychom se jich mohli mírovým způsobem zbavit.

Popper zaujímá tudíž k otázce politické kompetence řadových občanů méně skeptické stanovisko než Schumpeter, protože, jak s oblibou cituje Perikla, „i když jen málokterí mohou navrhnout a provádět určitou politiku, jsme přece jen všichni schopni ji posoudit“ [viz např. Popper 1998: 188 a 189]. A takový retrospektivní lidový soud, tj. soud, k němuž dojde na konci mandátu stávající vlády, může být kompetentní, nejen pokud jde o posouzení vládnoucích představitelů nebo stran (s tím by souhlasil i Schumpeter), ale i pokud jde o posouzení politiky, kterou prováděli. Je zjevné, že z obou realistických neklasických teorií demokracie je Popperova méně elitářská než Schumpeterova. Realistická, neklasická teorie demokracie tedy není nutně vázána na tezi o nekompetentnosti politického soudu „mas“.

Dalo by se namítnout, že v praktických důsledcích rozdíl mezi Schumpeterovým a Popperovým stanoviskem není příliš velký, i když se liší v odpovědi na otázku, zda voličovo chování může být racionální a kompetentní. Schumpeter nabízí voličům, aby si přímo nebo nepřímo zvolili své vládcy, ale aby se jim potom mnoho nepletli do výkonu moci, která se, jak víme, stává věcí těch, jimž dali přednost ve volební soutěži. Popper dává voličům možnost, aby se zbavili těch, jejichž vládu si nepřejí (ostatně Schumpeter také), ale lze si klást otázku, zda se voliči, byť se jim přizná kompetence a racionalita, neocitají ve stejné situaci jako u Schumpetera. Mohli se sice zbavit svých dosavadních vládců a vynutit si vládcy nové, ale jak jim mohou zabránit, aby nevedli politiku podobnou jako vláda předchozí? Uvedme vymyšlený příklad. Občané při volbách potrestají vládu, která nebyla schopna vyřešit problém narůstající nezaměstnanosti, a dají přednost jiné vládě, jejíž představitelé mají ve svém programu plán na snížení nezaměstnanosti. Ale může se stát, že bývalá opozice, která se díky svému programu dostala k moci, buď 1) vůbec svůj program boje proti nezaměstnanosti nevede do praxe, protože ho hlásala jen proto, aby získala hlasy ve volbách, anebo 2) se ho sice pokusí aplikovat, ale zjistí, že ke kýženým výsledkům nevede.

Postavení občanů-voličů ve vztahu k vládní politice není ve skutečnosti tak beznadějně, jak by se na první pohled mohlo zdát. Jak nedávno zdůraznil např. Manin [1996: 228], to, že političtí reprezentanti jsou podrobena zkoušce znovuzvolení, je vybízí, aby „anticipovali“ onen retrospektivní „lidový soud“ občanů-voličů nad politikou, kterou provádějí. Tento princip „anticipovaných reakcí“ formuloval Carl Friedrich [viz Friedrich 1941 a 1962] už roku 1941, tj. rok před publikováním Schumpeterovy analyzované práce *Capitalism, Socialism and Democracy*. Sartori uvádí, že pravidlo „anticipovaných reakcí“ by se dalo formulovat tak, že rozhodnutí volených reprezentantů, kteří chtějí být v podmínkách soutěže zvoleni znovu, podmiňuje anticipace toho, jak budou na tato jejich rozhodnutí reagovat voliči. Toto pravidlo anticipovaných reakcí poskytuje spojení mezi vstupem a výstupem, mezi procedurou, jak ji vyjádřil Schumpeter, a jejími důsledky. Tvoří se tak zpětná vazba [viz Sartori 1993: 154]. To, zda jsou voliči ve skutečnosti kompetentní nebo ne, bude mít vliv i na efekt „anticipovaných

reakcí“ jejich volených reprezentantů. A podle toho, budeme-li považovat řadové občany za kompetentní k posouzení prováděné politiky nebo ne, bude vypadat i náš postoj k roli anticipovaných reakcí. Například kdo uznává kompetenci řadových občanů, bude jim spíše příznivě nakloněn.

Sartori bezpochyby dobře udělal, když pomocí principu anticipovaných reakcí doplnil či spíše korigoval Schumpetera. Pravidlo anticipovaných reakcí však zapadá do Popperovy neklasické demokracie daleko lépe než do Schumpeterovy. Manin dokonce tvrdí: „Právě proto, že Schumpeter nezaznamenal kardinální fenomén spočívající v tom, že zvolení představitelé anticipují budoucí reakce na svou politiku, mylně se domníval, že může redukovat reprezentativní demokracii na soutěživou selekci vládnoucích, a že může myšlenku o vlivu voličů na obsah rozhodnutí přijatých vládnoucími zahrnout jako mytologickou nebo ideologickou“ [Manin 1996: 228–229]. To je sice možné, lze se však spíše domnívat, že Schumpeter naopak postřehl tyto anticipované reakce, ale že je posuzoval jako ne zcela žádoucí, protože omezují manévrovací schopnost vládnoucích a vnucují jim jen příliš krátkodobý horizont. Mohla by o tom svědčit např. tato jeho poznámka: „Ministerský předseda v demokracii by se dal srovnat s jezdcem, který je natolik absorbován úsilím udržet se v sedle, že nemůže svou jízdu řídit, nebo s generálem, který je tak naplno zaměstnán starostmi o to, aby vojsko plnilo jeho rozkazy, že musí ponechat strategii náhodě“ [Schumpeter 1962: 287]. Zkrátka, rakouský ekonom především kladl důraz na nedostatečnou kompetenci a na nedostatečnou racionalitu řadových voličů, a proto si přál, aby v době mezi dvěma volebními konzultacemi příliš nezasahovali do politiky.

Závěr

Na konci paralely mezi Schumpeterovou a Popperovou neklasickou teorií demokracie zdůrazněme dva body:

1) Potřebujeme zajisté realistickou teorii současných „polyarchií“ (Dahl). Nemusíme však nutně následovat Schumpetera v tom, jak se snaží minimalizovat roli řadového občana. Můžeme se naopak spíše inspirovat Popperovým stanoviskem, podle něhož retrospektivní lidový soud o prováděné politice může být kompetentní. Některé dnešní teorie i výsledky výzkumů se zdají být bližší Popperově než Schumpeterově koncepci ve věci racionality a kompetence politického a volebního chování řadových občanů.

2) Myšlenka, podle níž proporcionální reprezentace, symetrický bikameralismus, multipartismus a široké koaliční vlády jsou lepší než většinové volební systémy, monokameralismus, bipartismus a jednobarevné vlády²², je z hlediska neklasické teorie demokracie (jak Popperovy, tak Schumpeterovy) neudržitelná. To by si

---

²² To je teze, kterou zastává zejména Arend Lijphart [1999]. Kritizuje ji např. Giovanni Sartori [1994: 69–74, čes. překl. 2001: 82–87], Jan-Erik Lane se Svante Erssonem [Lane, Ersson 2000: 223–224], Liam Andersonová [Anderson 2001], André Kaiser ve spolupráci s Matthiasem

měli uvědomit ti, kdo vycházejí ze Schumpeterovy koncepce, a přitom hlásají názory, které jsou s ní v rozporu.

Doporučení, jež Popper z neklasické teorie demokracie vyvodil, je však třeba omezit, upřesnit a korigovat. Zjednodušeně lze shrnout, že požadavkům neklasické teorie demokracie odpovídají 1) spíše parlamentní než prezidentské režimy, 2) spíše bipolární stranické systémy a politická alternace než multipolární stranické systémy a vlády širokých koalicí bez alternativy. Je však třeba brát v úvahu konkrétní podmínky, které někdy vyžadují jiné priority. V tomto textu šlo ostatně jen o určité teoretické schéma, jehož význam by se neměl přeceňovat.

MIROSLAV NOVÁK získal doktorát (Ph.D.) sociologie na Ženevské univerzitě a je docentem politologie University Karlovy v Praze. V zahraničí přednášel mj. v celém akademickém roce 1996–97 na Univerzitě ve Fribourgu (Švýcarsko). Jeho specializací je komparativní politická sociologie, zejména stranické systémy a modely demokracie. Je autorem čtyř knižních monografií a šestadvaceti kapitol v kolektivních sbornících, z toho patnácti zahraničních (ve francouzštině, angličtině a maďarštině). Odborné studie a články publikoval např. v *Revue internationale de politique comparée*, *Revue administrative* a *Revue Thomiste*. V Sociologickém časopise a *Czech Sociological Review* mu vyšlo v letech 1995–2001 sedm statí a kromě toho byl hostujícím redaktorem jednoho monotematického čísla.

Literatura

- Almond, G., S.Verba 1963. *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Anderson, L. 2001. „The Implications of Institutional Design for Macroeconomic Performance: Reassessing the Claims of Consensus Democracy“. *Comparative Political Studies*, 34, 4: 429–452.
- Aristoteles 1988. *Politika*. Bratislava: Pravda.
- Aristotelés 1998. *Politika*. Praha: Rezek.
- Aron, R. 1988. „Les sociologues et les institutions représentatives“. *Etudes sociologiques*. Paris: Presses universitaires de France (nejprve publikováno 1960 in *Archives européennes de sociologie* I, I)
- Bachrach, P. 1967. *The Theory of Democratic Elitism: A Critique*, Boston: Little, Brown and Cie.
- Baudouin, J. 1994. *La philosophie politique de Karl Popper*. Paris: Presses universitaires de France.
- Baudouin, J. 1995. *Karl Popper*. Paris: Presses universitaires de France, 3. vyd. (1. vyd. 1989).
- Baudouin, J. 1998. *Introduction à la sociologie politique*. Paris: Seuil.
- Blondel, J., 1968. „Party Systems and Pattern of Government in Western Democracies“. *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, I, 2: 183–203.

Lehnertem, Bernardem Millerem a Ulrichem Siebererem [Kaiser, Lehnert et al. 2002] anebo autor těchto rádků [Novák 2001b, 2000a, 1997b, 1996b]. K pochopení Sartoriho kritiky lze doporučit jeho důležité heslo „Representation: Representational Systems“ v mezinárodní encyklopedii sociálních věd [Sartori 1968].

- Bouchard, L.-P. 2000. *Schumpeter: La Démocratie désenchantée*. Paris: Editions Michalon.
- Braud, P. 1997. *Science politique I. La démocratie*. Paris: Seuil.
- Busino, G. 1992. *Elite(s) et élitisme*. Paris: Presses universitaires de France.
- Campbell, A., P. E. Converse et al. 1960. *The American Voter*. New York: John Wiley and Sons.
- Dahl, R. A. 1990. *After the Revolution?* New Haven: Yale University Press, 2. rozšířené vydání (čes. překl.: Dahl, R. A., 1995a. *Demokracie v právním státě?* Praha: Readers International).
- Dahl, R. A. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press (čes. překl.: Dahl, R. A., 1995b, *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing).
- Dahl, R. A. 1998. *On Democracy*. New Haven: Yale University Press (čes. překl.: Dahl, R. A. 2001. *O demokracii*. Praha: Portál).
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Brother.
- Duverger, M. 1964. *Introduction à la politique*. Paris: Gallimard.
- Duverger, M. 1968. „Sociologie des partis politiques“. Pp. 22–45 in Gurvitch, G. (ed.), *Traité de sociologie*. Paris: Presses universitaires de France, 2. sv., 3. vyd. (1. vyd. 1960).
- Duverger, M. 1966. *Sociologie politique*. Paris: Presses universitaires de France.
- Duverger, M. 1988. *La nostalgie de l'impuissance*. Paris: Albin Michel.
- Eysenck, H. J. 1954. *The Psychology of Politics*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ferrand, M. (ed.) 1966. *The Records of the Federal Convention of 1787*, 4 sv. New Haven: Yale University Press.
- Friedrich, C., 1941 (2. vyd.). *Constitutional Government and Democracy*. Boston: Ginn.
- Friedrich, C., 1963. *Man and His Government: An Empirical Theory of Politics*. New York: McGraw-Hill.
- Habermas, J. 1989. „Ist der Herzschlag der Revolution zum Stillstand gekommen? Volkssouveränität als Verfahren. Ein normativer Begriff der Öffentlichkeit?“ Pp. 7–36 in Forum für Philosophie Bad Homburg (ed.), *Die Ideen von 1789 in der deutschen Rezeption*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Held, D. 1996. *Models of Democracy*, Cambridge: Polity Press, 2. vyd. (1. vyd. 1987).
- Himmelweit, H. T., P. Humphreys et al. 1981. *How Voters Decide*. New York: Academic Press.
- Jennings, M. K., G. Niemi. 1981. *Generations and Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Jodl, M., 1994. *Teorie elity a problém elity*. Praha: Victoria Publishing.
- Kaiser, A., M. Lehnert et al. 2002. „The Democratic Quality of Institutional Regimes: a Conceptual Framework“. *Political Studies*, 50: 313–331.
- Key, V. O. 1966. *The Responsible Electorate*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kitschelt, H., Z. Mansfeldová et al. 1999. *Post-Communist Party Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriesi, H. 1995. *Le système politique suisse*. Paris: Economica.
- Lane, J.-E., S. Ersson 2000. *The New Institutional Politics*. London: Routledge.
- Lavau, G., O. Duhamel 1985. „La démocratie“. pp. 29–113 in Grawitz, M. et J. Leca (eds.), *Traité de science politique*, Paris: Presses universitaires de France, sv.2.
- Lebeda, T. 2001. „Hlavní proměnné proporčních volebních systémů“. *Sociologický časopis*, 37, 4: 425–448.
- Lijphart, A. 1999. *Patterns of Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Linz, J. J. 1990. „The Perils of Presidentialism“. *Journal of Democracy*, 1, 1: 51–70.

- Mainwaring, S. 1993. „Presidentialism, Multipartism, and Democracy“. *Comparative Political Studies*, 26, 2: 198–228.
- Manin, B. 1996. *Principes du gouvernement représentatif*. Paris: Champs/Flammarion.
- Mayer, Perrineau 1992. *Les comportements politiques*. Paris: Armand Colin.
- Miller, W.J. 1976. „The Cross National Use of Party Identification as a Stimulus to Political Inquiry“. Pp. 21–31 in Budge, I., I. Crewe, D. Farlie (eds.), *Party Identification and Beyond*. New York: John Wiley and Sons.
- Nie, N. H., S.Verba et al. 1976. *The Changing American Voter*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Nordlinger, E. 1972. *Conflict Regulation in Divided Societies*. Cambridge, Mass.: Harvard Studies in International Affairs.
- Novák, M. 1995. „Je voličské chování racionální?“ *Politologická revue*, 1, 2: 3–16.
- Novák, M. 1996a. „Malá politologická úvaha o vládní stabilitě“. *Parlamentní zpravodaj*, 2, 7: 296–297.
- Novák, M. 1996b. „Démocratie(s) et efficience(s). Y a-t-il un choix constitutionnel supérieur à tous les autres?“ *Revue internationale de politique comparée*, 3, 3: 689–712.
- Novák, M. 1997a. *Systémy politických stran*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Novák, M., 1997b „Is There One Best, Model of Democracy? Efficiency and Representativeness: ‚Theoretical Revolution‘ or Democratic Dilemma?“ *Czech Sociological Review*, 5, 2: 131–157.
- Novák, M., 2000a. „Is There an Optimal Model for Democracy?“ Pp. 370–394 in Larsen, S. U. (ed.), *The Challenges on theories of democracy*. Boulder: Social Sciences Monographs.
- Novák, M. 2000b. „The Relevance of Small Parties: From a General Framework to the Czech ‚Opposition Agreement‘“. *Czech Sociological Review*, 8, 1: 27–47.
- Novák, M. 2001a. „Aristotelova politická sociologie a moderní reprezentativní demokracie“. *Sociologický časopis*, 37, 4: 405–423.
- Novák, M. 2001b. *Jakou demokracii pro nové demokracie?* Brno: Mezinárodní politologický ústav.
- Papadopoulos, Y. 1998. *Démocratie directe*. Paris: Economica.
- Popper, K. R. 1988. „Popper on Democracy: The Open Society and Its Enemies Revisited“. *The Economist*, April 23: 25–28.
- Popper, K. R. 1992. „Resumé filosofického myšlení: Interview I“. *REFLEXE*, č. 7–8: 1–20. (Něm. orig. vyšel v deníku *Die Welt* v červenci 1987.)
- Popper, K. R. 1993. „Resumé filosofického myšlení: Interview II“. *REFLEXE*, č. 9: 1–23. (Něm. orig. vyšel v deníku *Die Welt* v únoru 1990.)
- Popper, K. R. 1962. *The Open Society and Its Enemies*, vol. I, *The Spell of Plato*, 1962 (1. vyd. 1945). London: Routledge and Kegan Paul. (Čes. překl. Popper, K. R. 1994. *Otevřená společnost a její nepřátelé*, I. svazek: Uhranutí Platónem. Praha: Oikoyomenh.)
- Popper, K. R. 1998. *Život je řešení problémů*. Praha: Mladá fronta (zejména: „O teorii demokracie“ [1987], s. 173–179, „Poznámka o teorii a praxi demokratického státu“ [1988], s. 188–200, „Svoboda a intelektuální odpovědnost“ [1989], s. 201–213).
- Popper, K. R., K. Lorenz 1985. *Die Zukunft ist offen*. München: R. Piper GmbH & C.KG. (Čes. překl.: Popper, K. R., K. Lorenz 1997. *Budoucnost je otevřená*. Praha: Vyšehrad.)
- Rae, D. 1971. *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven: Yale University Press.
- Sani, G., G. Sartori 1982. „Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies“. Pp. 307–340 in Daalder, H., P. Mair (eds.), *Western European Party Systems: Continuity and Change*. Beverly Hills: Sage.

- Sartori, G. 1968. „Representation: Representational Systems“. Pp. 465–474 in Dills, D. L. (ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*. London: The Macmillan Company & The Free Press, vol. 13.
- Sartori, G. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Sartori, G. 1994. *Comparative Constitutional Engineering*. London: MacMillan. (Český překl. Sartori, G. 2001. *Srovnávací ústavní inženýrství*. Praha: Sociologické nakladatelství.)
- Shapiro, I. 2002. „Teorie demokracie: současný stav“. Pp. 23–78 in Shapiro, I., J. Habermas 2002. *Teorie demokracie dnes*. Praha: Filosofia.
- Schumpeter, J. A. 1962. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Row. (1. vyd. 1942. New York: Harper and Brothers.)
- Svensson, P. 1995. *Teorie demokracie*. Brno: CDK.
- Taagepera, R., M. S. Shugart 1989. *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven: Yale University Press.
- Zakaria, F. 1997. „The Rise of Illiberal democracy“. *Foreign Affairs*, 76, 6: 22–43. (Český překl. in *Střední Evropa* 1998, 14, 81: 20–36.)

Summary

We definitely need a realistic theory of contemporary ‘polyarchies’ (Dahl). We do not, however, necessarily have to follow Schumpeter in trying to minimise the role of the ordinary citizen, but on the contrary we can draw inspiration from Popper’s notion that the retrospective judgment of the people on politicians and policies may be competent. Some contemporary theories and conclusions based on studies seem to be nearer to Popper’s than to Schumpeter’s conception in relation to the rationality, political competence and electoral behaviour of ordinary citizens.

The notion that proportional representation, symmetrical bicameralism, multiparty systems and broad coalition government are better than majority voting systems, monocameralism, biparty systems and single party government is unsustainable from the viewpoint of the non-classical theory of democracy (both Popper’s and Schumpeter’s). Those who base their position on Schumpeter’s theory but then express views that contradict it should be aware of that fact. The recommendations derived by Popper from the non-classical theory of democracy nonetheless need to be limited, clarified and corrected. With some simplification we can state that the requirements of the non-classical theory of democracy correspond 1) more to parliamentary than presidential regimes, 2) more to bipolar party systems and political alternation than to multipolar party systems and broad coalition governments without an alternative. Specific conditions that sometimes demand other priorities need, however, to be borne in mind.

Dlouhodobě nezaměstnaní – životní situace a strategie*

PETR MAREŠ, TOMÁŠ SIROVÁTKA, JIŘÍ VYHLÍDAL**

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Brno

The Long-term Unemployed – Living Conditions and Strategies

Abstract: In a situation of escalating unemployment, accompanied by an increase in the proportion of long-term unemployed people among the total of the unemployed between 1998 and 2002, the issue of long-term unemployment has become the focus of attention in the Czech Republic (CR). This article presents the results of a two-round panel survey of unemployed people (upon their registration at the labour office and after a lapse of 6-8 months) in 7 selected districts of the CR. We studied the impact of unemployment on the households of several social categories of the respondents (defined particularly by their education) and the nature and effectiveness of their respective job-search strategies. The data confirm not only the diversity of situations and variety of strategies followed by the unemployed in dependence on their human capital (indicated by education), but also the fact that a category of marginalised persons has been forming in the Czech labour market, characterised by a discontinuous job career (repeated unemployment). These persons are able and willing to apply only passive strategies in the labour market (a finding that is unaffected even by their experience with repeated unemployment), which further adds to their marginalisation. They are even more handicapped by the fact that their partners and extended family often find themselves in the same situation. In addition, certain discriminatory tendencies can be felt, too (against the Roma, women, persons of pre-retirement age and disabled people). The current welfare-state practice at best allows the unemployed to use long-term waiting tactics and at worst catches many of them in the trap of unemployment.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 1: 37–54

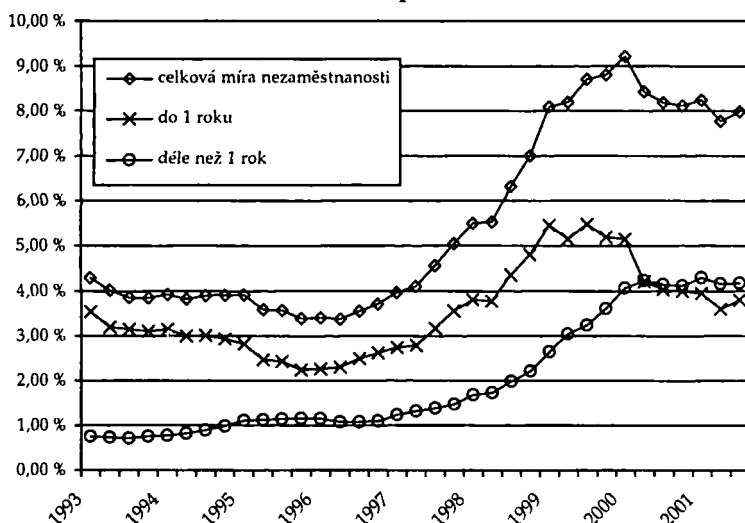
Úvod

Je známo, že dlouhodobá nezaměstnanost představuje ekonomické i sociální ztráty pro společnost i pro postižené jedince. Nezaměstnaní mění svůj status nezávislého občana za status závislého klienta sociálního státu a zvrátit tento stav je pro mnohé z nich, s ohledem na jejich nedostatečný lidský kapitál a na převis nabídky pracovní síly podobného charakteru na trhu práce, obtížné. Existuje-li přitom navíc jen malý

* Tato studie vznikla s podporou grantu GA ČR 403/00/0420.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu Prof. PhDr. Petr Mareš, CSc., katedra sociologie, Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, Gorkého 7, 602 00 Brno, e-mail: pmares@fss.muni.cz.

Graf 1. Míra nezaměstnanosti v ČR po čtvrtletích 1993–2001

Pramen: Výběrová šetření pracovních sil, ČSÚ (vlastní propočty)

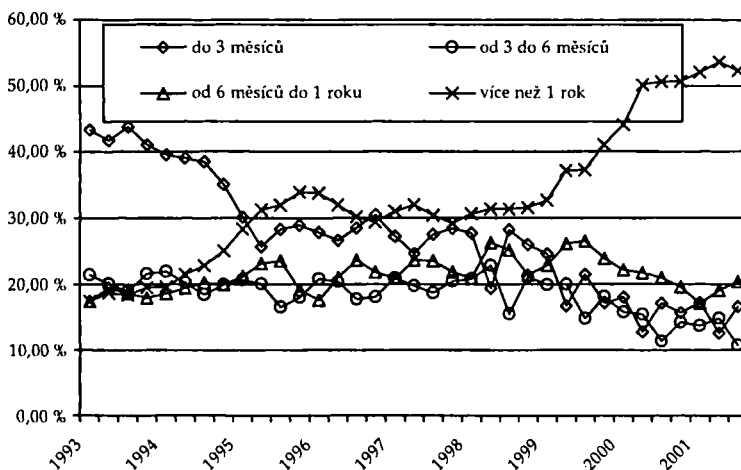
rozdíl mezi celkovým příjmem, jež mohou nezaměstnaní získat za pomoci dávek sociální podpory a sociální pomoci, a příjmem, který jim nabízejí dostupná místa na trhu práce, nemotivuje je nic k rychlému přijetí nového zaměstnání a bez ohledu na nabízené podmínky vyčkávají lepších příležitostí (past nezaměstnanosti). Dlouhodobá nezaměstnanost pak: (1) Ničí jejich pracovní etiku a motivaci hledat dále své místo na trhu práce, což nakonec vede k definitivnímu vyloučení z tohoto trhu. (2) Devastuje jejich lidský kapitál, neboť nemohou udržovat, natož inovovat své pracovní dovednosti, svou kvalifikaci, ani pracovní návyky. (3) Stigmatizuje je a budí vůči nim nedůvěru zaměstnavatelů, kteří mohou instinktivně chápat fakt, že tyto osoby jsou tak dlouho bez práce, jako důsledek jejich osobního defektu (nepoužitelná kvalifikace, nedostatečné pracovní návyky, nespolehlivost, kverulantství, lenost či jiné problémové charakteristiky). (4) Mění jejich identitu a může být i příčinou jejich sociální exkluze.

Česká republika prošla zatím ve vývoji nezaměstnanosti dvěma vlnami. První z nich lze charakterizovat spíše jako opouštění pracovních pozic pracovníky než jejich propouštění. Nezaměstnanost byla převážně frikční [Mareš, Rabušic, 1994]¹ a míra nezaměstnanosti nízká, s malým podílem dlouhodobé nezaměstnanosti: osoby nezaměstnané déle než 1 rok představovaly tehdy jen asi 16 % z celku nezaměstnaných. Druhá vlna, v letech 1996–2002, byla charakterizována výrazným nárůstem celkové míry nezaměstnanosti téměř na 10 % (v exponovaných okresech severočes-

¹ Vedle vytlačení pracujících důchodců z trhu práce šlo z větší části o odchod aktivnějších a flexibilnějších osob do nově rozvíjejících se sektorů, za samostatným podnikáním, do soukromých podniků a do šedé ekonomiky. Přitom rostl zejména do té doby nerozvinutý sektor služeb.

Graf 2. Vývoj podílu různých délek nezaměstnanosti v celku nezaměstnaných 1993–2001

Pramen: Výběrová šetření pracovních sil, ČSÚ (vlastní propočty)

kého regionu se přiblížila až k magické hranici 20 %). Český pracovní trh se v tomto období stal více soutěživým, primární segmenty pracovního trhu reprezentované dříve ochraňovanými podniky byly z větší části deregulovány a většina profesí i odvětví, jež byly před rokem 1990 uměle udržovány na primárním trhu práce (profese v hornictví, hutnictví a těžkém průmyslu a obecně fyzicky namáhavé, ale málo kvalifikované profese), prožila statusový pád. Na trhu práce je stále více požadována schopnost adaptace pracovní síly na zvýšenou soutěživost a její flexibilita.²

Spolu s nárůstem nezaměstnanosti rostl v tomto období v České republice i počet osob, které zůstávaly nezaměstnané déle než 1 rok. Dnes tyto osoby představují více jak polovinu z celkového počtu nezaměstnaných (viz graf 2). Lze to vnímat jako jev nežádoucí, i když v evropském kontextu ne výjimečný. V zemích EU představovaly osoby nezaměstnané déle než 1 rok po roce 1989 něco mezi 41–76 % všech nezaměstnaných, přičemž na počátku 70. let tento podíl činil jen 12 % a v 80. letech kolem 35 % [Benoit-Guilbot 1994:2].³

² Lze rozlišit dva typy reakce pracovní síly na požadavek flexibility: (1) Flexibilitu nominální: míní se tím zejména akceptace nižších mezd, změna druhu práce, přijetí práce i pod úrovní kvalifikace, přijetí nejistého či dočasného či zkráceného úvazku a konečně i smíření se s horšími pracovními podmínkami nebo prostorovou mobilitou. (2) Flexibilitu funkční: míní se tím zejména přizpůsobení se požadavkům na soutěživost zvýšením produktivní síly práce, a tedy i kvality vlastního lidského kapitálu [Walker, Goodwin, Cornwell 2000].

³ Dlouhodobá nezaměstnanost se v zemích EU týká nejen osob, neschopných po ztrátě svého zaměstnání najít znovu placenou práci, ale i nově příchozích na trh práce, neschopných se do něj integrovat. Ve Francii v posledních letech uvázne v dlouhodobé nezaměstnanosti cca 13 % nově příchozích na trh práce [Benoit-Guilbot 1994], ve Velké Británii asi 33 % [Daniel 1990].

Existují dvě protichůdná vysvětlení prodlužování doby nezaměstnanosti. Podle prvního roste s počtem nezaměstnaných i obtížnost jejich návratu do placeného zaměstnání (konkurence mezi nezaměstnanými v soutěži o existující pracovní místa). Platí to ovšem jen když je „outflow“ značně nižší než „inflow“ a tvorba nových pracovních příležitostí nestačí uspokojit poptávku. Podle druhého je dlouhodobá nezaměstnanost dána postupným nahromaděním nezaměstnaných v předchozích obdobích a jejich setrváváním v nezaměstnanosti zčásti díky jejich nízkému lidskému kapitálu a růstu poptávky spíše po kvalifikované síle (strukturální nezaměstnanost), zčásti díky silnému sociálnímu státu a výši jeho podpor konkurující výši dosažitelné mzdy (past nezaměstnanosti).

I na českém trhu práce se tak vytvářela specifická kategorie marginalizovaných osob⁴, které většinou příslušejí k nižší společenské třídě, mají nižší vzdělání či jsou nekvalifikované a často jsou zaměstnány v utlumovaných odvětvích národního hospodářství. Větší riziko, že se mezi ně zařadí, hrozí spíše ženám než mužům, neboť jejich pracovní kariéry jsou přerušovány mateřstvím a péčí o děti vůbec (obojí lze svým způsobem chápat i jako určitý typ skryté nezaměstnanosti). Ve srovnání se zdravou populací jsou dlouhodobou nezaměstnaností více ohroženy zdravotně postižené osoby a dlouhodobě nezaměstnána je velká část Romů (je to dáno jejich nízkým vzděláním, ale i diskriminací pro etnický původ).

Podle teorie fronty [Granovetter a Tilly 1988] odhadují zaměstnavatelé lidský kapitál (vědomosti, zkušenosti, kvalifikaci, spolehlivost, výkonnost ap.) žadatelů o práci a seřazují si je podle odhadovaného potenciálního přínosu. Ti, kdo jsou v tomto ohledu hodnoceni nízko nebo negativně (ať již reálně, nebo na základě stereotypů a předsudků), se dostávají na konec fronty, a mají jen malou šanci na získání pracovního místa, o které se ucházejí (blíže též [Sirovátka 1995]).

I v ČR se přitom objevuje kumulace nezaměstnanosti v určitých typech domácností.⁵ Dlouhodobá nezaměstnanost se stala nezanedbatelnou součástí české reality a životní strategie dlouhodobě nezaměstnaných se zcela zákonitě stávají předmětem pozornosti jak sociální vědy, tak i politiků a exekutivy sociálního státu.

---

⁴ Marginalizace na trhu práce neznámá nic jiného než přiřazování určitých osob pracovním pozicím, které neumožňují jejich plnou integraci na pracovním trhu a redukovatelně jejich šance výběru pracovních příležitostí, co se týče žádoucí stability zaměstnání, výše mzdy, osobního růstu a ostatních výhod [Sirovátka 1997]. Marginalizace není totožná jen s dlouhodobou nezaměstnaností, ale zahrnuje i fragmentarizované pracovní kariéry (opakovanou, byť krátkodobou, nezaměstnanost), nevýhodné nestandardní pracovní poměry a uvěznění na sekundárním trhu práce.

⁵ Informace o situaci v takových domácnostech lze nalézt zatím jen v zahraničních publikacích, např. [Morris 1992]. Jak však ukazují dále prezentovaná data z našeho výzkumu, existuje kumulace nezaměstnanosti v domácnostech i v České republice (zejména mají-li oba partneři nízké vzdělání, jsou-li bez kvalifikace nebo jsou-li oba zdravotně postižení).

Východiska výzkumu

Náš výzkum se soustředil na materiální deprivaci dlouhodobě nezaměstnaných osob, na strategie těmito osobami používané ve snaze najít nové zaměstnání a na determinanty úspěšnosti jejich strategií.

V této stati prezentujeme výsledky, které byly zjištěny ve dvou vlnách panelového šetření, realizovaných v letech 2000 a 2001 ve vybraných typových okresech ČR (podle míry a struktury jejich nezaměstnanosti – viz tabulku 1). Nejpostiženější okresy s převahou průmyslu reprezentovaly Chomutov a Karviná, nejpostiženější zemědělské okresy Louny, okresy se střední mírou nezaměstnanosti Břeclav a Vsetín (spíše zemědělský charakter) a Brno (průmyslový charakter), okresy s nízkou mírou nezaměstnanosti pak okres Mladá Boleslav. První vlna panelu byla realizována na výběrových souborech osob, které se v té době registrovaly na úřadech práce po ztrátě svého zaměstnání. Ve druhé vlně jsme se k těmto lidem vraceli asi po půl roce. Celkem bylo v první vlně od května do listopadu 2000 získáno 1321 dotazníků (Karviná 172, Chomutov 181, Louny 195, Břeclav 186, Vsetín 185, Brno-město 208 a Mladá Boleslav 194). Soubor dotázaných nekopíroval přesně strukturu nezaměstnanosti v okrese, ale ani se od ní příliš neodlišoval (kvótní výběr dle pohlaví, věku a vzdělání – usilovali jsme především o reprezentativnost typovou, umožňující alespoň vzájemné srovnání osob s různým vzděláním). V druhé vlně vypovídalo o svých zkušenostech a strategiích celkem 817 osob (ztráty nešly na vrub odmítání rozhodnutí, ale byly dány spíše opakovaným nezastižením respondenta – limitem zde byly především vysoké náklady na tuto etapu sběru dat).⁶

Otázky, které jsme si položili, zněly: (1) Jaký má nezaměstnanost dopad na nezaměstnané osoby a jejich domácnosti? (2) Jaké strategie volí nezaměstnaní při řešení své situace a při hledání zaměstnání, jak jsou přitom flexibilní a jak jsou jejich strategie úspěšné? (3) Jakou roli, jak ve vztahu k dopadům nezaměstnanosti, tak ve vztahu ke strategiím nezaměstnaných, hraje sociální politika státu – zejména podpory v nezaměstnanosti a sociální dávky? Východiskem byla hypotéza, podle níž rozhoduje o úspěchu či neúspěchu jedince na trhu práce souhra 4 skupin faktorů, jimiž jsou:

- Situace na lokálním trhu práce (výše a struktura poptávky po pracovní síle vytvářející konkrétní pracovní příležitosti i velikost a struktura její nabídky), kde se jedinec pohybuje a na který je vázán.
- Hodnota lidského kapitálu jedince indikovaná především jeho vzděláním, ale také jeho pracovními zkušenostmi a jeho předchozí pracovní kariérou.⁷

⁶ Selektivita návratnosti v panelu ovlivnila analýzu dat z druhé vlny panelu, i když jsme se jí snažili čelit stanovením kvót. Protože první vlna ukázala rozhodující význam lidského kapitálu indikovaného vzděláním, byly v druhé vlně porovnávány výsledky jednotlivých vzdělanostních kategorií.

⁷ Fragmentovaná pracovní kariéra jedince, přerušovaná často ztrátou zaměstnání, je většinou současně jak důsledkem, tak i indikátorem jeho malého lidského kapitálu.

Tabulka 1. Situace na trhu práce šetřených okresů

Okres	míra nezaměstnanosti	počet nezaměstnaných na 1 pracovní místo	nezaměstnaní déle než 1 rok v celku nezaměstnaných
Karviná	18,0	56,6	51,5
Chomutov	16,9	31,3	44,9
Louny	17,1	21,9	42,6
Břeclav	10,1	16,7	32,8
Vsetín	9,5	11,4	41,2
Brno-město	7,9	12,6	38,9
Mladá Boleslav	3,2	1,8	29,1

Pramen: Výpočty dle dat MPSV

- Strategie, které volí při hledání nového zaměstnání (jeho strategie mohou být ovšem obráceny i mimo trh práce), i jeho obecnější životní strategie založená na socializovaných hodnotách a ovlivňovaná jeho sociálním okolím (mimo jiné prostřednictvím míry stigmatizace, jež zde nezaměstnanost představuje).⁸
- Prostor, který je pro tyto strategie dán na jedné straně mírou deprivace jedinců a jejich potřebností získat co nejrychleji placené zaměstnání a na druhé straně mírou, v níž intervence sociálního státu tuto deprivaci tlumí a dovoluje nezaměstnané osobě volit vyčkávací a kalkulující strategie [Engbersen et al. 1990].

Situace na lokálních trzích práce

Základní informaci o stavu nezaměstnanosti ve sledovaných okresech koncem roku 2000 přináší tabulka č. 1.

Pracovní trh okresu Mladá Boleslav absorboval dobře osoby se všemi typy vzdělání, nejlépe pak osoby vyučené (vyučené osoby se lépe uplatňovaly ve srovnání s ostatními okresy i v okrese Břeclav) a představoval klasický příklad vysoké poptávky po pracovní síle různého typu. Poněkud podobná, ale méně příznivá byla v době sběru dat i situace v okrese Brno-město, kde byla ovšem relativně nižší poptávka po vyučených osobách a proto i jejich horší absorpce (relativně lépe se zde naopak prosazovaly osoby se středoškolským a vysokoškolským vzděláním). Na pracovních trzích okresů Chomutov a Karviná se hůře prosazovaly nevyučené osoby (v okrese Karviná i vyučené). I když je zde patrně pro ně pracovních příležitostí relativně více než v jiných okresech, lze to vysvětlit velkým převisem nabídky tohoto typu pracovní síly nad poptávkou po ní. Relativně nejlépe tento typ absorbovaly trhy práce okresů Vsetín a Louny, kde se naopak relativně hůře prosazovaly osoby

⁸ Lidé nevstupují na trh práce a nepřijímají tam zaměstnání jako náhodní, individualizovaní jedinci, ale přinášejí si tam s sebou zamlčené výklady situací, kulturní předpoklady, vazby na řadu sociálních sítí etc. [Crompton et al. 1995].

se středoškolským a vysokoškolským vzděláním (pro vysokoškoláky to platilo také v okrese Chomutov). Obecně se zdá, že trhy práce všech okresů diskriminují určité typy pracovníků. Jak ukázaly výpovědi našich respondentů, jde zejména o diskriminaci na základě pohlaví, což je násobeno diskriminací matek s malými dětmi, o diskriminaci zdravotně handicapovaných a o diskriminaci starších osob. Setkalo se s ní asi 25 % žen a stejný podíl matek se závislými dětmi, 50 % osob se zdravotními potížemi a asi 40 % osob starších 40 let.

Zkušenost nezaměstnanosti a lidský kapitál

Relativně vysoká frekvence osob, jež vystrídaly velký počet zaměstnání, mezi našimi respondenty a krátká délka jejich posledního zaměstnání nasvědčují tomu, že pro část nezaměstnaných se stal život bez placené práce známou zkušeností. Nebereme-li v úvahu osoby bez dosavadní pracovní kariéry, pak nynější ztráta zaměstnání není pro dvě třetiny respondentů první. Pro třetinu z nich pak jde dokonce již přinejmenším o třetí nezaměstnanost! Déle než dva roky pracovalo ve svém posledním zaměstnání jen 12 % dotazovaných a polovina z dotazovaných osob své poslední zaměstnání ztratila do dvanáctého týdne od uzavření pracovní smlouvy (a nešlo jen o krátkodobé pracovní poměry, 3 měsíce je mimochodem obvyklá délka zkušební doby).

Rýsuje se tak skupina marginalizovaných osob, jejichž pracovní kariéra je fragmentarizována a u nichž je celková délka nezaměstnanosti v jejich pracovní kariéře již dnes nezanedbatelná (u 35 % dotázaných byl při vstupu do sledované nezaměstnanosti součet všech období předchozí nezaměstnanosti v jejich pracovní kariéře delší než 1 rok, u 15 % dokonce delší než 2 roky).⁹ Vyšší podíl nezaměstnanosti lze nalézt i v jejich širších rodinách (31 % rodičů a 34 % sourozenců respondentů mladších 35 let má zkušenost s nezaměstnaností). Největší pravděpodobnost opakované nezaměstnanosti je mezi nekvalifikovanými dělníky (80 % alespoň jednou, 46 % více než jednou), zemědělskými dělníky a ostatními manuálními pracovníky v prvovýrobě (80 % alespoň jednou, 58 % více než jednou), ale i mezi kvalifikovanými dělníky (76 % alespoň jednou, 35 % více než jednou).¹⁰ Muži i ženy s vysokoškolským vzděláním měli v anamnéze průměrnou dobu celkové nezaměstnanosti 10 týdnů. Průměrná délka celkové nezaměstnanosti u žen a mužů pouze vyučených byla ve vztahu k nim trojnásobná a mezi muži a ženami jen se základním vzděláním a bez vyučení dokonce šestnásobná (60 týdnů). I v našem šetření se tedy ukazuje,

⁹ Gallie (1994) konstatuje, že dlouhodobě nezaměstnaní se rekrutují většinou z osob uvězněných na sekundárním trhu práce, které opakovaná ztráta zaměstnání stejně jako prodlužující se délka jejich nezaměstnanosti deprivuje a demoralizuje.

¹⁰ Mezi osobami s pouze základním vzděláním (nevyučenými) je nejen největší průměrná délka nezaměstnanosti, ale také největší rozptyl této délky a nejvíce osob s odlehlými hodnotami celkové délky nezaměstnanosti, převyšujícími výrazně i průměr této nejvíce postižené skupiny.

Tabulka 2. Zkušenost s nezaměstnaností (%)

	základní nevyučení	základní vyučení	středo- školské	vysoko- školské
ano, více než jednou	46	28	30	13
jednou	27	28	34	32
ne	27	44	36	55
Celkem	100	100	100	100

Poznámka: netýká se osob ztrácejících své první zaměstnání.

Tabulka 3. Postavení respondentů na trhu práce po 6–8 měsících od registrace na ÚP v souvislosti se vzděláním

	základní, nevyučení		základní, vyučení		středoškolské		vysokoškolské	
	počet	%	počet	%	počet	%	počet	%
placené zaměstnání	70	41,7	87	52,1	201	48,5	41	63,0
mimo trh práce	5	3,0	7	4,2	20	4,7	2	3,0
bez zaměstnání	89	53,0	68	40,7	175	42,2	16	24,6
ostatní	4	2,3	5	3,0	19	4,6	7	10,8
celkem	168	100	167	100	415	100	65	100

že pro některé sociální kategorie představuje nezaměstnanost výrazně větší riziko než pro jiné. Na rozdíl od informací ze zemí EU není ovšem v našich datech prokazatelné, že by zkušenost s předchozí nezaměstnaností podstatně ovlivňovala chování a strategie nezaměstnaných!

Celkově jsou na tom tedy nejlépe osoby s vyšším vzděláním, zejména se vzděláním vysokoškolským. Tento fakt lze ovšem odhalit i analýzou dat výběrových šetření pracovních sil a koresponduje i se známou situací v zemích EU. Více než notoricky známý vliv nedostatku lidského kapitálu na zvýšené riziko déletrvající nezaměstnanosti nás proto zajímal jeho vliv na situaci nezaměstnaných osob, na jimi zvolené strategie a na úspěšnost jednotlivých strategií při hledání nového zaměstnání osobami s konkrétním vzděláním.

Situace domácností

Nezaměstnanost je v „pracovní společnosti“, kde hlavní zdroj příjmu pro většinu osob a domácností plyne z placené práce, pokládána za hlavní příčinu utváření „nové“ chudoby a skrze ní i sociální exkluze [např. Bauman 1999]. I mezi našimi respondenty, kteří žili v manželství či nesezdaném soužití, deklarovalo 41 % ztrátu hlavního příjmu (24 % příjmu rovnocenného s příjmem partnera respektive partnerky a 35 % doplňkového příjmu).¹¹

¹¹ Mezi muži byla deklarována ztráta hlavního příjmu v 75 % případů, mezi ženami ve 14 % případů (příjmů označených jako doplňkové v 55 % případů). Je to odraz postavení žen na

Schéma 1. Typologie postižení domácností

dotazovaná osoba již více než jednou ztratila zaměstnání partner/ka nemá stálé zaměstnání	11%	dotazovaná osoba již více než jednou ztratila zaměstnání partner/ka má zaměstnání	33%
dotazovaná osoba již alespoň jednou ztratila zaměstnání partner/ka nemá stálé zaměstnání	11%	dotazovaná osoba již alespoň jednou ztratila zaměstnání partner/ka má stálé zaměstnání	17%
dotazovaná osoba poprvé ztratila zaměstnání partner/ka nemá stálé zaměstnání	6%	dotazovaná osoba již alespoň jednou ztratila zaměstnání partner/ka má stálé zaměstnání	28%

Poznámka: Podíly jsou počítány z domácností, pro něž je tento dotaz relevantní (dotázaní mají partnera/partnerku a ztracené zaměstnání nebylo jejich prvním zaměstnáním).

Dvoji nezaměstnaností bylo postiženo téměř 30 % domácností dotazovaných, pro něž je tento dotaz relevantní. Z poloviny jde přitom o osoby, jejichž současná vlastní nezaměstnanost je třetí a další v řadě! Tento podíl je vysoký a identifikuje velmi specifickou skupinu párů (nejčastěji mají oba partneři jen základní vzdělání bez vyučení, často i subjektivní zdravotní potíže).

Podle řady autorů ([Clasen 1998] a další) vede nezaměstnanost k poklesu sebeúcty postižených osob, k jejich sociální izolaci, ztrátě sociálních kontaktů, k destrukci struktury času každodennosti a k dalším negativním dopadům na jejich osobní situaci i situaci jejich rodin. Řada z nich pocítuje kumulaci nevýhod [Gallie, March, Vogler 1994] od těch, které na ně dopadají na trhu práce, po ty, jež se týkají jejich života a životních šancí. Také příjmová deprivace domácností nezaměstnaných osob je značná a v čase se výrazně prohlubuje. Tato zjištění dokumentuje i pokles příjmů v době nezaměstnanosti našich respondentů, jenž činil po 6 měsících v průměru kolem 25 % celkového příjmu domácnosti před vstupem do nezaměstnanosti.¹² Přitom se ani příjmová situace těch, kdo již získali nové zaměstnání, příliš nezlepšila (není vyloučena zátěž daná zadlužením v nezaměstnanosti apod.) a nedostala se na úroveň stavu před ztrátou zaměstnání. Dlouhodobě nezaměstnaní nacházejí, stejně jako je tomu v zemích EU, nová zaměstnání obvykle ve firmách s nižšími mzdami, kde jsou pracovní místa málo stabilní a práce nekvalifikovaná.

Podíl subjektivně chudých se za 6 měsíců nezaměstnanosti ve všech vzdělanostních kategoriích zdvojnásobil. Nejvyšší zátěž přitom cítily osoby se základním vzděláním (nevyučené i vyučené). Může to být projevem jak sekundární chudoby v důsledku jejich nízké sociální kompetence, ale též faktu, že jim vznikají nejnižší nároky v systému ochrany příjmů v nezaměstnanosti, stejně jako to může být důsledkem jejich menších úspor apod. Analýza materiálních dopadů nezaměstnanosti prokázala, že jsou diferencovány nejen pro různé vzdělanostní kategorie (viz tabul-

českém trhu práce, ale naznačuje to i možné rozdíly ve strategiích, které muži a ženy na tomto trhu uplatňují.

¹² Nezapomínejme, že 25 % příjmu představuje v souboru domácností s dětmi a s nízkými příjmy (do 1,3 násobku životního minima) skoro celý objem vydajů na bydlení nebo 80 % vydajů domácnosti na potraviny (ČSÚ 2001).

Tabulka 4. Subjektivní míra chudoby nezaměstnaných respondentů v první a druhé vlně šetření (%)

(Otázka v první vlně šetření: „Než jste ztratil/a zaměstnání, kam byste se v té době zařadil/a na této stupnici?“ Otázka ve druhé vlně šetření: „Kam byste se dnes zařadil/a na této stupnici?“).

	základní, nevyučen		základní, vyučen		středoškolské	
	1. vlna	2. vlna	1. vlna	2. vlna	1. vlna	2. vlna
nízká (1–3)	9	–	10	–	4	–
střední (4–6)	64	38	70	60	70	44
vysoká (7–9)	27	62	20	40	26	56
celkem	100	100	100	100	100	100

Poznámka: Subjektivní míra chudoby byla v obou vlnách šetření měřena na devítistupňové škále. Jako nízkou míru subjektivní chudoby jsme kódovali první tři body stupnice, jako střední následující tři body a jako vysokou její poslední tři body. Skupina osob s vysokoškolským vzděláním nebyla, pro svůj malý počet v druhé vlně, do tabulky zahrnuta.

ku 4), ale závisejí i na roli nezaměstnaného v jeho rodině či domácnosti (míra očekávání vůči roli živitele) a na materiální podpoře ze strany nukleární i širší rodiny.

Sociální deprivace a stigmatizace nezaměstnaností nejsou na rozdíl od zjištění ze zemí EU v našem souboru tak významné. Asi polovina respondentů konstatovala, a to bez ohledu na to, zda a jakou již měli s nezaměstnaností zkušenost (bez ohledu na počet propuštění a celkovou délku nezaměstnanosti), že se jich ztráta zaměstnání dotkla jen málo. Větší odolnost v tomto ohledu mají osoby s vysokoškolským vzděláním (obvykle jde o první nezaměstnanost, svou roli hrají i lepší vyhlídky na trhu práce, větší sebedůvěra etc.). Významně roste podíl těch, pro které ztráta zaměstnání představuje trauma, snad jen s věkem (z 30 % u osob mezi 20 až 35 lety věku až na 70 % u těch, kdo jsou starší 50 let).

Nové zaměstnání nebo dlouhodobá nezaměstnanost?

Výsledky druhé vlny panelu ukazují, že po půl roce zůstává mezi dotazovanými osobami s vysokoškolským vzděláním ještě čtvrtina bez pracovního poměru, v případě osob s nižším vzděláním je to asi polovina (viz tabulku 3). Vzhledem k vysoké materiální deprivaci a vysokému pocitu subjektivní chudoby by se u nezaměstnaných dalo předpokládat zvýšené úsilí při hledání zaměstnání. Je tomu tak? Jaké strategie jsou voleny k dosažení nového zaměstnání a jak jsou úspěšné?

Obecně můžeme říct, že v obou vlnách panelu deklarovaly nezaměstnané osoby jako primární cíl co nejdříve získat jakékoliv nové zaměstnání. Svě šance dosáhnout tohoto cíle však již od začátku posuzovaly spíše skepticky a skepse osob, kte-

ré zůstaly nezaměstnané i po 6 měsících, se dále prohloubila (30 % z nich by bylo možno označit jako stahující se z trhu práce nebo rezignující)¹³. Přitom však mezi nimi nadále zůstal stejný podíl (asi 40 %, jako tomu bylo i při vstupu do nezaměstnanosti) těch, kdo chtěli stále vyčkávat, zda se nenajde zaměstnání alespoň stejně dobré jako to, jež ztratili. Avšak oproti výchozímu stavu se zdvojnásobil podíl těch, kdo by chtěli získat nové zaměstnání „co nejdříve“ a prohlašovali, že vezmou „vše“, co se jim naskytne (bylo tomu tak mezi osobami se základním vzděláním, nikoliv však mezi osobami se vzděláním středoškolským a vysokoškolským).

„Rychlá reakce“ je preferována více osobami se základním vzděláním i vyučenými (muži i ženami), ale také nejmladší a nejstarší věkovou kategorií (bez ohledu na vzdělání a pohlaví). Preferují ji více i ti, kdo pociťují zdravotní potíže, které je na trhu práce handicapují (ne ovšem ti, kdo mají status „změněné pracovní schopnosti“ nebo částečný invalidní důchod). „Kreativní reakce“ je nejcharakterističtější pro muže s vysokoškolským vzděláním, spíše pro osoby zdravé než se zdravotním handicapem a nejméně charakteristická pro nevyučené ženy se základním vzděláním (ale také pro osoby nad 50 let bez ohledu na pohlaví či pro osoby rozvedené). „Úniková reakce“ byla tak málo frekventovaná, že analýza toho, které kategorie osob ji preferují, nebyla možná.

Mají-li sami dotazovaní vysvětlit, proč po šesti měsících od ztráty zaměstnání dosud nemají zaměstnání nové, seskupily se jednotlivé položky do 4 faktorů. První popisuje *charakter nabízených pracovních míst* (jsou špatně placená – to je doména vyučených a osob se středoškolským vzděláním; nemají perspektivu nebo jsou pod kvalifikační úrovní dotazovaných – to je doména osob s vysokoškolským vzděláním). Druhý reflektuje *deficit příležitostí na dostupném trhu práce* (v místě bydliště a jeho okolí nejsou vhodné příležitosti, zaměstnavatelé nepřijímají takové lidi, jako jsou dotazovaní, žádají vyšší či jinou kvalifikaci, než tito lidé mají – to vše je doména osob jen se základním vzděláním). Třetí faktor bychom mohli nazvat *ochota přizpůsobit se* a čtvrtý *schopnost přizpůsobit se požadavkům* (dotazovaným nevyhovuje dojíždění – z čehož se vymykají jen osoby s vysokoškolským vzděláním – nebo práce na směny, popřípadě konstatují, že je handicapují zdravotní důvody či nabízená zaměstnání jsou příliš namáhavá – doména osob jen se základním vzděláním a vyučených osob).

Pomocí baterie položek jsme zjišťovali, jakým řešením své situace dávají nezaměstnaní přednost.¹⁴

Co se týče preferovaných a odmítaných strategií, nacházíme obecně u osob, které zůstaly i po půl roce bez placené práce, jen málo změn oproti původním zjiš-

¹³ Představují to, co anglosaská literatura označuje jako *discouraged workers*. Jde častěji o ženy, o osoby se základním vzděláním (hlavně nevyučené), o osoby starší 50 let a o osoby se zdravotními potížemi – což je většinou spojeno silně s jejich věkem.

¹⁴ Námi nabídnutá škála možností nepostihuje samozřejmě celou šíři (alespoň potenciálních) možností. Tento typ výzkumu není například vhodný k testování ilegálních (z hlediska placení daní a oprávnění k sociálním dávkám) práce. Námi nabízené strategie se snažily postihnout možné legální postupy řešení situace, i když pochopitelně ani zde nevyčerpaly všechny reálné možnosti.

Schéma 2. Faktorová analýza položek způsobu chování

FAKTOROVANÉ POLOŽKY	FAKTOROVÉ ZATĚŽE			FAKTORY
	1	2	3	
Chci co nejdříve získat jakékoli nové zaměstnání	0,779	-0,051	-0,110	FAKTOR RYCHLÉ REAKCE
Mám práci, jen nástup je stanoven na pozdější dobu	-0,680	0,150	-0,111	
Než najdu něco stálého, budu pracovat dočasně, nepravidelně	0,599	0,306	0,031	
Odejdu pracovat (žít) do zahraničí	-0,047	0,637	0,067	FAKTOR KREATIVNÍ REAKCE
Uvažuji o tom, že začnu podnikat	-0,114	0,607	-0,060	
Budu studovat, nastoupím rekvalifikaci	0,283	0,590	0,062	
Odejdu do předčasného starobního důchodu	-0,022	-0,288	0,619	FAKTOR ÚNIKOVÉ REAKCE
Pokusím se získat invalidní důchod	0,024	-0,082	0,608	
Budu pečovat o příbuzného nebo o jinou blízkou osobu	0,021	0,147	0,573	
Odejdu na mateřskou dovolenou, budu se věnovat péči o děti	0,007	0,202	0,473	

Poznámka: Hodnota KMO = .650 a signifikance Bartlettova testu = .0000, přičemž všechny použité položky mají relativně vysokou MSA), použita byla jako metoda extrakce Principal Component Analysis, rotace Varimax. První faktor vysvětluje 15 % variance, druhý 14 %, třetí 14% – celkem tedy 43 % variance (není to pochopitelně příliš).

těním při jejich vstupu do nezaměstnanosti. Empirické výzkumy v Británii, Spolkové republice Německo a Švédsku [Clasen 1998] ukázaly připravenost dlouhodobě nezaměstnaných přijmout méně výhodná zaměstnání s nižším výdělkem – pokud pokrývá nejnižší osobní akceptovatelnou úroveň životního standardu. Nezaměstnaní v těchto zemích byli také ochotni přistoupit na méně výhodné podmínky ohledně dojíždění, charakteru pracovního poměru i délky pracovní doby. Mezi našimi respondenty tak jasná vůle přizpůsobit se nabídce nebyla.

Zejména jejich *mzdová flexibilita* je i po 6 měsících nezaměstnanosti minimální a mzdová očekávání jsou stále optimistická. Polovina z dosud nezaměstnaných respondentů není ochotna přijmout nižší mzdu, než měli v zaměstnání, o které přišli¹⁵, a ve všech vzdělanostních kategoriích respondentů se setkáváme se shodou mezi průměrnou hranicí jimi akceptovatelného příjmu (minimálního příjmu, jímž by podmínili přijetí nového zaměstnání) a příjmu, jehož dle svého názoru mohou reálně v novém zaměstnání dosáhnout. Mzdová flexibilita není závislá na faktorech

¹⁵ S odkazem na Forresterovou [2001] je ovšem možno položit si otázku, zda vůbec, a když tak jaký prostor pro mzdové ústupky mají dlouhodobě nebo opakovaně nezaměstnaní lidé s nejnižším vzděláním a nejnižšími příjmy. Musíme si uvědomit, že mzdová očekávání jsou již tak relativně nízká a není moc kam ustupovat (zvláště když zespodu tlačí relativně vysoké sociální dávky).

Schéma 3. Faktorová analýza položek charakterizujících způsoby řešení situace

FAKTOROVANÉ POLOŽKY	FAKTOROVÉ ZÁTĚŽE				FAKTORY: Ochota:
	1	2	3	4	
Přestěhovat se i do jiného okresu	0,791	0,018	0,048	-0,072	k migraci za prací
Pracovat přes týden mimo místo bydliště	0,776	0,050	-0,010	0,211	
Dojíždět do zaměstnání (více než 30 km)	0,565	0,088	-0,153	0,441	
Přijmout i nejisté zaměstnání	0,137	0,715	0,081	-0,036	změnit podmínky pracovního poměru
Přijmout i zaměstnání jen na dobu určitou	0,197	0,648	0,253	-0,003	
Přijmout i horší platové podmínky než dosud	-0,236	0,628	-0,129	0,288	
Přijmout i zaměstnání na částečný úvazek	-0,074	0,473	0,435	-0,083	změnit obsah práce
Změnit druh pracovní činnosti	0,069	0,030	0,761	0,338	
Přijmout práci pod úroveň své kvalifikace	-0,066	0,157	0,743	-0,128	
Začít podnikat či zřídit si živnost	0,103	-0,037	-0,092	0,715	být iniciativní
Podstoupit rekvalifikaci	0,098	0,107	0,325	0,695	

Poznámka: Hodnota KMO = .682 a signifikance Bartlettova testu = .0000, přičemž všechny použité položky mají relativně vysokou MSA, použita byla jako metoda extrakce Principal Component Analysis, rotace Varimax. První faktor vysvětluje 15 % variance, druhý 15 %, třetí 14 % a čtvrtý 13 % – celkem tedy 57 % variance. Ve sloupcích jsou uvedeny faktorové zátěže – koeficienty korelace položky s faktorem.

ovlivňujících šance na trhu práce (vzdělání¹⁶ a kvalifikace, ale i délka trvání nezaměstnanosti), ani na faktorech ovlivňujících životní úroveň, jako jsou rodinný stav, počet dětí nebo zdravotní stav (lze vyslovit hypotézu o dostatečné kompenzaci ztrát příjmu dávkami sociálního státu), ani na minulých zkušenostech s nezaměstnaností, ani na charakteristikách trhu práce, na němž se dotazovaná osoba pohybuje, jako jsou velikost obce, okres a odhad vyhlídek získání nového zaměstnání.

O strategiích, jež se prosazují častěji v jednotlivých vzdělanostních kategoriích (vzdělání je jedinou ze sledovaných charakteristik nezaměstnaných, která strategie diferencovala – nikoliv pohlaví, věk či místo bydliště), lze konstatovat s přihlédnutím k jejich vývoji v průběhu nezaměstnanosti následující. Obecně jsou nezaměstnané osoby v obou vlnách ochotny změnit pracovní činnost, přijmout zaměstnání pod úroveň své kvalifikace (i když u nekvalifikovaných osob to zní paradoxně). Jsou ochotny a připraveny přijmout i nepříliš výhodné formy pracovního poměru (práci na dobu určitou nebo jen na částečný pracovní úvazek), méně jsou však připraveny přijmout zaměstnání „nestandardní a nejisté“.

Nestandardní pracovní poměry vnímají jedni jako možnost zaměstnat větší počet osob, druzí jako novou formu vykořisťování, neboť omezují ochranu práce

¹⁶ Mezi jednotlivými vzdělanostními kategoriemi jsou rozdíly jen v absolutní výši očekávaných, respektive akceptovatelných mzdových úrovní, nikoliv však v ochotě jít pod příjem v posledním zaměstnání.

a zvyšují nejistotu v zaměstnání, brání růstu lidského kapitálu (ani zaměstnavatelé ani zaměstnanci nemají zájem investovat do nejistoty), jsou spojeny s nízkými výdělky, neposkytují příležitosti ke kariéře a omezují sílu odborů [White and Forth, 1998]. Do pracovních poměrů s nestandardními pracovními smlouvami jsou vytlačovány zejména nekvalifikované osoby [Galie, White, Cheng and Tomlinson 1998].

Ve většině případů jsou respondenti ochotni podstoupit rekvalifikaci¹⁷, ani po 6 měsících nezaměstnanosti však nejsou svolní k prostorové mobilitě (stěhování, dojížděním, turnusovou prací). Z této obecné charakteristiky se vydělují osoby s vyšším vzděláním hlavně svou větší ochotou rekvalifikovat se (osoby s vysokoškolským vzděláním jsou v tomto ohledu skeptičtější než osoby se vzděláním středoškolským) a akceptovat zaměstnání i mimo místo bydliště (platí to však výrazně jen o osobách s vysokoškolským vzděláním). Za zmínku stojí relativně větší ochota osob s vysokoškolským vzděláním pustit se do podnikání či zřízení živnosti, i když podíl takto odhodlaných osob nebyl ani na začátku nezaměstnanosti velký a po 6 měsících nezaměstnanosti klesl o polovinu.

A jaká byla úspěšnost jednotlivých strategií? *Ochota změnit druh pracovní činnosti, přijmout jiný druh zaměstnání* se jeví jako obecně úspěšná strategie (80% těch, kdo získali zaměstnání, tvrdí, že ji uplatnili). Sama o sobě však patrně nestačí, neboť ochota k tomuto kroku je stejně vysoká i mezi těmi, kdo zůstali bez zaměstnání. *Ochota přijmout práci pod úroveň své kvalifikace* je strategie úspěšná zejména u vyučených pracovníků (50 %), menší vliv měla na získání nového zaměstnání u osob se středoškolským a vysokoškolským vzděláním. *Ochota dojíždět do zaměstnání* byla uplatňovanou a současně i úspěšnou strategií zejména u osob s vysokoškolským vzděláním (60 %). *Ochota podstoupit rekvalifikaci* byla charakteristická zejména pro osoby se středoškolským vzděláním a podpořila zde získání nového zaměstnání v 60 % případů. Zanedbatelná nebyla ovšem ani u ostatních respondentů. *Ochota přestěhovat se* měla ve všech vzdělanostních kategoriích na získání nového zaměstnání malý vliv (nebyla obecně uplatňována), s výjimkou osob s vysokoškolským vzděláním. Stejně jako *ochota pracovat přes týden mimo bydliště*. *Ochota přijmout i nejisté zaměstnání* nebyla vysoká, ale přesto se musela zanedbatelná část dotázaných spokojit právě se zaměstnáním nejistým (50 % v případě nevyučených, 43 % v případě vyučených, ale i v případě osob s vysokoškolským vzděláním a 35 % v případě osob se středoškolským vzděláním).¹⁸ *Ochota přijmout zaměstnání jen na částečný úvazek* hrála roli asi u třetiny těch, kdo získali nové zaměstnání. Velmi významná byla i *ochota přijmout zaměstnání na dobu určitou*. Většina zaměstnání nově získaných osobami s nižším vzděláním byla právě tohoto charakteru. Jak je zřejmé, úspěšnost nezaměstnaných při hledání nového zaměstnání zvyšuje obecně jejich flexibilita, ochota přizpůsobit se požadavkům trhu. Přesto je tato úspěšnost korigována do-

¹⁷ Stejně jako v zemích EU [Clasen 1998] je i v našem souboru rekvalifikace přijímána s nadějí jako možný krok k reintegraci na trhu práce, ale i skepticky jak co se týče jejího efektu, tak i její kvality.

¹⁸ Paradoxně bychom mohli v případě osob s nižším vzděláním hovořit o největší úspěšnosti nejméně preferované strategie.

stupností pracovních míst (povaha lokálního trhu práce), povahou lidského kapitálu (úspěšnost jednotlivých strategií je v různých vzdělanostních kategoriích rozdílná) a diskriminací ze strany zaměstnavatelů (pocítovali ji starší lidé a ženy, ale i osoby se zdravotními problémy a osoby jiného etnického původu).

Vliv sociálního státu

Obecně nízká úroveň mezd v České republice a relativně malé mzdové rozpětí v závislosti na příslušnosti k rozdílným sociálním vrstvám objektivně přibližují očekávané mzdy ze zaměstnání hladině životního minima. Náhrada sociálních dávek očekávanou mzdou v přijatém zaměstnání pak není často nezaměstnanými chápána jako adekvátní impuls k přijetí zaměstnání (ani ne tak díky nepřiměřené výši dávek jako spíše pro nízkou úroveň očekávané mzdy) a umožňuje jim vyčkávat, „dokud se nenažde alespoň stejně výhodné zaměstnání, jako bylo to ztracené“. Teprve dlouhodobá nezaměstnanost a silný existenční tlak je vede k tomu, že slevují ze svých požadavků na obsah a charakter práce či povahu pracovního poměru i na výši očekávané mzdy.¹⁹

Řada autorů ovšem konstatuje, že míra materiální deprivace dlouhodobě nezaměstnaných v jednotlivých evropských zemích je ovlivňována nejen charakterem konkrétního sociálního státu a jeho štedrostí ([Gallie 1994] či [Clasen 1998] nebo [Reissert 1994], popřípadě [Ploug and Kvist 1996] a další), ale i povahou rodiny, postavením nezaměstnaného v ní a jejími dalšími zdroji [Bison a Esping-Andersen 2000].²⁰ Také v našem souboru byly dopady příjmové a materiální deprivace nezaměstnaných značně diferencované (podobně jako jejich příjmy) a rodina přitom byla významným faktorem, jenž ovlivňoval jak rozsah poklesu příjmů respondentů, tak i zajištění jejich materiálního standardu v průběhu nezaměstnanosti. Tři čtvrtiny nezaměstnaných mladších 25 let v našem souboru žilo s rodiči²¹ (ve skupině od

¹⁹ Celkově je v mezinárodním srovnání systém podpor v nezaměstnanosti v České republice relativně „přísný“, neboť poskytuje nízký poměr náhrady po krátkou dobu. Na druhé straně systém dávek sociální péče, do kterého nezaměstnaní po 6 měsících přecházejí, a který se opírá o koncept garantovaného životního minima, umožňuje dosažení příjmu převyšujícího například v případě čtyřčlenné rodiny čistou průměrnou mzdou.

²⁰ Poukazuje se přitom na provázanost obou [Gallie, Paugham 2000]. Zatímco *subprotektivní režim* sociálního státu (běžný zejména v zemích jihu Evropy) spoléhá na rozšířenou závislost na rodině, *liberální* (typický pro anglosaské země) a *univerzalistický režim* (typický pro Skandinávii) podporují plnou intergenerační autonomii – v liberálním režimu se však tato autonomie váže k účasti na trhu, v univerzalistickém režimu je spojena především s dekomodifikací ze strany sociálního státu. V režimu založeném na zaměstnanosti (běžný v zemích evropského kontinentu) je tradičně podporována nejvýše relativní intergenerační autonomie (Francie, Belgie), některé země už nicméně prosazují plnou intergenerační autonomii (Nizozemí, Německo). Zdá se, že Česká republika leží někde mezi subprotektivním režimem a režimem založeným na zaměstnanosti.

²¹ Jde přitom obecně o početnou kategorii osob: nezaměstnaní do 25 let reprezentují zhruba 28 procent celkové nezaměstnanosti v ČR (ČSÚ 2001).

25 do 45 let je to ještě 19 procent). Nejedná se přitom pouze o jednotlivce, ale také o „osamělé matky s dětmi“. Podpora ze strany rodičů významně zmírňuje materiální dopady nezaměstnanosti na mladé lidi, ať již jde o zisky na straně jejich příjmů nebo o úspory na straně jejich výdajů. Příjem pod životním minimem deklaruje jen 30 % nezaměstnaných, kteří žijí s rodiči, zatímco téměř polovina z těch, kteří s nimi nežijí. Materiální deprivaci v nezaměstnanosti našich respondentů tak ovlivňují nejen jejich lidský kapitál (indikovaný především jejich vzděláním) a sociální stát, ale také míra podpory, již se jim dostává ze strany jejich rodiny, a očekávání ze strany této rodiny, pokud se týče jejich reintegrace na trhu práce.

Závěr

Analýza ukazuje, jak heterogenní skupinou nezaměstnaní jsou, jak diferencované jsou dopady nezaměstnanosti i strategie, jež nezaměstnaní volí při řešení své situace, a jak rozdílné jsou jejich šance při tom uspět. V našem souboru zůstala ještě polovina dotazovaných osob se základním vzděláním po půl roce bez nového zaměstnání, ale jen čtvrtina dotazovaných osob se vzděláním vysokoškolským. Fakt, že dlouhodobá nezaměstnanost postihuje více nižší a méně vzdělané vrstvy lze ovšem vyčíst i z rutinních statistik. Novým zjištěním však je, že nezaměstnanost postihuje v těchto vrstvách určité osoby opakovaně a že část pracovní síly je tak z tohoto hlediska na trhu práce marginalizována pracovní kariérou přerušovanou opakovanými obdobími nezaměstnanosti. Jejich nevýhody jsou znásobeny i tím, že podobně jsou na tom i jejich širší rodiny. Lidé, kteří tvoří jádro dlouhodobě nezaměstnaných, mají v pracovní anamnéze ve svém součtu relativně dlouhou délku nezaměstnanosti nasbíranou po opakovaných propuštěních. Nepřehlédnutelnou informací pak je, že se jejich zkušenost výrazně nepromítá do jejich životních postojů a strategií. Nezaměstnanost se sice jeví jako zdroj jejich obav a potíží a způsobuje jim výraznou materiální deprivaci (v České republice byla v roce 1996 asi polovina domácností, kde přednostou byl nezaměstnaný, pod hranicí příjmové chudoby, zatímco v celku české populace to bylo jen 7 % domácností – viz [Zelený 2001]), ale stres a obavy spojené se ztrátou zaměstnání nejsou příliš velké. Nezaměstnanost postižené jedince nestigmatizuje a nevede k aktivním strategiím při hledání nového zaměstnání. Deklarují sice ochotu změnit obsah práce a charakter pracovního poměru, ale nikoliv ochotu ke mzdové flexibilitě. Vysvětlení, proč zůstávají nezaměstnanými déle než půl roku po ztrátě práce, hledají především v povaze trhu práce, respektive v disproporcii mezi jeho požadavky a tím, co mohou nabídnout („v bydlišti a jeho okolí nejsou vhodné pracovní příležitosti“ a pokud jsou, „žádá se příliš vysoká nebo jiná kvalifikace“), nebo v nevýhodnosti míst, které lze přece jen nalézt („nabízená místa jsou špatně placená“ popřípadě „nemají perspektivu, jsou nejistá“). Osoby s nižším vzděláním přijímají při pokusech najít nové zaměstnání spíše pasivní strategie (nominální flexibilita), které je fatálně vedou na sekundární trh práce.²² Jejich situaci

---

²² Trh práce segmentuje pracovní místa podle kvality: mezd, stability zaměstnání, pracovních podmínek [srovnej zvláště Berger, Piore 1980].

přítom zhoršuje, vedle substitute jejich práce technologiemi, ochota osob s vyšším vzděláním přijímat pracovní místa pod úrovní vlastní kvalifikace. Dochází tak souběžně též k substituci nekvalifikované práce prací kvalifikovanou, což je obecný trend dnešní ekonomiky [Gual 1996]. Tímto způsobem se však nezaměstnanost dlouhodobá mění nanejvýš v nezaměstnanost opakovanou a v této souvislosti se proto znovu „nabízí otázka, zda ohniska dlouhodobé nezaměstnanosti v České republice vznikají jen jako důsledek regionálních či mikroregionálních problémů vyplývajících z minulého vývoje odvětvové struktury, nebo zda je dlouhodobá nezaměstnanost převážně záležitostí rizikových skupin obyvatelstva bez ohledu na charakter lokálního trhu práce“ [Frýdmanová, Janáček 1997].

PETR MAREŠ je profesorem na katedře sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se sociálními problémy, nerovností, chudobou, nezaměstnaností. Vedle kursů k těmto tématům vede na FSS MU také kursy Metodologie sociálních věd, Kvalitativní výzkum a Analýza dat. Publikuje především v Sociologickém časopise, Czech Sociological Review a v Sociologii (statě o anomii, chudobě, nezaměstnanosti a sociální exkluzi). V roce 1994 vydal monografii Nezaměstnanost jako sociální problém (Praha – 2. rozšířené vydání v roce 1998, 3. v roce 2002), v roce 1995 Status for the Poor (Occasional papers – University of Essex) a v roce 1999 monografii Sociologie nerovnosti a chudoby (Praha).

TOMÁŠ SIROVÁTKA je docentem na katedře sociální politiky a sociální práce Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a současně vedoucím brněnského pracoviště Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí. Zabývá se problematikou pracovních trhů, nezaměstnanosti a sociální politikou. Publikuje především v Sociologickém časopise, v Politické ekonomii (Prague Economic Papers) a v Sociální politice. V nakladatelství Masarykovy univerzity vyšly jeho monografie Politika pracovního trhu (1995), Marginalizace na pracovním trhu. Příčiny diskvalifikace a selhávání pracovní síly (1997), Česká sociální politika na prahu 21. století: efektivnost, selhávání, legitimita (2000).

JÍŘÍ VYHLÍDAL je studentem doktorského studijního programu sociologie na Fakultě sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně a pracovníkem brněnské pobočky Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí v Praze.

Literatura

- Bauman, Z. 1999. *Work, Consumerism and the New Poor*. Oxford University Press.
- Benoit-Guilbot, O., D. Gallie (eds.) 1994. *Long-Term Unemployment*. London: Pinter Publishers.
- Berger, S., M. J. Piore 1980. *Dualism and Discontinuity in Industrial Societies*. Cambridge University Press.
- Bisson, I., G. Esping-Andersen 2000. „Unemployment, Welfare Regimes and Income Packaging“ Pp. 69–86 in Gallie, D., S. Paugam (eds.), *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Clasen, J., A. Gould, J. Vincent 1998. *Voices Within and Without. Responses to Long-Term Unemployment in Germany, Sweden and Britain*. Bristol: The Policy Press, University of Bristol.

- Crompton, R., D. Gallie, K. Purcell (eds.). 1995. *Changing forms of Employment. Organisations, Skills and Gender*. London: Routledge.
- Crompton, R., D. Gallie, K. Purcell 1995. „Work, Economic Restructuring and Social Regulation“. Pp. 1–20 in Crompton, R., D. Gallie, K. Purcell (eds.), *Changing forms of Employment. Organisations, Skills and Gender*. London: Routledge.
- ČSÚ 2001. *Příjmy, vydání a spotřeba domácností statistiky rodinných účtů za rok 2000*. 1. díl. Praha: Český statistický úřad.
- Daniel, W. W. 1990. *The Unemployed Flow*. London: Policy Studies Institute.
- Engbersen, G., K. Schuyt, J. Timmer 1990. *Cultures of Employment: Long-term Unemployment in Dutch Inner Cities*. Leiden: Working Papers of Department of Sociology at the University of Leiden.
- Forresterová, V. 2001. *Hospodářská hrůza*. Brno: Doplněk.
- Frydmanová, M., K. Janáček 1997. „Trh práce: dosavadní vývoj a česká specifika“. *Sociální trendy*, 1 (7).
- Gallie, D., S. Paugam (eds.) 2000. *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.
- Gallie, D. 1994. „Towards a New Underclass?“ Pp. 165–173 in Benoit-Guilbot, O., D. Gallie (eds.), *Long-Term Unemployment*. London: Pinter Publishers.
- Gallie, D., K. Marsh, K., C. Vogler 1994. *Social Change and the Experience of Unemployment*. Oxford: Oxford University Press.
- Gallie, D., M. White, Y. Cheng, M. Tomlinson 1998. *Restructuring the Employment Relationship*. Oxford: Clarendon Press.
- Granovetter, M. S., Ch. Tilly 1988. „Inequality and Labour Processes“. Pp. 175–222 in Smelser, N. J., *Handbook of Sociology*. London: Sage.
- Gual, J. 1996. *The Social Challenge of Job Creation*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Mareš, P., L. Rabušic 1994. „Nezaměstnanost v České republice na počátku 90. let v regionálním pohledu“. *Sociologický časopis*, 30: 475–498.
- Morris, L. 1992. „The Social Segregation of Long-term Unemployed in Hartlepool“. *The Sociological Review*, 40 (2): 344–369.
- Plough, N., J. Kvist 1996. *Social Security in Europe*. The Hague: Kluwer Law International.
- Reissert, B. 1994. „Unemployment Compensation and the Labour Market: A European Perspective. In Mangan, S., L. Hantrais (eds.), *Unemployment, the Informal Economy and Entitlement to Benefits*. Loughborough: European Research Centre, Loughborough University.
- Sirovátka, T. 1995. *Politika pracovního trhu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Sirovátka, T. 1997. *Marginalizace na pracovním trhu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Walker, R., D. Goodwin, E. Cornwell 2000. „Work Patterns in Europe and Related Social Security Issues: Coping with the Myth of Flexibility“. In Pieters, D. (ed.), *Changing Work Patterns and Social Security*. London, Hague, Boston: Kluwer Law International. EISS 1999 Yearbook.
- White, M., J. Forth 1998. *Pathways through Unemployment. The Effects of a Flexible Labour Market*. London: Joseph Rowntree Foundation.
- Zelený, M. 2001. „Pohled na příjmovou chudobu v České republice metodikou Evropské unie“. *Statistika* 11: 458–467.

Sociální distance vůči Romům. Případ vysokoškolských studentů*

DAN RYŠAVÝ**

Katedra sociologie a andragogiky FF UP, Olomouc

Social Distance towards the Roma. The Case of University Students

Abstract: Various public opinion polls and sociological surveys have displayed a high level of intolerance towards Roma in the Czech society. However, the investigators rarely record the individual level of intolerance. The Bogardus social distance scale is a classical instrument for this purpose. In its first part, the article deals with the development, usage and tests of the Bogardus scale. The second part of the article brings information from research conducted among the students of Palacky University in Olomouc. The analysis showed that a Roma as a neighbour was refused more frequently than the order of items the Bogardus scale expects. There was a significantly higher level of social distance towards the Roma among the medical students and physical education students than among the students of the Faculty of Theology and the Faculty of Arts.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 1: 55–77

Úvod

Zatím poslední kolo *Evropské studie hodnot (European Values Study)*¹ přineslo překvapivý posun v otázce postojů obyvatel České republiky k Romům. Jestliže v roce 1991 podle EVS nechtěly mít Romy za sousedy téměř tři čtvrtiny českého souboru, pak v roce 1999 klesl podíl odmítajících na 40 % (viz např. [Rabušic 2000]). Po osmi letech se nejen rozpadl česko-slovenský tandem, který v roce 1991 v míře intolerance vůči Romům vévodil celé Evropě, ale čeští respondenti se u této položky dostali hned na evropský průměr. Výzkumy veřejného mínění přitom dlouhodobě zaznamenávají buď stagnující trendy, nebo jen pomalý a nejednoznačný posun k širšímu

---

* Výzkum *Vztah studentů UP k romské kultuře* byl podpořen vnitřním grantem Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci pro rok 2001. Za připomínky k první verzi textu děkuji především Prof. Gerlindě Šmausové a dvěma recenzentům Sociologického časopisu.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Dan Ryšavý, Ph.D., katedra sociologie a andragogiky, Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Wurmova 7, 771 47 Olomouc, e-mail: rysavyd@ffnw.upol.cz

¹ Viz např. Rabušic [2000], monotematické číslo *Czech Sociological Review* (1/2001) či *Sociálních studií* (6/2001).

přijímání Romů populací České republiky². Když otázku z Evropské studie hodnot položila v roce 2000 agentura IVVM, podíl respondentů odmítajících Romy jako sousedy byl dvojnásobný (80 %)³. Také mezinárodní výzkum *New Democracies Barometer*, jehož pátá vlna se v roce 1998 uskutečnila v jedenácti postkomunistických zemích, přinesl výsledky odlišné od EVS. Podle tohoto šetření by čtvrtině respondentů z České republiky sousedství Romů nevadilo, naopak 69% dotázaných by Romy jako sousedy mít nechtělo (viz např. [Wallace 1999])⁴. Následující text se nejprve zamýšlí nad výzkumy postojů k Romům realizovanými v České republice, hlouběji se pak zabývá měřením sociální distance, které ilustruje na příkladu výzkumu postojů univerzitních studentů k Romům a romské kultuře.

Výzkumy postojů k Romům

Po roce 1989 se v Československu a později v České republice postoje obyvatel k Romům staly předmětem řady kontinuálních průzkumů veřejného mínění a (spíše jednorázových) sociologických výzkumů. Některé z nich se soustředily přímo na vztah většinové a romské populace⁵, v jiných Romové vystupují jako jedna z národnostních a etnických skupin, jejichž přijatelnost dotazování posuzují⁶. Příležitostně se Romové ve výzkumech ocitají v roli jedné ze sociálně ekonomicky ohrožených skupin⁷ nebo

---

² Patrně nejpodrobněji sleduje vývoj interetnických postojů majoritní společnosti IVVM (CVVM), které se každoročně v listopadu ptá na hodnocení vztahu dotazovaných k národnostem žijícím v České republice. V případě Romů zaznamenalo IVVM u variant „dobrý, spíše dobrý“, „spíše špatný, špatný“ následující procentuální vývoj: 1991 (4/70), 1992 (4/77), 1993 (3/77), 1994 (5/68), 1995 (5/69), 1996 (5/69), 1997 (7/62), 1998 (12/52), 1999 (9/55), 2000 (8/61), 2001 (8/60). Dopočet do sta procent tvoří podíl variant „ani dobrý, ani špatný“ a „nemá žádný vztah“ [O vztahu 2001].

³ Katrňák s Rabušicem [2002] za jedno z možných vysvětlení považují rozdílný způsob výběru respondentů. EVS pracoval s pravděpodobnostním výběrem, kdežto IVVM s kvótním.

⁴ Způsob dotazování se v obou mezinárodních výzkumech liší. V případě EVS respondenti vybírali ze seznamu různých skupin lidí ty, které by nechtěli mít za sousedy, kdežto v NDB u každé ze šesti etnických a národnostně definovaných skupin uváděli, zda by jim jejich sousedství vadilo nebo nevadilo. Údaje z výzkumu NDB 1998 laskavě poskytl Neil Munro, kterému tímto děkuji.

⁵ Například výzkum vzájemného soužití Romů a neromů, který IVVM pořádá od roku 1997. Agentura FOCUS opakovaně realizovala výzkum *Romové optikou české veřejnosti a českých médií*, ve které pro zachycení vztahu české populace k romské menšině použila Bogardusovu škálu sociální distance [*Romové optikou* 1998, 2002].

⁶ Jde o šetření agentury STEM uskutečněné v rámci projektu TRENDY v letech 1994, 2000 a 2001, výzkum *Etnické vztahy v české společnosti* (Praha, MENT, Gabal, A & C) realizovaný agenturou GfK (1994) a šetření STEM (1996) pro Ústav mezinárodních vztahů, z nichž čerpá Gabal [1999], či výše zmíněný výzkum IVVM hodnotící vztahy k příslušníkům u nás žijícím národností. Na mezinárodní úrovni pak např. *New Democracies Barometer V* [1998].

⁷ Výzkumy *Chudoba v očích české veřejnosti* Mareše a Rabušice a *Legitimita českého sociální zabezpečení* Sirovátky a Rabušice, pro něž data sbírala IVVM v letech 1995 a 1998 [viz např. Mareš, Rabušic 1996; Rabušic, Sirovátka 1999].

je zjišťována tolerance respondentů k celé škále skupin bez jednotícího kritéria výběru⁸. K poslední skupině patří také již zmíněná Evropská studie hodnot, v jejímž rámci vyjadřovali dotázaní svoji distanci vůči čtrnácti různým skupinám. Tak či onak se Romové při sumarizaci výsledků výzkumů pravidelně ocitají na okraji mezi těmi, kteří jsou nejméně odmitáni.

Při prezentaci výzkumů veřejného mínění v tisku a dalších médiích nezřídka dochází k vypreparování extrémních postojů k romské minoritě ze širšího kontextu výzkumu. Snadno přitom vzniká dojem, že výzkumy více vypovídají o Romech samotných (jací jsou) než o zkoumané majoritní populaci (jaké má postoje), což mj. může sehrát roli pozitivní zpětné vazby ve smyslu dalšího posílení odmítavých tendencí⁹. Naznačují to sami autoři výzkumů veřejného mínění, kteří vlivu médií přisuzují odpovědnost za opakovaně zjišťovaný rozdíl mezi hodnocením soužití s Romy v místě bydliště a hodnocením vzájemných vztahů s Romy v České republice jako celku. Podle IVVM v roce 1999 přibližně polovina z těch, kteří považovali své soužití s Romy v místě bydliště za dobré či spíše dobré, považovala za dobré či spíše dobré i vzájemné vztahy na úrovni celého státu. V roce 2001 takto odpovědělo jen 38 % respondentů [*K hodnocení soužití 1999, Hodnocení soužití 2001*].

Zmíněnému zkreslení se snadněji ubrání výzkumy, které užívají sumovaných indexů intolerance, xenofobie atp.¹⁰ Ivan Gabal ve výzkumu etnického klimatu české společnosti ukazuje, že zdaleka „nejde jen o Romy, ale o značně komplexní kulturní a etnickou uzavřenost, která ve vztahu k Romům představuje jakousi špičku ledovce, jehož rozhodující část je pod hladinou jako hodnotové a normativní chápání žádoucího společenského a kulturního prostředí a konsekventně se dotýká také cizinců a imigrantů.“ [Gabal 1999: 88]. Středem zájmu sociálních vědců by se mohly stát možnosti, jak narušit tuto uzavřenost, a okolnosti, které ji naopak posilují. V rozsahem omezené míře se o to pokusil výzkum *Vztah studentů UP k romské kultuře*, který se svými učiteli připravili a provedli studenti sociologie z Univerzity Palackého v Olomouci¹¹.

⁸ Například výzkum IVVM o toleranci realizovaný od roku 1995 či dva výzkumy Jiřího Buriánka [1995, 1998], v nichž dotázaní hodnotili různé skupiny podle míry sympatií k nim [viz Buriánek 1999]. Zůstává metodologickou otázkou, nakolik je vhodné zjišťovat postoje k sociálním skupinám, jež se navzájem více či méně překrývají.

⁹ K projektování postojů populace do vlastností Romů a sociálnímu konstruování rozdílů mezi majoritou a minoritou viz Šmausová [1999].

¹⁰ Viz například studie Rabušice [2000] a Burjanka [2001]. V obou případech již názvy textů („Koho Češi nechtějí?“, „Xenofobie po česku“) dávají zřetelně najevo, kdo je objektem výzkumu. Pavlíčková (studentka sociologie na FF UK) na základě faktorové analýzy baterie otázek zachycujících míru sympatií vůči různým skupinám doložila, že postoj k romskému etniku nevytváří samostatnou dimenzi, ale koresponduje s postoji k dalším skupinám [viz Buriánek 1999:28].

¹¹ Jednalo se o studenty, kteří v akademickém roce 2000/2001 navštěvovali kursy Metodika sociologické práce a Analýza dat. Výzkum vycházel z projektů dvou skupin studentek [Dvořáková et al. 2000; Buzková et al. 2000]. Nad rámec vlastního výzkumu zpracoval autor stati informace o dosavadních výzkumech a rešerši literatury k Bogardusově škále sociální distance.

Výzkum postojů vysokoškolských studentů k Romům a k romské kultuře

Často se předpokládá, že existuje souvislost mezi úrovní vzdělání a mírou tolerance. Vyjdeme-li z Allportovy klasické definice etnického předsudku jako „antipatie založené na chybné a neflexibilní generalizaci“ [1989: 9], lze očekávat, že vzdělání přispívá k postojové otevřenosti. Určitý pozitivní vliv vyššího (či přímo vysokoškolského) vzdělání na míru tolerance vůči Romům i dalším skupinám jiných patří ve výzkumech postojů k nejčastěji zmiňovaným souvislostem¹². Vzdělanější část populace je také pravděpodobně náchylnější k politicky korektnímu vyjadřování¹³.

Jestliže se výzkum omezil na studenty Univerzity Palackého, neznamená to pouze, že mohl být realizován i ve skromných podmínkách zpracovatelů. Studenti univerzity nebyli jako objekt výzkumu zvoleni proto, že by byli pro studenty-tazatele snadno dostupní. Projekt výzkumu vycházel z předpokladu, že dnešní vysokoškoláci budou v budoucnosti působit ve veřejné sféře, v mediích, budou vést a vychovávat nejmladší generaci, a tak na mnoha úrovních – jako učitelé, lékaři, úředníci státní správy, představitelé samospráv, novináři – významně ovlivňovat postoje k menšinám, marginalizovaným skupinám atp. K hlavním hypotézám výzkumného projektu patřilo očekávání, že se studenti různých typů vysokoškolského vzdělání (humanitního, přírodovědného atd.) v postojích a toleranci vůči Romům liší.

---

¹² Vysokoškoláci vykazují vyšší míru sympatií vůči Romům [Buriánek 1999], méně často jim vadí Romové jako sousedé [Wallace 1999]. Našli bychom mezi nimi větší podíl těch, kteří si myslí, že v kratším či delším časovém horizontu dojde k dobrému vzájemnému soužití s Romy. Naopak menší podíl vysokoškoláků to považuje za nemožné [Ke zkušenostem 1997]. Významně více vysokoškolsky vzdělaných respondentů hodnotilo soužití Romů a ostatních občanů ve svém bydlišti za (spíše) dobré [K hodnocení 1999]. Větší toleranci vůči příslušníkům různých etnických a národnostních skupin se od ostatních skupin v populaci zřetelně odlišují absolventi vysokých škol a částečně i lidé s maturitou i ve výzkumech agentury STEM [Jsme schopni 2000, Tolerance našich občanů 2001]. Statisticky významné rozdíly v intenzitě xenofobních postojů podle délky školního vzdělání doložil na datech z EVS Burjanek [2001]. Určitou protívahou mohou být extrémnější názory mladých lidí na nižším stupni vzdělání. Kategorie „studenti a učni“ vykazovala nejnegativnější hodnocení osobních zkušeností s Romy [Ke zkušenostem 1997]. Šišková v nereprezentativní studii založené na analýze esejů sepsaných žáky základních a středních škol, které se přihlásily do projektu *Výchova k toleranci a proti rasismu na pražských školách*, uvedla, že „základní škola má větší procento dětí rasisticky orientovaných, střední škola je přeci jen výběrem populace a ostrých negativních postojů je zde méně“ [1998:147n]. Naopak Bajgerová [1994] ve svém souboru studentů vybraných středních škol a odborných učilišť z Ústí nad Labem významný rozdíl v postojích středoškoláků a učňů k Romům nenašla.

¹³ Naznačuje to Buriánek [1999], ale také např. výzkumy IVVM o toleranci, které respondentům kladou otázku: „Jsou podle Vás naši lidé tolerantní, snášenliví k těmto skupinám obyvatel?“, po níž následuje výčet dvanácti skupin zahrnujících také Romy. Ze všech vzdělanějších skupin připisují „naším lidem“ nejvyšší míru tolerantnosti vysokoškoláci. Na druhé straně nadprůměrně kriticky vidí snášenlivost „našich lidí“ vůči Romům lidé ve věku 15–19 let [Veřejnost o toleranci 1997, 1998, 2001]. Analytik IVVM Ján Mišovič, zdá se, chápal pokládání otázku jako projekční. Jinak by nemohl z odpovědí různých vzdělanějších skupin vyvodit, že „lidé s různým vzděláním jsou rozdílně tolerantní“ ([2001:2], zvýraznění DR).

Studentský projekt dále vycházel z teze, že romská kultura (v užším smyslu, tj. romská hudba, výtvarné umění, literatura etc.) je v celé své šíři a barvitosti nejen úhelným kamenem budování vlastní identity romského etnika, ale také možným mostem mezi Romy a neromy v české společnosti, mostem k tolerantnějším vztahům a základem „pro nekonfliktní řešení problémů provázejících naše soužití s Romy“ [Buzková et al. 2000: 3]¹⁴. Verbalizovaný postoj k romské kultuře (v užším smyslu) může indikovat postoj k Romům jako etnické skupině spolehlivěji než indikátory běžně užívané ve výzkumech postojů majoritní populace k romské menšině.

Standardizovaný rozhovor, pro který se studentky rozhodly, kombinoval více typů indikátorů. Na jedné straně zahrnoval zavedenou, ale studentkami originálně upravenou Bogardusovu škálu sociální distance, která umožňuje měřit distanci jedince vůči skupině. Na straně druhé to byly indikátory, jejichž úkolem bylo zachytit postoje studentů univerzity k romské hudbě, výtvarnému a slovesnému umění a k prezentaci romských témat v médiích (ve filmech, televizi, rozhlase, tisku). Složení otázek respektovalo kognitivní, emotivní a konativní dimenzi postojů [Krech et al. 1968: 170nn; Nakonečný 2000: 135]¹⁵. Rozhovor doplňovala baterie položek Yamagishiho škály interpersonální důvěry pro zachycení obecnějšího postoje respondentů k druhým lidem¹⁶ a tři identifikační proměnné – vedle studované fakulty dále pohlaví a velikost bydliště respondenta¹⁷.

Projekt výzkumu předpokládal reprezentativní šetření na celé univerzitě. Na pěti fakultách byl výběrový soubor sestaven s pomocí výběrového kroku z úplných seznamů studentů. Dvě fakulty tento postup odmítly. Respondenti z lékařské fakulty byly proto vybírání kvótním způsobem (dle oboru a ročníku studia) a na pedagogické fakultě se výzkum nepodařilo realizovat. Proces výběru souboru negativně zasáhla mediální diskuse o ochraně osobních údajů související se Sčítáním lidu, domů a bytů 2001, a to přesto, že výzkumný tým nevyžadoval údaje, dle kterých lze identifikovat osobu ve smyslu zákona č. 101/2000Sb. Rozhovory byly vedeny na přelomu února a března 2001 s 302 studenty šesti fakult Univerzity Palackého. Do konečné analýzy bylo zahrnuto 297 případů. Charakteristiky výběrového souboru od-

¹⁴ Experti pohybující se v oblasti terénní práce v problémových romských komunitách odmítají „etnizaci“ problémů v těchto komunitách [viz Musil 2002]. Spíše než k řešení problémů soužití by znalost a obliba romské kultury mohla napomoci zlepšení pověsti Romů.

¹⁵ Kognitivní dimenze: znalost romské kapely či interpreta, romského výtvarníka, spisovatele či díla. Konativní dimenze: návštěva koncertu či výstavy výtvarného umění, vlastnictví nahrávky romské hudby, četba knih. Emotivní: obliba a zájem o romskou kulturu.

¹⁶ Škálu tvoří osm položek: 1) Když se setkáváme s cizinci, je lépe mít se na pozoru, dokud neprokáží, že jim můžeme důvěřovat. 2) V době vysoké konkurence musí být člověk ostražitý nebo ho někdo využije. 3) Společnost se rozpadne, jestliže se oslabí policejní moc, která bojuje s kriminalitou. 4) Člověk by neměl důvěřovat druhým, pokud je dobře nezná. 5) Většina lidí lže, když jim to může přinést prospěch. 6) Když někdo o Vás řekne něco lichotivého, chce od Vás něco získat. 7) Lidé Vás využijí, když s nimi budete spolupracovat. 8) Lidé jsou nepoctiví, když je jim dána příležitost [Yamagishi 1988: 266].

¹⁷ Omezení počtu identifikačních proměnných bylo mj. ovlivněno obavami o ochranu osobních údajů studentů ze strany představitelů některých fakult. Při analýze dat chyběly např. údaje o věku studentů a ročníku, který navštěvovali, což znemožňovalo kohortovou analýzu postojů.

povídaly známým parametrům základního souboru, které zachycuje matrika studentů (zastoupení jednotlivých fakult podle pohlaví studentů). Mírně byly ve výběru nadreprezentovány ženy (asi o 4 %, tj. cca 12 osob).

Škála sociální distance Emory Bogarduse

Bogardusova škála sociální distance je klasickým nástrojem pro měření postojů k etnickým nebo jinak definovaným skupinám. Přesto se ve výzkumech postojů k Romům objevuje jen ojediněle¹⁸. Přitom jedna z položek této škály – přijetí příslušníka určité skupiny za souseda – nalezla v různých formulacích své místo ve většině podobných výzkumů¹⁹. Často zůstává jediným indikátorem intolerance (zvláště při vyšším počtu posuzovaných skupin) a pokud vedle ní figurují další obdobné otázky, nevytvářejí společně kumulativní škálu²⁰.

Emory S. Bogardus zkonstruoval škálu sociální distance v rámci projektu *Pacific Coast Race Relations Survey*, který ve dvacátých letech minulého století zorganizoval Robert E. Park (viz [König 1967])²¹. V roce 1925 publikoval Emory Bogardus studii, ve které zkoumal postoje 110 učitelů a podnikatelů k příslušníkům 39 etnických a rasových skupin [viz Kleg a Yamamoto 1998], po níž následovala celá řada dalších výzkumů²². Základní podobu škály tvořilo sedm položek, v nichž respon-

¹⁸ Opakovaně ji ve svých výzkumech zařadila agentura FOCUS. Ve zprávách z výzkumů [*Romové optikou* 1998, 2002] se však objevuje pouze první třídění a není zřejmé, že by výzkumníci v některé z analýz dávali názory dotázaných do souvislosti s mírou sociální distance jednotlivých respondentů.

¹⁹ Agentura STEM pokládá otázku: „*Jak byste nesl, kdybyste měl za souseda...?*“. Ve výzkumu EVS respondenti volí, *koho by nechtěli mít za sousedy*. Ve výzkumech citovaných Gabalem [1999] dotázaní hodnotí, zda by jim příslušníci různých skupin *vadili v sousedství*, podobně v *New Democracies Barometer* 1998 se objevila položka: „*Měl byste rád za sousedy, nevadilo by vám mít jako sousedy nebo byste neměli rádi za sousedy...?*“. IVVM se ptá: „*Jak celkově hodnotíte soužití Romů a neromů u vás v bydlišti?*“.

²⁰ Například agentura STEM vedle položky týkající se sousedství zařazuje i otázku: „*Jak byste nesl, kdyby Vaše dcera nebo syn chtěl(a) za manželku...?*“. V informacích z výzkumu však pracuje s oběma otázkami odděleně. Výjimku představuje Wallace [1999], která z dat *New Democracies Barometer* sestavila index xenofobie zahrnující vedle pěti otázek zachycujících postoje k migrantům čtyři otázky měřící sociální distanci. Respondenti byli dotázáni, zda by měli rádi nebo by jim vadili příslušníci určité národnosti jako sousedé, spolupracovníci, partneři členů rodiny nebo dárci krve při transfuzi.

²¹ Vycházel přitom z Parkova článku „*The concept of social distance as applied to the study of racial attitudes and racial relations*“ uveřejněném v roce 1924 v *Journal of Applied Sociology*. Bogardus v práci *The Development of Social Thought* zařadil oddíl o sociální distanci do kapitoly o Simmelovi a socializaci. Opozice a konflikt přispívají podle Simmela k socializaci a „sociální distance je mírou aktuálního nebo potenciálního sociálního konfliktu“ [Bogardus 1947: 469].

²² Jen do poloviny třicátých let najdeme přinejmenším šest Bogardusových studií věnovaných sociální distanci [Bogardus 1925a, 1925b, 1926/27a, 1926/27b, 1927, 1933]. Stejně téma se později stalo centrem pozornosti třech knih téhož autora [Bogardus 1928, 1959, 1967].

dent hodnotil, zda by ochotně přijal určitou osobu: 1) do blízkého příbuzenstva skrze manželství; 2) do svého klubu jako blízkého přítele; 3) za souseda v ulici; 4) do svého zaměstnání za spolupracovníka; 5) jako občana své země; 6) jen jako návštěvníka své země; 7) vyloučil by jej ze země [viz např. Krech et al. 1968: 185]. Dotazovaní neodpovídali u každé hodnocené skupiny na všechny položky škály. Označili vždy jen tu položku, která vyjadřovala nejmenší přijatelnou sociální distanci vůči příslušníkovi dané skupiny. Nebyl-li pro respondenta například přijatelný blízký příbuzenský vztah, mohlo to být přátelství v klubu, sousedství atd. Tento postup vycházel z předpokladu, že položky škály jsou ordinálně seřazeny od první, identifikující nejnižší míru sociální distance, až k poslední položce, zachycující opačný extrém.

Škálu Bogardus konstruoval tak, aby byly položky mezi extrémy rozloženy co možná nejrovnoměrněji. Weinfurt a Moghaddam [2001] připomínají tvorbu původní škály, při které sto lidí s různým sociálním a kulturním zázemím třídilo 60 tvrzení o sociálních vztazích do sedmi bloků podle rostoucí sociální distance. Bogardus pak pro vlastní škálu vybral položky, jejichž průměrné hodnocení se nejvíce blížilo hodnotám 1 až 7. To znamená, že při výběru byl důraz položen na skupinové průměry, kdežto individuální odlišnosti v řazení kategorií byly ignorovány. Podle Owenové et al. [1981] Bogardus touto cestou prověřoval svůj instrument až na začátku třicátých let pod vlivem Thurstoneovy škály stejně se jevících intervalů.

Milton Kleg, Kaoru Yamamotová [1998] a jejich kolegové se po sedmdesáti letech pokusili o co nejuvěrnější repliku Bogardusovy studie [1925a]²³. U čtyřiaadvaceti skupin, jež posuzovali jak jejich, tak Bogardusovi respondenti, dosáhla korelace sociální distance hodnoty $R = 0.71$ ($p < 0.001$). Průměrné míry sociální distance a standardní odchylky přitom významně poklesly²⁴. Jinými slovy, v devadesátých letech respondenti vykazovali menší sociální distanci vůči daným etnickým skupinám a jejich postoje byli více homogenní. Nicméně vysoká byla také korelace mezi pořadím, které jednotlivé skupiny obsadily ($R = 0.87$; $p < 0.001$), to znamená, že preferenční pořadí se příliš nezměnilo²⁵. Zvýšená politická korektnost nevedla k vymýcení ste-

²³ Kleg a Yamamotová oslovili 135 středoškolských učitelů z metropolitní oblasti státu Colorado, jichž se tázali na vztah k 36 skupinám. Bezmála všichni Bogardusovi respondenti patřili do skupiny nežidovských bílých Američanů, ve vzorku výzkumu z roku 1993 jich bylo 88%. Posunu k politicky korektnímu vyjadřování se nemohla vyhnout ani replika výzkumu. Na místě *Negroes* v Bogardusově výzkumu se v roce 1993 objevili *African-Americans*.

²⁴ Průměrná sociální distance se na škále 1 až 7 posunula z hodnoty 3.82 v roce 1925 (nejblíže úrovni „spolupracující“) na hodnotu 1.43 v roce 1993 (mezi „sňatek“ a „nejlepší přítel“). To vše při významnosti $p < 0.001$.

²⁵ Bez ohledu na historický posun se nižší sociální distance opět týkala klastru osob z britských ostrovů, Francouzů, Nizozemců, Skandinávců a Němců. Více distancovaní jsou podobně jako ve dvacátých letech Arabové, Turci, Orientálci, Mexičané a Afroameričané. K významnému posunu vzhůru došlo u Italů (z jedenáctého na třetí místo ze čtyřiaadvaceti), naopak Arabové klesli z 18. na poslední, 24. místo, což Kleg a Yamamoto vysvětlují válkou v Perském zálivu v roce 1991. Pro největší propad (ze 12. na 23. pozici) u Hindů jednoduché řešení nenašli.

reotypních percepceí a postojů. Kleg a Yamamotová z toho vyvodili, že některé fyzické rysy stále fungují jako signály pro negativní sociální postoje.

Pravděpodobně nejčastěji se objektem zkoumání sociální distance stali univerzitní studenti. Bogardus testoval svou škálu na národních vzorcích univerzitních studentů v letech 1926, 1946, 1956 a 1966 [Bogardus 1967]. Krech, Crutchfield a Ballachey [1968: 229] připomněli Hartleyovu studii předsudků studentů osmi amerických vysokých škol a univerzit z roku 1946, Allport [1989: 450] odkazoval na výzkum Spoerlové [1951] sledující vliv náboženství a vzdělání na předsudky. Bogardusovu škálu použili ve svých výzkumech Fagan, O'Neill a jejich kolegové, kteří s odstupem několika let sledovali změny sociální distance v čase [Fagan, O'Neill 1965, Payne et al. 1974]. Po smrti Emory Bogarduse [1973] pokračovali v dalších výzkumech v roce 1977 Owenová, Eisner a McFaul [1981] a v roce 1984 Crullová a Bruton [1985]²⁶, poslední už jen na jednom univerzitním kampusu. V devadesátých letech publikovali své studie sociální distance např. mezi studenty nižších stupňů vysokých škol (*college*) Sparrowová a Chretien [1993] či Shabat [1993], který zkoumal sociální distanci studentů univerzity v Mexico City. Dan Cover zařadil Bogardusovu škálu sociální distance mezi jedenáct klasických výzkumů, které doporučil replikovat se studenty úvodních kurzů sociologie [Cover 1993, 1995].

Pro výzkum dětí a mládeže upravila Bogardusovu škálu Rose Zeligsová a spolu s dalšími technikami ji uplatnila při svých výzkumech v druhé čtvrtině dvacátého století [Zeligs 1937, 1950; Zeligs, Hendrickson 1933]. Na jihu Spojených států srovnávali Muir a Muir [1988] sociální distanci „bílých“ a „černých“ vysokoškoláků a žáků vyšších stupňů základní školy²⁷. Verkuyten a Kinketová [2000] zkoumali, co si myslí o lidech pocházejících z jiných zemí žáci sedmých a osmých tříd základních škol, kteří mají oba rodiče Nizozemce²⁸. Mimo jiné zjistili, že respondenti preferují Nizozemce, za kterými následovali skupiny z bývalých kolonií (Surinamci a Indonésané). Nejméně preferencí získali dvě islámské skupiny (Marokánci a Turci) a Jugoslávci. Tuto etnickou hierarchii porušovali častěji děti ze tříd, ve kterých měly etnické minority větší zastoupení.

V americkém prostředí se nejčastěji setkáváme s výzkumy sociální distance majoritní populace k černošské menšině, v Evropě je akcentován vztah k přistěhovalcům (viz např. [Hagendoorn 1995; Hagendoorn, Hraba 1987; Kleinpenning 1993]). Nicméně použití škály sociální distance se neomezilo na postoje k etnickým či národnostně definovaným skupinám. O její aplikaci na skupiny společností označené za deviantní uvažoval Simmons [1969], podobně jako Brinkerhoff a Mackie [1986] v případě různých náboženských skupin. Crespi [1945] zkoumal s pomocí upravené

---

²⁶ Viz také jejich studie vývoje sociální distance v sedmdesátých letech [Crull, Bruton 1979].

²⁷ Autoři uvádějí „bílé“ a „černé“ v uvozovkách jako označení sociálních a nikoli rasových kategorií.

²⁸ Žáci mj. odpovídali na tři otázky vycházející z Bogardusovy škály. Posuzovali, zda by bylo příjemné či nepříjemné mít příslušníky různých etnických skupin 1) jako sousedy, 2) jako větší počet spolužáků, resp. 3) jako přátele.

škály sociální distance postoje k odpíračům vojenské služby. Laumann upravil Bogardusovu škálu tak, aby mohl měřit subjektivní sociální distanci vůči povoláním s odlišnou prestiží a sociálně ekonomickým statusem [viz např. Laumann, Senter 1976]. Elliot se svými kolegy [1992] uveřejnil studii postojů ergoterapeutů k jejich kolegům s postižením. Lee, Campbell a Mulford [1999] zahrnuli sociální distanci studentů vůči homosexuálům jako intervenující proměnnou do svého modelu utváření postojů k osobám s AIDS atd.

Z předchozí rešerše literatury vyplývá, že existují dobré důvody pro použití Bogardovy škály ve výzkumu postojů vysokoškolských studentů k Romům a romské kultuře. Škála sociální distance se nejčastěji používá ve výzkumech, jejichž předmět (postoj k etnickým menšinám) i objekt (studenti univerzit) se shodují s olomouckým výzkumem. Zároveň je zřejmé, že jde o nástroj, který prošel v mnoha případech úpravami a který má za sebou také řadu testů spolehlivosti. Podobně tomu bylo i ve zde prezentovaném výzkumu. Inspiraci lze opět čerpat ze zkušeností zahraničních autorů.

Testování a modifikace škály sociální distance

Weinfurt a Moghaddam [2001] se zaměřili na aplikovatelnost Bogardusovy škály sociální distance v jiných kulturách. Vědecké metody a nástroje jsou kulturními produkty a jejich užití v jiné kultuře nám může říci něco nového o těchto konstrukcích. Klíčovým předpokladem Bogardusova způsobu měření je ordinální seřazení položek (viz výše). Přitom pořadí např. v nezápadních společnostech, které jsou více kolektivistické, nemusí odpovídat hierarchii původní škály. Významy a konotace konkrétních položek (např. „soused“) mohou být kulturně odlišné. Mezi kulturami se také může lišit význam a míra sociální distance. Například v kolektivističtějších společnostech by mohla mít míra sociální distance méně stupňů (např. „rodina“, „kmen“, „cizinec“). Z těchto důvodů zvolili odlišný formát odpovědí. Respondenti měli u každé posuzované skupiny hodnotit všechny položky a nejen označit tu, která by vyjadřovala míru jejich sociální distance. Studovali šest skupin první generace přistěhovalců do Kanady, první velké země, která přijala multikulturalismus jako oficiální vládní politiku: Kanaďany ze Spojeného království, Francie, Židy (ze západní Evropy), Indy, Alžírany a Řeky. Výzkumníci očekávali, že se soubor rozdělí do dvou skupin po třech etnických skupinách – „západní“ a „nezápadní“²⁹. Dodržení předpokladu ordinality se skutečně lišilo podle etnických skupin. Nejkonzistentněji odpovídali angličtí a francouzští Kanaďané a Židé. Konzistence odpovědí jednotliv-

²⁹ Weinfurt a Moghaddam [2001] použili upravenou Bogardusovu škálu s pěti položkami. Respondenti měli zhodnotit, zda by byli ochotni přijmout členu každé z šesti vybraných etnických skupin jako: a) členu rodiny skrze sňatek; b) blízkého osobního přítele; c) souseda v blízkém okolí nebo v domě; d) spolupracovníka; e) občana Kanady. Svoji ochotu vyjadřovali účastníci na devítibodové Likertově škále. Weinfurt a Moghaddam ji před testováním ordinality trichotomizovaly (1–4 nepřijmout, 5 střed, 6–9 přijmout) a proto hodnotili jen významnější porušení předpokládaného seřazení.

ců uvnitř skupin variovala obdobně jako u celých skupin. Analýza vzorců neodpovídajících ordinalitě přitom neodhalila nějaký „druhý nejobvyklejší vzor“ odpovědí. Studie Weinfurta a Moghaddama tak přinesla nejen aktuální informace o vzorcích sociální distance mezi členy minoritních a majoritních skupin, ale především upozornila na limity škály sociální distance jako mezikulturního výzkumného nástroje.

Řada výzkumů poukázala na rozdíly v míře a variabilitě sociální distance příslušníků majoritní populace vůči minoritní skupině na jedné straně a členů této minority vůči majoritě na straně druhé (např. [McAllister, Moore 1991; Muir, Muir 1988; Schaefer 1987; Tuch 1988; Wilson 1986])³⁰. Podle Lee et al. [1996] nelze Bogardusovu škálu sociální distance užít k popsání sociální distance mezi minoritní skupinou a majoritou, neboť byla vytvořena z perspektivy majoritní skupiny. Autoři tvrdí, že v tomto případě je třeba měřit, jak příslušníci minority vnímají sociální distanci, kterou vykazuje majoritní skupina vůči této minoritě. Proto sami vytvořili obrácenou škálu sociální distance (*Reverse Social Distance Scale*), která na rozdíl od Bogardusovy škály zkoumá, do jaké míry jsou podle respondentů oni sami přijímáni jinými skupinami (majoritou) v různých rolích³¹. Výzkumníci pracovali jen s omezeným vzorkem studentů. Od tisíce obeslaných studentů z minoritních skupin studujících na amerických státních univerzitách obdrželi pouze 108 kompletních a použitelných dotazníků, což vykládali jako snahu studentů vyhnout se tématu akceptace majoritní skupinou. V daném souboru zjistili, že položky tvoří Guttmanovu škálu a že se lišily postoje afroamerických studentů od dvou dalších minoritních skupin (Hispanců a jiných).

Sociální distance univerzitních studentů vůči Romům

Škála sociální distance použitá v olomouckém výzkumu se od původní Bogardusovy škály v několika ohledech lišila (viz tabulku 1). Studentky připravující tuto část výzkumného nástroje vypustily dvě položky extrémně vysoké sociální distance. Ve škále položek dále zaměnily pozici „souseda“ a „spolupracovníka“ (srv. pořadí 1 až 7 u Bogarduse, I až VIII u olomouckého výzkumu). Ve výzkumu mezi studenty UP byly položky seřazeny od nejobecnější (občan ČR) k nejintimnější (životní partner),

³⁰ V České republice se teprve objevují pokusy zkoumat postoje romské minority k majoritní populaci. Jedním z nich je *Výzkum vztahů mezi etniky*, který za podpory projektu Phare organizovala Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně [<http://www.fss.muni.cz/vyzkum/phare.html>; Navrátil et al. 2003].

³¹ Lee a jeho kolegové [1996:20] uvádějí následující instrukci a položky obrácené škály sociální distance: „Considering typical Caucasian Americans you have known, not any specific person nor the worst or the best, circle Y or N to express your opinion.

Y - N 5. Do they mind your being a citizen in this country?

Y - N 4. Do they mind your living in the same neighborhood?

Y - N 3. Would they mind your living next to them?

Y - N 2. Would they mind your becoming a close friend to them?

Y - N 1. Would they mind your becoming their kin by marriage?”

Tabulka 1. Srovnání položek Bogardovy škály sociální distance a její upravené podoby

Bogardus 1925*	UP Olomouc 2001
I would willingly admit members of each race:	Představte si, že jste v situaci, kdy se rozhodujete, pouze sám za sebe, bez ohledu na mínění vašich rodičů nebo vašeho okolí. Přijal(a) byste v takovéto situaci Roma za:
1) To close kinship by marriage	VIII) životního partnera
2) To my club as personal chums	VII) přítele
3) To my street as neighbours	V) souseda
4) To employment in my occupation in	VI) spolupracovníka
	IV) učitele
	III) úředníka
	II) televizního hlasatele
5) To citizenship in my country	I) občana
6) As visitors only to my country	
7) Would exclude from my country	

* Převzato z Kleg, Yamamoto [1998: 188, Table 1].

tedy v opačném pořadí, než je obvyklé u klasické podoby Bogardusovy škály. Nakonec studentky k pěti původním položkám připojily tři nové položky³² odrážející pozice, na kterých se Romové v dřívější době obvykle neobjevovali (učitel, úředník, televizní hlasatel), ale v současné době se situace začíná měnit (viz např. [Romové v České republice 1997; Balážová 1998] aj.).

Respondenti z olomoucké univerzity hodnotili všechny položky s pomocí čtyř variant odpovědí, což umožňovalo testovat předpokládanou ordinalitu položek škály i po její úpravě a doplnění. Rozložení odpovědí v celém souboru přibližuje tabulka 2. Položky škály jsou v ní uvedeny v pořadí, v kterém vystupovaly v rozhovoru.

Význam tří nových položek nespočívá v obohacení samotné škály či zvýšení její škálovatnosti. K tomuto účelu by nebylo vhodné použít újeji profesně definované položky³³. Srovnáním s pěti originálními Bogardusovými položkami lze ovšem

³² Takové úpravy nejsou nic neobvyklého. Do výzkumu „rasového“ klimatu na Ivy college (krycí název) zařadily McClellandová a Austerová [1990] škálu vyvinutou studenty v kursu metod sociologického výzkumu. Položky reprezentovaly sérii možností relativně blízkých vztahů. Respondenti posuzovali, zda by s příslušníkem odlišné „rasy“ vstoupili do vztahů blízkého přátelství, společného bydlení na pokoji, schůzek (*dating*), vážného romantického vztahu a sňatku. Na druhé straně Cover [1993] vnesl otázku, co by mohlo indikovat ještě větší sociální distanci, než dokáže extrémní položka Bogardusovy škály. Zjistil totiž, že položka „vyloučit ze země“ představovala modální odpověď studentů z několika různých amerických škol vyjadřující jejich sociální distanci vůči homosexuálům. Podobně Vašečka [2000] při kritice výzkumu agentury SITA navrhl tvorbu škály zkoumající názory slovenské populace na segregaci či integraci Romů.

³³ Poměrně vysoká hodnota Cronbachova alfa (0,9) naznačuje, že se některé položky opakují, resp. že pro spolehlivé měření sociální distance postačuje menší počet položek [srv. Morgan, Griego 1998: 130]. Cronbachovo alfa pro pět Bogardusových položek vykazovalo uspokojivou hodnotu 0,85.

Tabulka 2. Sociální distance studentů UP vůči Romům (březen 2001, N = 297)

Přijal(a) byste Roma za:	ano*		ne*		orientační průměr**	standardní odchylka**
	počet	procento	počet	procento		
občana ČR	263	88,6	34	11,4	1,55	0,73
televizního hlasatele	273	91,9	24	8,1	1,50	0,69
úředníka	235	79,2	62	20,9	1,80	0,82
učitele	230	77,4	67	22,5	1,85	0,90
souseda	170	57,2	127	42,8	2,31	0,91
spolupracovníka	234	78,8	63	21,2	1,92	0,81
přítele	213	71,7	84	28,3	2,04	0,91
životního partnera	79	26,6	218	73,4	2,97	0,90

* Součty odpovědí „rozhodně“ a „spíše“ ano (resp. ne).

** Průměr a standardní odchylka slouží pouze k orientaci, neboť jsou vypočítány ze čtyřbodové ordinální škály.

posoudit, jak se respondenti vyjadřovali k pozicím, které stručným způsobem charakterizují novou fázi institucionalizace vztahů mezi státními orgány a romskou menšinou³⁴. Dvě z položek navržených studenty (učitel, úředník) vytvořily společně s položkou „spolupracovník“ klast, který můžeme nazvat *profesním*³⁵. Romové na těchto pozicích jsou přijatelní bezmála pro čtyři pětiny studentů, což je poměrně dobrá výchozí situace pro role, které budou Romové pravděpodobně v rostoucí míře zastávat. Jako nepřijatelnější se vedle obecné položky „občan České republiky“ ukázal „Rom jako televizní hlasatel“, kterého by přijalo přibližně devět z desíti studentů.

Procenta i orientační průměrné hodnoty v tabulce 2 naznačují, že položky nepokryly různé stupně sociální distance stejnoměrně. Vezmeme-li v úvahu jen položky původní Bogardusovy škály, pak dostáváme následující pořadí sociální distance: *Rom jako občan* (1,55), *spolupracovník* (1,92), *přítel* (2,04), *soused* (2,31) a *životní partner* (2,97). K největšímu posunu došlo oproti předpokládanému pořadí u položky „soused“. Zjištěné údaje nepotvrdily domněnku studentek upravujících podobu škály, že položka „soused“ je obecnější než položka „spolupracovník“ a proto nepřijetí Roma jako souseda vyjadřuje vyšší míru sociální distance než nepřijetí Roma jako spolupracovníka³⁶. Pořadí vzešlé z odpovědí respondentů neodpovídalo ani původní variantě škály, neboť Bogardus zařadil položku „soused“ mezi položky

³⁴ Počátek této nové fáze spadá do období přijetí tzv. Bratinkovy zprávy a ustavení Meziřezorní komise pro záležitosti romské komunity v roce 1997. Viz *Zprávu o situaci romské komunity* [1997] a usnesení vlády (č. 686/1997) k této zprávě.

³⁵ Spearmanův koeficient pořadové korelace u těchto položek dosáhl či převyšoval hodnotu 0,6 ($p < 0,001$).

³⁶ Obdobnou záměnu provedl a ve své bakalářské práci obhajoval Skotnica: „Bogardusovu škálu sociální distance jsme upravili tak, že jsme navzájem prohodili instituce sousedství a spolupracovník. Domníváme se totiž, že instituce sousedství tak, jak ji chápal Bogardus, v našich panelákových podmínkách již neexistuje“ [Skotnica 1992: 29].

„přítel“ a „spolupracovník“. Zmíněný posun nabývá na důležitosti, uvědomíme-li si, že velká část výzkumů postojů vůči romské minoritě užívá otázek, ve kterých Romové vystupují a jsou hodnoceni právě jako „soused“. Odpověď na otázku, zda vůči Romům vysokoškoláci uplatňují jiný model odstupňování sociální distance, než ten, který předkládá Bogardusova škála, nabízí skalogramová analýza.

Skalogramová analýza

Ve dvou následujících skalogramech vystupuje pouze pět položek, které tvoří součást jak Bogardusovy klasické, tak upravené podoby škály sociální distance použité v olomouckém výzkumu. Testovány byly dva vzory pořadí (hierarchie) položek. První odpovídá Bogardusovu seřazení, druhý reflektoval rozložení odpovědí u olomouckého souboru, tj. došlo u něj k posunu položky „soused“ mezi položky „přítel“ a „partner“. Skalogramy pracují s dichotomizovanými položkami. Každý dvojsloupec v tabulce představuje kontingenční tabulku, resp. třídění druhého stupně pro hodnotu sumované škály a každou z položek³⁷.

Celkové koeficienty reproducibility se příliš neliší a v obou případech jsou poměrně vysoké. Významnější rozdíl lze nalézt u individuálních koeficientů položek „přítel“ a „soused“. V prvním případě (Bogardusovo pořadí) nedosahují hodnotu 0,85, kterou Řehák [1981: 84] uvádí jako jedno z pravidel přijetí škály. Záměnou pozic těchto položek u druhé hierarchie došlo ke snížení podílu chyb a „vyčištění“ skalogramu. Nicméně procento chyb je i v tomto případě dva až třikrát vyšší než u ostatních položek.

Bogardusovo pořadí porušuje přijetí Roma jako přítele při současném nepřijetí Roma jako souseda. V olomouckém šetření se nejobvyklejšímu vzoru odpovědi vymykali ti, kteří by přijali Roma za souseda, ale nikoli za přítele. Hypoteticky můžeme rozdíl mezi oběma variantami vyjádřit jako rozdíl mezi *volbou a nemožností volit*. Přítel je především otázka volby, *soused* už v mnohem menší míře³⁸. Nemožnost (či stížená možnost) zvolit si svého souseda automaticky neznamená *sousedství odmítnout*. V případě *sousedství s Romy* ovšem u nemalé části studentů k tomuto ztotožnění došlo. Jak ukazuje následující tabulka, 22 % respondentů uvedlo, že by Roma přijali jako přítele, ale zároveň jej odmítají jako souseda.

V obecné rovině si lze stěžít představit, že by více než pětina studentů odmítla *sousedit se svými přáteli*. Z toho vyplývá, že přinejmenším pro tuto část respondentů není *romský soused* tím samým *Romem*, kterého by si vybrali jako přítele. Jinými slovy, mezi jedněmi *Romy* by si dokázali vybrat přítele, odmítají však *sousedit s jinými Romy*. Pak to znamená, že škála sociální distance, v podobě uvedené v olo-

³⁷ Skalogramy byly zpracovány dle Řeháka [1981].

³⁸ V České republice to mj. vyplývá z omezeného trhu s byty. Volbu přítele ovlivňuje mnoho faktorů, mezi důležité jistě patří osobní zkušenost s dotyčným jedincem, tu ale olomoucký výzkum nemapoval.

Tabulka 3. Informace o skalogramu – Bogardusovo pořadí (dichotomizované položky)

Přijal by Roma za Hodnota škály	partnera		přítele		souseda		spoluprac.		občana		Celková četnost	%
	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne		
5	0	68	0	68	0	68	0	68	0	68	68	22,9
4	74	9	0	83	8	75	0	83	1	82	83	27,9
3	61	1	18	44	41	21	2	60	2	60	62	20,9
2	33	1	20	14	29	5	14	20	6	25	34	11,4
1	33	0	29	4	32	1	30	3	8	25	33	11,1
0	17	0	17	0	17	0	17	0	17	0	17	5,7
Součet	218	79	84	213	127	170	63	234	34	263	297	
%	73,4	26,6	28,3	71,7	42,8	57,2	21,2	78,8	11,4	88,6		
chyby	0	11	0	62	49	6	16	3	17	0	164	
% chyb	3,7		20,9		18,5		6,4		5,7			

Koeficient reproducibility $R = 1 - 164/(297*5) = 0,896$

Individuální koeficienty reproducibility:

$R_{přítel} = 1 - 62/297 = 0,79$

$R_{soused} = 1 - 55/297 = 0,81$

Koeficient adekvátnosti $A = (R - R_m) / (1 - R_m) = 0,71$

Tabulka 4. Informace o skalogramu – záměna souseda a přítele (dichotomizované položky)

Přijal by Roma za Hodnota škály	partnera		souseda		přítele		spoluprac.		občana		Celková četnost	%
	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne	ano	ne		
5	0	68	0	68	0	68	0	68	0	68	68	22,9
4	74	9	8	75	0	83	0	83	1	82	83	27,9
3	61	1	41	21	18	44	2	60	2	60	62	20,9
2	33	1	29	5	20	14	14	20	6	25	34	11,4
1	33	0	32	1	29	4	30	3	8	25	33	11,1
0	17	0	17	0	17	0	17	0	17	0	17	5,7
Součet	218	79	127	170	84	213	63	234	34	263	297	
%	73,4	26,6	42,8	57,2	28,3	71,7	21,2	78,8	11,4	88,6		
chyby	0	11	8	27	18	18	16	3	17	0	118	
% chyb	3,7		11,7		12,1		6,4		5,7			

Koeficient reproducibility $R = 1 - 118/(297*5) = 0,92$

Individuální koeficienty reproducibility:

$R_{přítel} = 1 - 36/297 = 0,88$

$R_{soused} = 1 - 35/297 = 0,88$

Koeficient adekvátnosti $A = (R - R_m) / (1 - R_m) = 0,76$

Tabulka 5: Druhé třídění položek „soused“ a „přítel“
(počet případů, celková procenta)

Roma za přítele by za souseda by	přijal	nepřijal	Celkem
přijal	147 49,5 %	23 7,7 %	170 57,2 %
nepřijal	66 22,2 %	61 20,5 %	127 42,8 %
Celkem	213 71,7 %	84 28,3 %	297 100%

mouckém výzkumu, neměří ve všech případech sociální distanci k etnické skupině jako celku. K prověření této interpretace poslouží typologie respondentů vycházející z tabulky 5, zejména postoje dvou méně zastoupených typů na vedlejší diagonále, pro jednoduchost označených jako „soused ano/přítel ne“ a „přítel ano/soused ne“³⁹.

Podle expertů a spolupracovníků Meziresortní komise pro záležitosti romské komunity špatná pověst Romů nevyplývá z odmítání romských tradic a etnické emancipace Romů. Spíše se v ní odráží krajní projevy zblácnění nejchudší romské vrstvy nebo nezvládnuté lokální střety [Musil 2002: 296]. Je-li tomu tak, pak mohou postoje k romské kultuře představovat adekvátnější míru postojů k Romům jako etniku. Ve vytvořené typologii by se tento předpoklad projevil tím, že by rozdíly mezi postoji respondentů typů „soused ano/přítel ne“ a „přítel ano/soused ne“ nebyly významné a tvořily by jednoduší přechod mezi vyhraněnějšími typy postojů.

Součtový index sociální distance

Analýza skalogramů poukázala na odchylky od Bogardusem předpokládaného pořadí položek škály sociální distance, což však v principu nebránilo užití součtového indexu. Předběžná faktorová analýza odhalila jeden významný faktor vyčerpávající 49% variability v případě pěti dichotomizovaných proměnných Bogardusovy škály. Škála vykazovala poměrně dobrou vnitřní konzistentnost (Cronbachovo alfa = 0,74). Údaje o celkové míře sociální distance, která vznikla sečtením pěti dichotomizovaných položek škály⁴⁰, shrnuje tabulka 6.

³⁹ Ve všech typech jsou bez významných rozdílů zastoupeni muži i ženy a studenti z různých velikých obcí. Studenti fakulty tělesné kultury jsou častěji, než bychom čekali, zastoupeni v typu „přítel ano/soused ne“ a studenti přírodovědecké fakulty naopak v typu „soused ano/přítel ne“. Další významnější odchylky četností, jak je zachycují adjustovaná rezidua v kontingenční tabulce, odpovídají celkovým rozdílům v sociální distanci studentů jednotlivých fakult, o nichž bude řeč dále.

⁴⁰ Položky byly dichotomizovány tak, že souhlasným odpovědím byla připsána hodnota 1 a nesouhlasným 0.

Tabulka 6. Míra sociální distance mezi studenty šesti fakult UP v procentech
(březen 2001, N = 297)

Míra sociální distance		trichotomizovaná podoba		dichotomizovaná podoba	
maximální	5,7	vysoká	16,8	vyšší	28,3
1	11,1				
2	11,4	střední	32,3		
3	20,9				
4	27,9	nízká	50,8	nižší	71,7
minimální	22,9				

Poznámka: Průměr pro celý soubor – 3,2; směrodatná odchylka 1,5.

Vliv pohlaví a velikosti bydliště na míru sociální distance nebyl významný. Sociální distance významně a poměrně silně korelovala s mírou interpersonální důvěry měřenou Yamagishiho škálou ($r = 0,38$)⁴¹. Lidé více důvěřující vykazovali nižší sociální distanci a naopak. Korelační koeficient byl kladný, neboť index interpersonální důvěry byl vytvořen prostým sečtením osmi položek a mohl nabývat hodnot 8 (minimální důvěra) až 32 (maximální důvěra), kdežto u indexu sociální distance vyšší hodnoty představovaly nižší míru sociální distance. Statisticky významné rozdíly v míře sociální distance mezi studenty jednotlivých fakult přibližuje následující tabulka.

V průměru vykazovali nejnižší míru sociální distance studenti teologické a filozofické fakulty, naopak vyšší míra sociální distance charakterizuje studenty fakulty tělesné kultury a lékařské fakulty. Vzhledem k tomu, že na lékařské fakultě neproběhl pravděpodobnostní výběr, jsou u této fakulty uvedené údaje ve statistickém smyslu pouze orientační. Zjištěné rozdíly nelze z dostupných údajů jednoznačně vysvětlit. Částečně mohly být způsobeny odlišností výběru na lékařské fakultě⁴². Vyloučit nelze vliv věku nebo délky studia. Mezi odvážnější vysvětlení lze zařadit hypotézu, že distanci vysokoškoláků vůči lidem nějakým způsobem *odlišným* může ovlivňovat míra, v jaké se v jejich oborech uplatňuje normativní přístup (resp. nabývá-li norma podoby jediného správného řešení), nebo se za normu pova-

⁴¹ Yamagishiho škála v českém prostředí vykazovala podobné charakteristiky jako mezi americkými a japonskými studenty. Faktorová analýza odhalila dva faktory vysvětlující 49% variability. První faktor (spojený s pátou až osmou otázkou) se podle Yamagishiho týká přesvědčení, že lidé jsou nepoctiví, druhý (otázky jedna až čtyři) je spojen s přesvědčením, že důvěřovat druhým je riskantní [viz Yamagishi 1988: 266]. Přes existenci dvou faktorů dosáhl koeficient reliability alfa hodnotu 0,7.

⁴² Tomu by napovídaly výsledky t-testů u indexu interpersonální důvěry. Až na jednu výjimku byly statisticky významné rozdíly nalezeny pouze mezi lékařskou na jedné a ostatními fakultami na druhé straně. Viz také v úvodu zmíněné vysvětlení různých výsledků *European Values Study* a šetření IVVM Katrňáka a Rabušice [2002].

Tabulka 7. T-test významnosti rozdílů v sociální distanci studentů různých fakult UP

Fakulta	průměr	teologická	filozofická	právníká	přírodovědecká	tělesné kultury
teologická	4,41	-				
filozofická	3,63	***	-			
právníká	3,33	***	0	-		
přírodovědecká	3,10	***	*	0	-	
tělesné kultury	2,98	***	**	0	0	-
lékařská	2,49	***	***	*	*	0

Poznámka: Oboustranná pravděpodobnost chyby příslušného t-testu (2-tailed Sig.): *** < 0,001; ** < 0,01; * < 0,05; 0 = nevýznamný rozdíl.

Souvislost mezi fakultou a trichotomizovanou podobou sociální distance – Cramerovo V = 0,27 (p < 0,001)

Souvislost mezi fakultou a dichotomizovanou podobou sociální distance – Cramerovo V = 0,3 (p < 0,001)

žuje názorová otevřenost a diskuse⁴³. Z této hypotézy by např. vyplývalo, že normativnost lékařských oborů (normou je zdravý jedinec) vede k vyšší kulturní a etnické uzavřenosti studentů medicíny, což se projevuje vyšší mírou sociální distance ve srovnání se studenty jiných oborů. Podrobná specifikace možných vysvětlení a jejich testování je úkolem pro další výzkumy.

Míra sociální distance vůči Romům také významně souvisela s postojem k romské kultuře v užším smyslu. Obecně byla mezi studenty identifikována nízká znalost romského výtvarného a slovesného umění⁴⁴ a s tím spojená omezená osobní zkušenost s četbou nebo návštěvou výstavy. Diferencovanější postoje se týkaly pouze romské hudby. Přibližně dvě třetiny respondentů dokázalo uvést jméno alespoň jednoho romského interpreta či kapely, necelá pětina navštívila nějaký koncert nebo vlastní nahrávku. Šesti z desíti respondentů se líbí romská hudba, další necelá desetina souboru zvolila variantu „dosud jsem se s ní nesetkal(a), ale měl(a) bych zájem ji poznat“. V míře sociální distance vůči Romům se od sebe vždy statisticky významně odlišovali na jedné straně ti, kteří uvedli, že znají nějakou kapelu či interpreta, navštívili koncert, vlastní nahrávku nebo se jim romská hudba líbí, a na straně druhé studenti, kteří romskou hudbu neznají, nesetkali se s ní a nemají o ni zájem⁴⁵. Nešlo však o nijak silné souvislosti, koeficient Cramerovo V se pohyboval okolo hodno-

⁴³ Kadushin [1962] připomněl čtyři dimenze sociální distance zmiňované Parkem [1924] – normativní, interaktivní, kulturní a osobní. Bogardusova škála podle něj měří především normativní sociální distanci, ale zasahuje i do ostatních tří dimenzí.

⁴⁴ Jmenován byl jediný výtvarník, mezi čtyřmi „romskými“ autory uvedenými respondenty se ocitla i přední česká romistka Milena Hübschmannová a filozof Egon Bondy. Nejčastěji (6krát) zmiňovaným literárním dílem byly *Romské pohádky*.

⁴⁵ Výsledek t-testů porovnávajících průměrnou míru sociální distance u těch, kteří odpověděli kladně a záporně na výše uvedené otázky. Pravděpodobnost chyby v žádném z případů nepřekročila hladinu 0.01.

Tabulka 8. Průměrné hodnoty indexu sociální distance podle typů odpovědí respondentů

Typologie odpovědí	počet případů	průměr	směrodatná odchylka
„oba přijatelní“	147	4,4	0,6
„soused ano/přítel ne“	23	2,7	0,5
„přítel ano/soused ne“	66	2,8	0,7
„oba nepřijatelní“	61	1,0	0,7
Celkem	297	3,2	1,5

ty 0,2. Studenti se s romskou kulturou setkali spíše nepřímo. Většina z nich viděla v televizi nebo v kině film či dokument s romskou tematikou. Také souvislost se sociální distancí je v tomto případě silnější (Cramerovo $V = 0,3$; $p < 0.001$).

S pomocí typologie respondentů lze nakonec srovnat oba přístupy k měření postojů k Romům jako etnické skupině, o které se opíral olomoucký výzkum, tj. Bogardusovu škálu sociální distance na jedné a postoje k romské kultuře na druhé straně. Tabulka průměrných hodnot indexu sociální distance ukazuje, že se v tomto ohledu typy „soused ano/přítel ne“ a „přítel ano/soused ne“ velmi podobají a naopak výrazně se odlišují od dvou krajních typů⁴⁶.

Zjištěné asociace mezi typologií a postoji k romské kultuře byly poměrně slabé (Cramerovo $V = 0.2 - 0,3$, $p < 0,05$)⁴⁷. Podílely se na nich především dva extrémní typy. Typy „soused ano/přítel ne“ a „přítel ano/soused ne“ mezi nimi vytvářely přechod bez významného rozdílu. Ilustraci poskytuje tabulka souvislosti mezi afektivním postojem k hudbě a typologií odpovědí.

Ze srovnání dvou přístupů k měření postojů k Romům vyplývá, že oba mají své limity. Nepřímé zachycení prostřednictvím postojů k romské kultuře naráží na nízkou míru obeznámenosti a osobní zkušenosti s romským uměním s výjimkou romské hudby. Bogardusova škála ve své klasické podobě, ve které se míra sociální distance jednotlivce odvozuje od výběru jediné z nabízených variant, zase nezohledňuje možnost vzorce odpovědi odlišného od toho, které sama předpokládá. U nemalé části respondentů tak může dojít ke zkreslení individuální míry sociální distance.

⁴⁶ T-test nezaznamenal statisticky významný rozdíl mezi průměrnými hodnotami u dvou přechodových typů. Asociace typů se sociální distancí byla přitom velmi silná (Cramerovo $V = 0.8$ při trichotomizovaném indexu sociální distance).

⁴⁷ Postoj k romské kultuře zastupovaly otázky s relativně rovnoměrnějším rozložením odpovědí, které reprezentovaly afektivní, kognitivní a konativní dimenzi postoje k romské hudbě a znalost/zájem o film s romskou tematikou.

Tabulka 9. Druhé třídění – postoj k hudbě podle typu odpovědí u položek „soused“ a „přítel“ (počet případů, adjustovaná rezidua)

Typologie odpovědí	Romská hudba se respondentovi		Celkem
	líbí	nelíbí	
„oba přijatelní“	102 2,9	32 -2,9	134
„soused ano/přítel ne“	15 1,1	4 -1,1	19
„přítel ano/soused ne“	40 0,0	19 0,0	59
„oba nepřijatelní“	19 -4,5	28 4,5	47
Celkem	176	83	259

Cramerovo V = 0,29 (p < 0.001)

Diskuse

Výzkum mezi studenty olomoucké univerzity odhalil s pomocí Bogardusovy škály významné rozdíly v sociální distanci vůči Romům u studentů jednotlivých fakult, jmenovitě především mezi teologickou a filozofickou fakultou na jedné a lékařskou fakultou na druhé straně. Projekt výzkumu předpokládal, že dnešní vysokoškoláci budou v budoucnosti ve významné míře ovlivňovat postoje české společnosti k etnickým menšinám. Závěr, že by se v postojích k Romům mohli významně lišit např. lékaři od učitelů⁴⁸, si zaslouží další zkoumání.

Posun hodnocení položky „soused“ ve škále sociální distanci má v první řadě metodologickou cenu. Představuje varování pro ty výzkumy, které měří postoje k Romům mezi jinými (nejen etnickými) skupinami pouze otázkou po přijatelnosti sousedství. Pokud je to možné, bylo by vhodnější použít více položek a pracovat se sumačním indexem (viz např. [Wallace 1999]). Podobně jako studie Weinfurta a Moghaddama [2001] zpochybnil i olomoucký výzkum univerzální platnost Bogardusova seřazení položek škály sociální distance. Nemalá část respondentů tvrdila, že by Roma přijala jako přítele a zároveň jej odmítla jako souseda. Tuto nelogicky znějící kombinaci odpovědí lze vysvětlit jako důsledek odlišného hodnocení různých částí romského etnika. V jedné části (nazvěme ji pracovně „romskou elitou“) by dotyční respondenti hledali přítele a zároveň by se vyhýbali sousedství s jinou částí Romů (pravděpodobně romskou chudinou). Vezmou-li výzkumníci zabývající se postoji vůči Romům toto rozlišování vážně, pak se musí zamyslet, nakolik jsou

⁴⁸ Při neúčasti pedagogické fakulty budoucí učitele lze očekávat především mezi studenty filozofické fakulty.

nástroje, které používají, imunní vůči dopadům nejednotného hodnocení⁴⁹. V textu prezentovaný výzkum nabídl jeden z alternativních či lépe doplňujících způsobů zachycení postojů k Romům jako etniku – nepřímou indikaci prostřednictvím postojů k tvorbě romských umělců a romské kultuře v užším smyslu slova.

DAN RYŠAVÝ v roce 2002 dokončil doktorandské studium na Fakultě sociálních studií MU v Brně, kde obhájil disertační práci na téma Důvěra a přerod. Od roku 1998 vyučuje na katedře sociologie a andragogiky FF UP v Olomouci ekonomickou sociologii a analýzu dat.

Literatura

- Allport, G. W. 1989 (1954). *The Nature of Prejudice*. 25th anniversary edition. New York: Addison-Wesley Publishing Company, Inc.
- Bajgerová, E. 1994. „Postoje adolescentů k Romům“. *Amaro lav* č. 11: 22.
- Balážová, J. 1998. „Romská média a novináři“. *Demografie* 40: 182–185.
- Bogardus, E. S. 1925a. „Measuring Social Distances“. *Journal of Applied Sociology* 9: 299–308.
- Bogardus, E. S. 1925b. „Social Distance and Its Origins“. *Journal of Applied Sociology* 9: 216–226.
- Bogardus, E. S. 1926/27a. „Social Distance between Groups“. *Journal of Applied Sociology* 11.
- Bogardus, E. S. 1926/27b. „Mutations of Social Distance“. *Journal of Applied Sociology* 11.
- Bogardus, E. S. 1927. „Race friendliness and social distance“. *Journal of Applied Sociology* 12.
- Bogardus, E. S. 1928. *Immigration and Race Attitudes*. Boston: Heath.
- Bogardus, E. S. 1933. „A Social Distance Scale“. *Sociology and Social Research*. 17: 265–271.
- Bogardus, E. S. 1947. *The Development of Social Thought*. New York, London, Toronto: Longmans, Green and Co.
- Bogardus, E. S. 1959. *Social Distance*. Yellow Spring, OH: The Artichild Press.
- Bogardus, E. S. 1967. *A Forty-Year Racial Distance Study*. Pasadena: University of Southern California Press.
- Brinkerhoff, M. B., Mackie, M. M. 1986. „The Applicability of Social Distance for Religious Research: an Exploration“. *Review of Religious Research* 28: 151–167.
- Buriánek, J. 1999. „Aktuální stav a struktura xenofobních postojů české veřejnosti“. Pp. 26–33 in Večerka, K. (ed.), *Sborník příspěvků ze seminářů sekce sociální patologie* (Kašperské hory – Zátoň u Českého Krumlova). Praha.
- Burjanek, A. 2001. „Xenofobie po česku – jak si stojíme mezi Evropany?“ *Sociální studia* 6: 73–89.
- Buzková, J., L. Střelcová, P. Sudíková, Z. Šimánková, B. Vašíčková 2000. *Vztah studentů UP k romské kultuře*. Projekt výzkumu. Olomouc: FF UP.
- Cover, D. J. 1993. *Sociological Investigation*. Guilford, CT: Dushkin.
- Cover, D. 1995. „Teaching Sociology as a Science: A Laboratory Reinforcement of the Sociological Heritage“. *Teaching Sociology* 23: 226–233.

---

⁴⁹ Výskyt tohoto dvojího hodnocení lze pravděpodobně omezit instrukcí typu: *Přijal/a byste Romy (jako celek, ne ty nejlepší nebo ty nejhorší)...* (viz např. [Skotnica 1992]).

- Crespi, L. P. 1945. „Public Opinion toward Conscientious Objectors: III. Intensity of Social Rejection in Stereotype and Attitude“. *Journal of Psychology* 19: 251–276.
- Crull, S. R., B. T. Bruton. 1979. „Bogardus Social Distance in the 1970's“. *Sociology and Social Research* 63: 771–783.
- Crull, S. R., B. T. Bruton. 1985. „Possible Decline in Tolerance toward Minorities: Social Distance on a Midwest Campus“. *Sociology and Social Research* 70: 57–62.
- Dvořáková, M., E. Britchková, E. Kudláčová, D. Symerská, V. Vašáková 2000. *Postoje majoritní populace k romské minoritě v České republice*. Projekt výzkumu. Olomouc: FF UP.
- Elliot, D. L., J. R. Hanzlik a J. A. Gliner. 1992. „Attitudes of Occupational Therapy Personnel toward Therapists with Disabilities“. *The Occupational Therapy Journal of Research* 12: 259–277.
- Fagan, J., M. O'Neill. 1965. „A Comparison of Social-distance Scores among College-student Samples“. *The Journal of Social Psychology* 66: 281–290.
- Gabal, I. 1999. „Etnické klima české společnosti“. Pp. 70–95 in Gabal, I. (ed.), *Etnické menšiny ve střední Evropě*. Praha: G plus G.
- Hagendoorn, L. 1995. „Intergroup Biases in Multiple Group Systems: The Perception of Ethnic Hierarchies“. Pp. 199–228 in Stroebe, W., M. Hewstone (eds.), *European Review of Social Psychology*. Chichester, UK: John Wiley.
- Hagendoorn, L., J. Hraha 1987. „Social Distance towards Holland's Minorities: Discrimination against and among Ethnic Outgroups“. *Ethnic and Racial Studies* 10: 120–33.
- Hartley, E. L. 1946. *Problems in Prejudice*. New York: Kings' Crown Press.
- Hodnocení soužití většinové a rómské populace v ČR. 2001. Informace z výzkumu 01-09. Praha: CVVM.
- Jsmo schopni blízkého soužití se členy národnostních menšin? 2000. Informace z výzkumu TRENDY 3, 2000. Praha: STEM.
- K hodnocení soužití většinové a rómské populace u nás. 1999. Informace z výzkumu 99-07. Praha: IVVM.
- Ke zkušenostem s Romy a k možnostem dobrého soužití s nimi. 1997. Informace z výzkumu 97-09. Praha: IVVM.
- Kadushin, Ch. 1962. „Social Distance Between Client and Professional“. *American Journal of Sociology* 67: 517–531.
- Katrňák, T. a L. Rabušic. 2002. „Anomie a vztah k minoritám v české společnosti“. Pp. 95–107 in Sirovátka, T. (ed.), *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: FSS MU a Georgetown.
- Kleg, M., Yamamoto, K. 1998. „As the World Turns: Ethno-racial Distances after 70 Years“. *Social Science Journal* 35:183–190.
- Kleinpenning, G. 1993. *The Structure and Content of Racist Beliefs*. Utrecht: Utrecht University, ISOR.
- König, R. (ed.) 1967. *Handbuch der Empirischen Sozialforschung*. Zwei Bände. (Zweite Auflage). Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Krech, D., R. S. Crutchfield, E. L. Ballachey 1968. *Člověk v společnosti*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- Laumann, E. O., R. Senter 1976. „Subjective Social Distance, Occupational Stratification, and Forms of Status and Class Consciousness: A Cross-national Replication and Extension“. *American Journal of Sociology* 81: 1304–1338.
- Lee M. Y., A. R. Campbell, C. L. Mulford 1999. „Victim-blaming Tendency toward People with AIDS among College Students“. *Journal of Social Psychology* 139: 300–308.

- Mareš, P., L. Rabušic 1996. „K měření subjektivní chudoby v české společnosti“. *Sociologický časopis* 32: 297–315.
- McAllister, I., R. Moore. 1991. „Social Distance among Australian Ethnic Groups“. *Sociology and Social Research* 75: 95–100.
- McClelland, K. E., C. J. Auster. 1990. „Public Platitudes and Hidden Tensions: Racial Climates at Predominantly White Liberal Arts Colleges“. *Journal of Higher Education* 61: 607–642.
- Morgan, G. A., O. V. Griego. 1998. *Easy Use and Interpretation of SPSS for Windows: Answering Research Questions With Statistics*. Mahwah, New Jersey; London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Muir, D. E., L. W. Muir 1998. „Social Distance between Deep-South Middle-school Whites and Blacks“. *Sociology and Social Research* 72: 177–180.
- Musil, L. 2002. „Strategie terénní práce v problémových romských komunitách aneb Jak reagovat na politiku sestěhovávání neplatičů?“ Pp. 291–351 in Sirovátka, T. (ed.), *Menšiny a marginalizované skupiny v České republice*. Brno: FSS MU a Georgetown.
- Nakonečný, M. 2000. *Sociální psychologie*. Praha: Academia.
- Navrátil, P. et al. 2003. *Romové v české společnosti*. Praha: Postál.
- New Democracies Barometer*. (<http://www.cspp.strath.ac.uk/>)
- O vztahu k u nás žijícím národnostem*. 2001. Informace z výzkumu 01–11. Praha: CVVM.
- Owen, C., H. Eisner, T. McFaul 1981. „A Halfcentury of Social Distance Research: National Replication of the Bogardus Studies“. *Sociology and Social Research* 66: 80–98.
- Park, R. E. 1924. „The Concept of Social Distance as Applied to the Study of Racial Attitudes and Racial Relations“. *Journal of Applied Sociology* 8: 339–344.
- Payne, M. C., Jr., J. M. York, J. Fagan 1974. „Changes in Measured Social Distance over Time“. *Sociometry* 37:131–136.
- Rabušic, L. 2000. „Koho Češi nechtějí? O symbolické sociální exkluzi v české společnosti“. *Sociální studia* 5: 67–85.
- Rabušic, L., T. Sirovátka 1999. „Český sociální stát a jeho legitimita“. *Sociologický časopis* 35: 397–421.
- Romové optikou české veřejnosti a českých medií*. 1998. Výzkumná zpráva. Brno: FOCUS (www.focus-agency.cz)
- Romové optikou české veřejnosti a českých medií*. 2002. Výzkumná zpráva. Brno: FOCUS
- Romové v České republice*. 1997. Praha: Socioklub.
- Řehák, J. 1981. „Metoda hierarchizace položek“. Pp. 79–87 in *Škálování a kvantifikace*, ed. by J. Řehák. ČSS při ČSAV: Praha.
- Shabat, M. C.1993. „Ethnic Prejudice in University-Students“. *Revista Mexicana de Psicología* 10: 183–188.
- Schaefer, R. T. 1987. „Social distance of Black College Students at a Predominantly White University“. *Sociology and Social Research* 72: 30–32.
- Simmons, J. L. 1969. *Deviants*. Berkeley, California: Glendessary Press.
- Skotnica, R. 1992. *Percepce etnický odlišných skupin*. (bakalářská práce). FF MU: Brno.
- Sparrow, K. H., D. M. Chretien. 1993. „The Social Distance Perceptions of Racial and Ethnic Groups by College-Students. A Research Note“. *Sociological Spectrum* 13: 277–288.
- Spoerl, D. F. 1951. „Some Aspects of Prejudice as Affected by Religion and Education“. *Journal of Social Psychology* 33: 69–76.

- Šmausová, G. 1999. „Rasa' jako rasistická konstrukce“. *Sociologický časopis* 35: 433–446.
- Tolerance našich občanů k příslušníkům menšin se pozvolna zvyšuje. 2001. Informace z výzkumu TRENDY 4/2001. Praha: STEM.
- Tuch, S. A. 1988. „Race Differences in the Antecedents of Social Distance Attitudes“. *Sociology and Social Research* 72: 181–184.
- Vašečka, M. 2000. „Niekoľko poznámek o profesionalite a etike v spoločenských vedách a sociologických výskumoch“. *Sociológia* 32: 207–212.
- Verkuyten, M. a B. Kinket. 2000. „Social Distances in a Multi Ethnic Society: The Ethnic Hierarchy among Dutch Preadolescents“. *Social Psychology Quarterly* 63: 75–85.
- Veřejnost o toleranci. 1997. Informace z výzkumu 97–10. Praha: IVVM.
- Veřejnost o toleranci. 1998. Informace z výzkumu 98–10. Praha: IVVM.
- Veřejnost o toleranci. 2001. Informace z výzkumu 00–12. Praha: CVVM.
- Wallace, C. 1999. „Xenophobia in Post-Communist Europe“. *Studies in Public Policy* No. 323. Glasgow: University of Strathclyde.
- Weinfurt, K. P., F. M. Moghaddam. 2001. „Culture and Social Distance: A Case Study of Methodological Cautions“. *Journal of Social Psychology* 141: 101–110.
- Wilson, T. C. 1986. „The Asymmetry of Racial Distance between Blacks and Whites“. *Sociology and Social Research* 70: 161–163.
- Yamagishi, T. 1988. „The Provision of a Sanctioning System in the United States and Japan“. *Social Psychology Quarterly* 51: 265–271.
- Zeligs, R. 1937. „Racial Attitudes of Jewish Children“. *Jewish Education* 9: 148–152.
- Zeligs, R. 1950. „Intergroup Attitudes of Gentile, Jewish, and Apache Indian Children“. *Journal of Educational Psychology* 41.
- Zeligs, R., G. Hendrickson. 1933. „Racial Attitudes of 200 Sixth-grade Children“. *Sociology and Social Research* 18: 26–36.
- Zpráva o situaci romské komunity v České republice a opatření vlády napomáhající její integraci ve společnosti 1997. (www.vlada.cz/1250/vrk/vrk.htm)

Sociologický webzin

SOCIOweb

**Webový magazín pro všechny, kteří se zajímají
o společnost, ve které žijeme.**

Sociologický webzin **SOCIOweb** vychází od ledna 2003 a má za cíl stát se platformou pro komunikaci akademické sociologické obce s veřejností, zejména s médii a studenty. Může sloužit středoškolským pedagogům jako podklad pro přípravu výuky humanitních předmětů, maturantům jako pomoc k přípravě na přijímací řízení na studium společenských věd na vysokých školách, začínajícím vysokoškolským studentům sociologie a příbuzných specializací pro orientaci v aktuálním dění v oboru, stejně tak i novinářům a redaktorům v jejich každodenní práci.

Sociologický webzin **SOCIOweb** poskytuje informace tříděné v těchto rubrikách: Editorial, Teorie pro všechny, Aktuality, Diskuse, Kulatý stůl, Odkazy.

Sociologický webzin **SOCIOweb** vydává každých 14 dní Sociologický ústav AV ČR na webových stránkách:

<http://www.socioweb.cz>

Česká folková hudba 60.–80. let 20. století v pohledu sociologie náboženství

ZDENĚK R. NEŠPOR**
Sociologický ústav AV ČR, Praha

Czech Folk Music in the 1960s–80s from the Point of View of the Sociology of Religion

Abstract: The article provides an in-depth functional analysis of Czech folk music from the 1960s to the 1980s from the viewpoint of the sociology of religion. In this period folk music played an important ideological and socio-political role in Czechoslovakia due to the values it embodied which made it strongly critical of the communist regime. The author attempts to explain that a significant part of these values were of religious (usually Christian, but also Oriental) origin, and they evolved specific symbolic universes which can be understood in terms of syncretism and religious privatisation. Folk music in this sense used to play a role which is normally reserved for organised religions. The cause lay not just in the implicitly religious nature of communism, but also in the (post)modern culture of youth. One important conclusion is that folk singers in the former Czechoslovakia acted as weighty opinion leaders, who gathered the social communities of the unsatisfied of this world around themselves, and gave them an eternal or eschatological hope. During the concerts they created the context of participation through specific values for recipients, so the concerts were seen as real purificational events, with an acquired knowledge of symbolic purity from serving the 'normalisation' regime.

Sociologický časopis, 2002, Vol. 39, No. 1: 79–97

České folkové písničkářství¹ od svého vzniku v šedesátých letech do současnosti je, přes svůj nepochybný sociokulturní a politický význam, polem dosud prakticky nedotčeným solidní badatelskou činností. Žádný z našich muzikologů se na tuto oblast dodnes nespécializoval [Kotek 1998: 345] a školní práce H. Pavličkové [1996,

* Článek rozšiřuje závěry čtvrté části autorovy diplomové práce, obhájené na ÚFaR FF UK v r. 2002 [Nešpor 2002: 610–94]. Vedoucím práce byl ThDr. D. Antalík, Dr., oponentem doc. M. Peřiček, Dr.; oběma pánům velmi děkuji za jejich podnětné návrhy a připomínky.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Mgr. Zdeněk R. Nešpor, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha I., e-mail: nespor@soc.cas.cz

¹ Vzhledem k metodickému zaměření této studie není nezbytné definovat české folkové písničkářství jinak než dobovou „emickou“ charakteristikou (tzn. jako hudební typ, který byl jako takový participanty chápán) níže doplněnou o některé charakteristiky spíše funkčního než strukturního rázu. Zájemce o podrobnější strukturní definici odkazují na [Matzner et al. 1975–1990, I.: 95–97; Pavličková 1998: 8–10].

1998] po mém soudu prozatím zůstávají pouze příslibem. Nicméně i pokud by tomu bylo jinak, tato umělecká oblast si zaslouží nejen úzce odbornou muzikologickou pozornost, nýbrž skutečně interdisciplinární uchopení cílené k otázkám její sociální funkce a významu. Jinak řečeno, měla by být předmětem nejen „vnitřního“ studia z hlediska svých forem, uměnovědného teoreticko-historického rozboru, ale také studia „vnějšího“, dotýkajícího se jejího (celo)společenského dosahu, její recepce a v neposlední řadě i (protisměrného) sociálního tlaku na konstituci a žánrovou a funkční strukturaci tohoto hudebního typu. Takové studium přitom má zcela zásadní význam již z toho důvodu, že moderní „kultura mladých“ [Hobsbawm 1994: 340–342, 512–513] stále zřejmě využívá právě (a někdy i pouze) hudby k transmissi hodnotových a ideových schémat. Hudba, respektive písňové texty ji provázející a celkové „naladění“, se stává hlavním nositelem sociálních idejí a hodnot, jak na příkladu českého undergroundu alespoň v krátkosti ukázal M. C. Putna [1993].

Česká folková hudba (a nejen ona [viz Alan 2001]) tedy musí být studována také z obecnějších sociologických a sociálně-antropologických pozic jako nositel i tvůrce a upravovatel kulturních významů. Bylo tomu tak díky postavení „generačních mluvčích“, které folkoví zpěváci v předpřevratovém období získali [cf. Folkové rozjímání 1988: 8; Merta 1990: 18; Pavličíková 1996: 32]. Jejich hudba se chtě nechtě stala prostředkem průniku určitých idejí a hodnot do symbolického sociálního světa (termín užívám ve smyslu P. Bergera a T. Luckmanna [1999: 96n.]), neboť jednak nic jiného nebylo ve stranickými sekretariáty kontrolované společnosti ani možné, zároveň se zde však uplatnil i vliv zmiňovaného „hudebního zájmu“ „kultury mladých“. Tímto směrem vedené studium jiných hudebních žánrů, vycházející z biografické sociologie nebo z antropologického uchopení marginálních sociálních skupin, ostatně již přináší slibné výsledky [např. Alan 2001; Putna 1993; Rataj 2000].

Ukazuje se totiž, že řadu sociálních funkcí druhdy vyhrazených náboženství přejímají nejen moderní ideologie (jak naznačila dnes již klasická conceptualizace „implicitní religiozity“ [Maier 1995; Waardenburg 1997: 127–130]), ale do značné míry i kulturní a umělecká oblast. Přitom je významné, že tento posun si do značné míry uvědomují i sami participanti [Starý 1990: 22]. Pakliže tedy dnes má být jedním z ústředních témat sociologie studium hodnotového „kulturního podloží“ dynamiky sociálních jevů [cf. např. Etzioni 1995],² je zcela nezbytné věnovat patřičnou pozornost jeho zdrojům, přičemž v české společnosti od 60. do první poloviny 90. let mezi nejvýznamnější z nich patřilo právě folkové písničkářství.

---

² Je dostatečně známo, že právě tento „bod obratu“ vedl např. P. L. Bergera od obecné sociologie vědění k sociologii jazyka, a především k sociologii náboženství; přitom jde o (staro)nový typ sociologie náboženství, bližší „historicko-filozofickému“ dílu M. Webera, než badatelům v „konkrétních“ oblastech religijních institucí, ritů, osobností atd., představovaných např. B. Wilsonem. Právě k Bergerovské škole se hlásí i tato studie.

Folková hudba jako nástroj hodnotové propagandy

Veškeré dosavadní pokusy vymezit folkovou hudbu na základě určitých hudebně strukturních charakteristik (návaznost na domácí nebo zahraniční folklór, instrumentační jednoduchost a „obecná srozumitelnost“, ústřední role ideového sdělení textu, sociální, politická a kulturní angažovanost, důraz na aktivní participaci recipientů apod.) se ukázaly jako nedostatečné. Je to zcela pochopitelné, uvědomíme-li si třeba skutečnost, že folkovou hudbou se v Čechách na přelomu 60. a 70. let mohly stát třeba tradiční moravské *lidové* písně ze Sušilovy sbírky (v podání J. Hutky). Jinak řečeno, folkovou hudbu tvoří její sociální kontext, nikoli svébytná strukturní podstata žánru. Folkové písničkářství z tohoto důvodu vymezují jeho *axiofanií*³, tedy vnašením určitých hodnot do sociokulturního systému. Přesněji takových hodnot, které jsou v jeho kontextu sice *deklarované*, *avšak neběžné*, ať již proto, že byly kulturním vývojem převrstveny, a tudíž *de facto* delegitimovány, či z toho důvodu, že neexistuje sociální autorita, jež by byla s to zajistit jejich dodržování [Nešpor 2002: 290–291]. Tento kontextuální hodnotový výraz pak samozřejmě vyvolává axiální neklid [cf. Otruba 1994: 230n.], provázený případně neklidem v řadě sociálně-symbolických a institučních sfér. Nezbytným atributem folkové hudby proto je její sociálně angažovaný, chcete-li protestní, charakter. Lze jej ukázat např. na intertextuálním převzetí Seifertovy *Svatební písně* K. Krylem:

J. Seifert

*Kytice, závoj a slzy,
i šestí rozplakává,
jak je to hezké,
když se někdo vdává.
Noc plná vášní
až do kuropění,
jak je to hezké,
když se někdo žení.
Kytice zvadla
a opadává,
jak je to smutné,
když se někdo vdává.
Vějíř se zavřel,
hořkne políbení,
jak je to smutné,
když se někdo žení.*

K. Kryl

*Jak je to hezké když se někdo žení
jak je to smutné když se někdo vdává
gumový kotouč bije do hrazení
chybějí branky nikdo nepřihrává
V ruině fasád skrytých za lešení
zestárlí mladí za kvartýr a stravu
vlečem se časem zpola udušení
v tekutých píscích gubernijních mravů
Zabouchly dveře? Dereme se zadem
zakleti v Knize lesů vod a strání
nařvaná tlama hlásá za výkladem
že konec snů je koncem milování
Gumový kotouč bije do hrazení
není-li v kapse nikdo nerozdává
ne není hezké když se někdo žení
ne není smutné když se někdo vdává (...)*

³ Termín odvozují od řeckého *axios*, užívám jej ve významu „(samovolně a nezbytně) přinášející hodnoty (ve weberovském smyslu)“; snad by přitom šlo s M. Eliadem hovořit přímo o „hodnotové hierofanii“, avšak tím bychom již překročili relativně úzké hranice standardní vědy.

Folková hudba je tedy *ex definitione* vehikulem mimohudebního ideového obsahu, „tyto písně naplňují hlavní cíl propagandy: na čas na sebe soustřeďují pozornost celé lidské bytosti“ [Perris 1985: 204]. V praxi to znamenalo spíše hodnotově-racionální než účelově-racionální (Weber) orientaci písničkářů a jejich recipientů, což vždy vedlo k zdánlivě paradoxnímu zájmu folkových písničkářů o náboženskou tematiku (byť nejen o ni). Texty zahraničního i českého folku se dříve či později alespoň částečně obrátily do polohy náboženských vyznání (v menší míře je možné podobný posun sledovat i v případě rock'n'rollu), nebo spíše religijní (sebe)deklarace představované apelem na náboženské hodnoty. Folk se tak stal, většinou přes odpor tradičních náboženských institucí i svých sekulárních interpretů,⁴ moderní náboženskou či duchovní hudbou [al Faruqi 1983: 21–22, 29; Sehnal 1991: 130], a to přesto, že kupříkladu v českém prostředí ve folku jeho religiozita nehrála prim po většinu doby existence žánru.

Nejdůležitější *podmínkou* k tomu, aby něco takového bylo možné, byl vznik specifické „kultury mladých“, vzestup středních vrstev a zmasovění lidové kultury [cf. Hobsbawm 1994: 333n.], k němuž v Československu došlo s jistým zpožděním od konce 60. do počátku 80. let. V náboženské oblasti to znamenalo posun od formálně institucionální zbožnosti k silně privatizovaným náboženským představám, aniž ovšem došlo k úplné privatizaci jejich zdrojů [Ibid.: 348; Lužný 1999: 79n.]. Hlavními „dodavateli“ se v situaci komunistickým režimem částečně potlačeného „náboženského trhu“ staly nejen jednotlivé náboženské skupiny a jejich relativně široká paleta, nejen soukromé aktivity směřující k astrologii a esoterice,⁵ ale především neformální *názoroví vůdci*. Jakým způsobem folkoví písničkáři tuto roli přijali, ukáží níže v textu. Hudba tím získala funkci v tradiční společnosti připisovanou zejména religiozitě, tedy vytvářet a legitimovat symbolická univerza.

Tento posun byl zcela zákonitý vzhledem k postupující sekularizaci společnosti, vedoucí k delegitimaci dosavadních náboženských představ, aniž však k úplnému vyvanutí funkční religiozity, jíž už Durkheim považoval za svého druhu antropologickou konstantu. Nemělo by proto překvapovat, že z pozic fenomenologie náboženství bylo již dávno oprávněně připomenuto, že i „uvnitř těch nejvíce sekularizovaných společností a mezi těmi nejvíce obrazoboreckými hnutími (jako např. hippies) se objevuje řada zdánlivě nenáboženských fenoménů, v nichž můžeme rozpoznat nové a originální projevy posvátna“, přičemž jde zejména o oblast umění a populární kultury [Eliade 1969: iii, 65]. Mluvené slovo, a tím spíše slovo zpívané je totiž jaksí „živé“, emocionálně působivé a obsažné; pro mnohé archaické kultury je dokonce přímou manifestací sakrální moci [Wheelock 1987: 443]. A neustálé při-

⁴ Stačí připomenout, že obvinění z náboženské propagandy vedlo k odebrání „přehrávek“, tj. povolení k veřejnému vystupování, v případě J. Hutky [viz Mazal 1990–1991: nečíslováno (č. 4/91–5/91)], sehrálo svou úlohu také ve známém procesu s J. Nosem aj.

⁵ Cf. kolování překladů J. R. Moodyho a další podobné literatury v samizdatu stejně jako anonymní „pyramidové“ rozesílání paranáboženských textů, o kterém kupř. J. Nohavica zpíval v písni *Děvenka Štěstí a mládenec Žal*.

pomínky „magického“ původu a působení populární hudby z pera hudebních teoretiků [Merta 1990: 93; Opekar 1989: 108] sdostatek svědčí, že něco z těchto charakteristik přetrvalo i do současnosti. Podle vzpomínky prominentního pamětníka „jediné, co si v obecnějším měřítku zachovalo působivost i v dnešních podmínkách a je s to dále rozvíjet polozapomenuté (náboženské) počátky evropské kultury, je umění“ [Starý 1990: 69]. Klíčovým úsilím českého folku tedy byl „návrat“ k idealizovaným – ve skutečnosti zcela moderně pojímaným – náboženským hodnotám.

Religiozita českých folkových písničkářů

Základními rysy náboženskosti českého folkového písničkářství, které ji výrazně odlišují od zahraničních vzorů (B. Dylan, L. Cohen ad.), je jednak *etický akcent* spojený s nezájmem o metafyziku a ontologii, jež jsou implicitně přijímány „odjinud“, především z různě kombinovaných filozofických a náboženských tradic. Paradoxně k tomu pak na druhou stranu přistupuje spíše *negativní* vztah k zavedeným náboženským tradicím, především k jejich formálně institučním podobám. Český folk (stejně jako underground [viz Putna 1993: 28]) byl ve svých náboženských projevech daleko spíše „náboženstvím Bible“, eventuálně „lidovou vírou“ než (jakkoli) ortodoxním křesťanstvím. Tento „lidově-náboženský“ charakter pak byl určující i v těch jeho (okrajových) formách, které se tak či onak inspirovaly nekřesťanskými náboženskými kulturami.

První uvedený případ může ilustrovat třeba již zakladatelské působení K. Kryla, který se, přestože o svém hraní hovořil jako o formě „civilního apoštolátu“ [Čermák 1993: 135], v katolické tradici poměrně nezvykle ve svých náboženských písních orientoval výhradně na biblickou tematiku (např. písně *Jidáš*, *Zapření Petrovo*, *Žalm 120*). Podobně proticírkevně, nikoli však protinábožensky, rezonovaly také písně J. Hutky (*Církevní tatíci*), V. Merty (*Dětská křížová výprava do zaslíbené země*, *Funkcionářské zátiší*, *Kdo jste?*, *Liturgie*) a dalších písničkářů. Byla odsuzována „dogmaticčnost“ církevního křesťanství [Putna 1993: 28]⁶ stejně jako – v duchu středověkého donatismu – jeho „kompromis se světem“. Ale přece to byly především křesťanské obrazy a symboly, jimiž folkoví písničkáři operovali při konstrukci svých symbolických univerz. Nejzřejmějším příkladem této „negativní eklesiologie“ může být ostatně tvorba protestantského faráře Svatopluka Karáska ze 70. let (*Vy silní ve víře*, *Žalm na rozloučenou* ad.). V písni *Synodní rado* Karásek zpívá:

⁶ Např. v otázce typické pro sexuální revoluci konce 60. let: přijetí a dokonce výrazná proklamace Ježíšovy a Mariiny sexuality, kterou církev „nezdravě potlačily“. Příkladem mohou být písně *Poslední večere* V. Třešňáka a *Pravda o Marii* V. Merty. První z nich začíná verši: „*Tma nalámala chléb na dvanáct beznadějných dílů, / Ježíš sáhl po nejmenším a vběhl do noci. / Vidina rána mu rozlámala tělo, vzala, po chvíli vrátila sílu –/ to když se opřel o strom a nahlatal v něm ženu. (...)*“

(...)
*Synodní rado, ty mrško stará,
tys matkou, která se špatně stará
o svoje syny, co jsou vinný
za činy pro jiný.*

*Dvorní theolog řekne, že jsme zblbli,
že pojem svědomí vůbec není v Bibli,
zlobí tě nitro, přijď na faru k nám,
zlobí tě vnitro, za to si můžeš sám.
(...)*

Jednou z cest, jež vedle odmítání oficiální církevní zbožnosti nabízela jistý pozitivní program, byl obrat k „lidovému“ umění a jej zaštiťujícím hodnotám, paradoxně nikoli nepodobný ždanovovské estetice 50. let.⁷ Tento typ představoval především J. Hutka a později P. Lutka a D. Voňková, kteří v lidové písni hledali mystickou reflexi pomíjivosti a smrti, stejně jako odpovědi na trýznivě pocítované existenciální nejistoty. V Hutkově vlastní tvorbě z počátku 70. let se tak setkáváme s typickými projevy barokní náboženské symboliky (obraz světa jako hospody a Boha jako hostinského v písni *Hospodskéj* nebo třeba zpracování známého tématu *Hádala se duše s tělem*), které tam pronikly z domněle archaické religiozity lidových písní. Jejich skutečný původ si později uvědomil i sám písničkář a k odkazu české protireformační lidové zbožnosti, udržující v sobě „stálou přístupnost tajemnému a nevysvětlitelnému“, se přihlásil i explicitně [Čermák 1994: 70]. Ale i k východní zbožnosti se obracející písničkáři (J. Čert, J. Nos, O. Janota) ve svých písních užívali, přinejmenším pro jejich obecnou sdělnost, intertextuálních vazeb k „jádru“ biblické zvěsti, ať už za toto jádro považovali cokoli. V Čertově písni *Světla a stíny* stálo světlo, objekt víry či jeho symbol, v protikladu ke stínům, představovaným společností zbožňující pouze sebe samu a materiální hodnoty:

*Světla a stíny podivného světa
útočí na mě každým dnem
a já ploužím se tím zatraceným městem
a nevím, kde jsem a co jsem.
(...)*

*Nechte mě lidi zabývat se světem
který je pro vás pochybný
Uvěřte v Něho a nemějte pochyb
váš život bude poklidný*

Celkově lze říci, že zatímco zprvu byla česká folková tvorba nenáboženská, když se k náboženství obrátila, pak *necírkevně křesťanská*.

Důvodem tohoto obratu většinou bylo zhroucení časných jistot po srpnu 1968 [Folkové rozjímání 1988: 11], kdy bylo tváří v tvář nezdaru sociálně reformních myšlenek Pražského jara (ve folkové oblasti šlo jednak o působení malých divadelních scén, jednak o formování subkultury českých „květinových dětí“) hledáno *osobní existenciální zaštitění* v rámci „věčných“ náboženských, *ipso facto* křesťanských témat,

⁷ Na lidovém umění byla ceněna především jeho „archaičnost“, *ipso facto* autenticita. Ta ovšem ve skutečnosti nebyla než umělým konstruktem, neboť většina českých a moravských lidovek, jak známo, neodráží nějakou prastarou „lidovou moudrost“, nýbrž je výsledkem pololidové intelektuální činnosti českého baroka.

symbolů a obrazů, jejichž poselství nečekaně nabylo na aktuálnosti. Proměny religiozity českého folku však nejlépe pochopíme v kontextu jeho celkového vývoje, proto je třeba se alespoň stručně vrátit k jeho počátkům.⁸

Náboženské projevy tří generací autorů českého folku

Český folk se v první polovině 60. let zrodil ve trojí podobě, odlišné po hudební stránce i svou sociální recepcí. Jednak šlo o imitace zahraničních folkových skupin, zejména těch navazujících na tradiční americkou *hillbilly music* a spirituál, na první vlnu folkového revivalu (Rangers, Spirituál kvintet; [cf. Denisoff 1971]) a později i o adaptace domácího folklorního dědictví (obě uvedené skupiny, Heuréka, Minnessengři, sourozenci Ulrychovi). Pro tento typ bylo charakteristické, že se – byť třeba třeba překládal americké spirituály – vědomě snažil *zdržovat* religijní ozvučnosti svých písní. Například spirituál *Twelve Gates*, již svým názvem zřetelně odkazující k apoštolské tradici, tak musel být v podání Spirituál kvintetu přetextován na *Pět bran* a podobných úprav se při svém „překlada“ dočkaly třeba i známé *The Angel Rolls the Stone Away, A Little More Faith in Jesus* a další písně.⁹ Sociální ohlas tohoto folkového typu však byl až do roku 1968 vcelku mizivý, což naopak neplatilo pro druhý významný typ počátků českého folku.

Tímto typem začínajícího českého folku bylo satirické vystupování spojené s okruhem tzv. malých divadel a navazující na domácí tradici angažované písně (K. Kryl, P. Lutka, V. Merta, dvojice Paleček–Janík, Vodňanský–Skoumal ad., počátkem 70. let doplnění o J. Nose a duo Burian–Dědeček), alespoň zpočátku naprosto nenáboženské. V podání těchto umělců byla religiozita dokonce explicitně odmítána jako nesmyslná, jako „relikt středověku“ byla přirovnávána k „neživotnému“ marxismu a „marxisticky“ byla charakterizována jako „opium lidu“ vedle „druhé opia“ – marxismu. Většina z nich však nakonec tak či onak k náboženskému obratu dospěla. Prvními případy této konverze nepochybně byli již v období Pražského jara K. Kryl a V. Merta. Podobné proměně se však později, najmě v 80. letech, nevyhnula ani většina ostatních, přičemž třeba v případě P. Lutky vedla k totální repertoárové změně [Folkové rozjímání 1988: 16–18]. *Amorfní religiozita* v podobě uznání existence a existenciální významnosti blíže nedefinované transcendentna, k níž tento obrat většinou vedl, byla přijatelná pro většinu folkového publika a umožňovala větší sociální rozptyl těchto nových podob víry, ačkoli zase jejich „upřílišněnost“ (Lutka) vedla k odporu, respektive nezájmu recipientů.

⁸ Dosud neexistuje vyvážený celkový výklad dějin české verze tohoto žánru, mezi nejdůležitější existující studie lze zařadit Folkové rozjímání 1988; Kotek 1998: 340–346; Pavličíková 1996; Eadem 1998.

⁹ „Oficiálním“ důvodem byla podle dobového vysvětlení protagonistů Spirituál kvintetu skutečnost, že „záměrně jednoduchá a sugestivní sdělení originálních textů {spirituálů} jsou nepřevoditelná do češtiny, aniž bychom se vyvarovali zkreslení až do komické podoby“. Netýkalo se to však jen Spirituál kvintetu, religiozita podobně „vymizela“ třeba i ze známé Guthrieho *This Land Is Your Land* (*Ta zem je tvá zem*; skupina Rangers).

Konečně třetí podobou první generace českého folku, typově nejbližší tzv. nové vlně amerického folkového revivalu [Denisoff 1971: 188], bylo intelektuální písničkářství úzce spojené s rodící se subkulturou českých hippies (H. Cígner, J. Hutka, V. Merta, E. Pospíšil, V. Třešňák, V. Veit). Ani jeho ohlas zprvu nebyl příliš značný, výrazně se však prohloubil po srpnu 1968 a Hutkovými „spanilými jízdami“ mimo Prahu na počátku 70. let [Mazal 1990–1991, IV.: 21, V.: nečíslováno], kdy „nebezpečná“ konkurence „příliš lidového“ Kryla zmizela za hranicemi a naprostá většina dalších písničkářů a skupin se poměrně rychle a úspěšně „normalizovala“. Ani „intelektuálové“ mezi folkovými zpěváky ovšem nechtěli přijít o možnost veřejného vystupování,¹⁰ což vedlo mj. k jejich (marxisticky interpretovatelnému) zájmu o „lidové umění“. Právě v něm, stejně jako v jejich vlastní tvorbě (např. Hutkova píseň *Abychom náhodou*), se však projevovalo vědomí nedostatku pozitivních žitých hodnot ve společnosti, počínaje láskou a mezilidskými vztahy až třeba po – vzhledem k srpnové invazi pochopitelně dobově vysoce ozvučné – nacionalistickou rétoriku. Náboženská víra se ukázala jako jejich alternativní zdroj. Morální a etické hodnoty, jejichž (re)aktualizací folková hudba chtěla být, začaly být zakotvovány v transcendentnu,¹¹ přičemž je pochopitelné, že ponejprv a nejvýrazněji v křesťanské víře. Snad to bylo i tím, že mnozí si konečně zřetelně uvědomili jejich křesťanský základ, přičemž jejich „osvícenskou“ marxistickou „humanizaci“ začali považovat za perverzi. V tomto smyslu pak platilo, že „písničkář v našich podmínkách přijímá funkce zrušených institucí, je to náhrada za důvěrníka, zpovědníka, politika, přirozenou autoritu mluvčího generace ... s trochou megalománie lze tvrdit, že v sobě spojuje hlas lidu s hlasem božím“ [Merta 1990: 121].

Religiozitu první generace českého folku lze celkově charakterizovat jako neustálé hledání silně privatizované mystické necírkevní zbožnosti, kombinující motivy nejrůznějších náboženských tradic, ovšem s výraznou převahou biblického křesťanství. Obecným rysem byla snaha po určitém „zlidštění“ křesťanského učení, projevující se kupříkladu již zmiňovanou „sexualizací“ Ježíše a P. Marie, ale třeba i „domýšlením důvodů“, vedoucích k Jidášově zradě či k Petrovu zapření (K. Kryl v písni *Jidáš, Zapření Petrovo*) aj.

Zcela jinak tomu bylo v případě druhé folkové generace, tvořené jednak církevním (protestantským) folkem (M. Rejchrt, skupina Berani), jednak písničkářstvím uvnitř undergroundových komunit (S. Karásek, Ch. Soukup, D. Vokatá). Tito umělci si totiž již tím, že se orientovali na oslovení konkrétních, poměrně úzce vymezených sociálních skupin [Alan 2001: 23–29; Jirous 1997: 171–198, 439–441], pohybujících se na hranici „politické únosnosti“ (církvě) nebo i za ní (underground), „mohli dovolit“ zcela jiné uchopení náboženských témat. Ať již šlo o vědomou anti-

¹⁰ Přesto, že hlavní směr „normalizace“ české hudební scény směřoval proti mainstreamu populární hudby, jak vyplývá z pozdějšího, do značné míry normativního usnesení vlády ČSSR č. 63/1975 [cf. Kotek 1998: 355].

¹¹ Druhou možností bylo „normalizační“ opuštění žánru folkové hudby, ať již směrem k mainstreamu, k country and western music či k tramské písni, jemuž podlehlá většina „folk-lórního“ i „divadelního“ folku 60. let.

tezi protináboženských „hodnot“ marxismu, a zejména normalizačního „reálného socialismu“, ať o důslednější a především aktuálnější zastávání vlastního náboženského přesvědčení, religiozita a její projevy v praktické každodennosti zde hrály naprosto *stěžejní* roli. Nejobecněji řečeno, šlo o kritiku bezideovosti, hodnotové absence sociální majority z náboženských pozic, byť i v tomto případě se uplatňoval její do značné míry protiinstitucionální charakter, sektářské (sebe)vymezení těchto umělců a jejich posluchačů jako hloučku „posledních věrných“. Ch. Soukup to v písni *Kain* vyjádřil verši:

(...)
*Ve světle nukleární pravdy
poznáte že mě poslal Bůh
a podle jedné staré smlouvy
vrátíte nesplacenej dluh*

*Jak tě mám rád
má krásná Vltavo
nechám si zdát
o světě v troskách věžeňských kobkách
o neutronu rudém teroru
Magor zase sedí sám
(...)*

Uvedená ukázka zároveň ilustruje masivní eschatologičnost, jež se v těchto písničkách trvale projevovala; (socialistické) konzumní společnosti bylo „vyhrožováno“, a zároveň byla „za pět minut dvanáct“ důtklivě upozorňována na okamžik vlastní smrti,¹² případně na sebou samou způsobenou kolektivní apokalypsu.¹³ Křesťanský Bůh jakoby si nad tím „myl ruce“, neboť jakkoli je dobrý, a právě proto, že takový je, soudobý stav společnosti nebyl jeho dílem, nýbrž jakýmsi posledním důsledkem prvotního hříchu, neoprávněného zbožněním člověka nebo společnosti. Výrazem lidské pýchy.

Naléhavé horlení po duchovní záštitě, která jediná dává lidskému bytí smysl, pak ve většině případů vedlo k etice; ke „spáse“ podle písničkářů druhé generace nevedlo členství v církvi a její „poklady milosti“, nýbrž striktní dodržování náboženských příkázání. Jejich naléhavost a četnost, pro většinu společnosti nepřijatelná, spolu s tvrdými represivními zásahy vůči folkovému písničkářství druhé generace, však zároveň byla hlavním důvodem, proč tento typ folkové zvěsti nenašel širší posluchačské zázemí [cf. Putna 1993: 20–21]. Po rozprášení kroužků svých stoupců ve druhé polovině 70. let tento typ folku buď zanikl, či se přesunul do emigrace, nebo zůstal působit výhradně v církevních kruzích. Mezi mladými českými protestanty tak vznikla souvislá řada folkových skupin, dovolávající se odkazu S. Karáska a Beranů, kam patřily (P)Ahoj, Ejhle, Lídl & Velík ad. a na samém sklon-

¹² Např. Rejchrtovy písně *Víc než oko spatřit smí, Široká a úzká brána, Zní zní zní*; Karáskova *Say No to the Devil*, Soukupova *Bellém*, Vokaté *Žebráci*. První uvedená píseň končí příznačnými verši: „(...) Někdo jsi a něco znáš,/ k tomu i dost vyděláš,/ ve slovníku najít zkus/ význam slova: exitus.“

¹³ Soukupova píseň *Rána morová* ad., či Rejchrtova *Vostnatej drát*: „(...) Až přijde přívál ohnivýho deště,/ ohnivý keře budou v ten den plát (...).“

ku 80. let došlo i ke konstituci obdobného hudebního vyjadřování na katolické straně (Učedníci).

Třetí folková generace, vystoupivší v 80. letech, ač někteří její představitelé později také inklinovali k náboženským výpovědím, naproti tomu vycházela ze zcela jiného hodnotového zázemí a v neposlední řadě opět usilovala o to, aby svými písněmi mohla oslovit českou společnost jako celek. Její protagonisté (J. Čert, P. Dobeš, M. Janoušek, V. Koubek, R. Křesťan, Nerez, J. Nohavica, K. Plíhal) vědomě navazovali na „dědictví“ folkové generace 60. let, přičemž důslednými autocenzurními zásahy dbali na „průchodnost“ svých písní. Znamenalo to prakticky nulovou politicko-ideologickou angažovanost¹⁴ a jen „velmi opatrnou“ sociální kritiku určitých vybraných „neduhů společnosti“. Tato kritika se zaměřovala především na neproblematická, „věčná“ témata typu milostných, přátelských a mezigeneračních vztahů, životního smyslu a místa člověka ve společnosti, pracovních písní a stále častěji i na módní ekologickou tematiku. Naproti tomu jen velmi zvolna se prosazovalo téma otevřené již undergroundovým folkem 70. let, otázka „zkonzumění“ československé společnosti, která byla ve druhé polovině dekády stále častěji řešena v kontextu (přinejmenším svým původem) náboženských hodnot [cf. Lužný 1998: 214–219]. Toto „zkritičtění“, či snad lépe „větší troufalost“, bylo samozřejmě umožněno slábnutím represivního aparátu [Vodňanský 1992: 164], avšak v ještě větší míře *vlivem publika*, které stále zřejměji vyžadovalo angažovanost i na politicko-ideologické rovině [Folkové rozjímání 1988: 8; Merta 1990: 18; Pavličíková 1996: 32]. Výsledkem bylo i dočasné „zfolkování“ části trampské a countryové hudby, stejně jako populárního mainstreamu [Pavličíková 1996: 32], které i tyto umělce vedlo k prezentaci nábožensky založených hodnot ve svých písních. Jednou z podob této prezentace bylo „nostalgické vzdychání“ po tradiční společnosti a její religijní zaštitě,¹⁵ jak ukazuje například syžet Dobešovy písně *Pokud vím*:

Na začátku světa, hned ze samotného kraje,

člověk se snaží projít Božím zákazem.

Za trest je pak vyhnán ze zahrady Ráje,
začne lovit zvěř a obdělávat zem.

(...)

Běží roky, staletí a člověk hledá způsob,
jak obejít nemoc, život nastavit.

Mikroskopem proniká do útrob,
laserová souprava chystá zkušební vrt.

(...)

To jenom my na konci té cesty
nebudeme vědět, co si počít,
zatímco svět se bude točit,
východ, západ, sever, jih.

¹⁴ Výjimku tvořil J. Čert, který se také nesnažil o skutečně „veřejné“ hraní, nýbrž koncertoval toliko po hostincích. Zda a jakou roli v jeho relativně značné politické kritičnosti hrála jeho spolupráce s StB, není třeba na tomto místě rozebírat.

¹⁵ Typickým příkladem mohou být písně J. Buriana (*Předvánoční koleda, Dívám se vzhůru, Dvacet deka duše*), J. Dobeše (*Na pranýři, Pokud vím*), R. Křesťana (americké spirituály, *El santo día*), P. Lohonky – Žalmana (*Sej lásku po lidech*), Spirituál kvintetu (písně z pozdějšího alba *Hanba nám!*). K výpovědím tohoto typu se později, až v popřevratovém období, dopracoval i J. Nohavica ad.

Nebo mohlo jít o kritiku tradiční religiozity ve jménu hodnot, jež „by měla“ skutečně zastávat.¹⁶ Většinou přitom nešlo o skutečné přijetí křesťanství, jako spíše o „blíže nespecifikovanou duchovnost“, opírající se o (předpokládané) „obecně náboženské hodnoty“, které byly poměrně svévolně interpretovány jako návazné na biblickou tradici. Situace tak vcelku odpovídala relativně volnému „náboženskému trhu“ v rámci zcela sekulární společnosti [cf. Lužný 1999: 88–90]. Naopak zase část folkových písničkářů religiozitu jakožto cosi přežitého prostě zesměšňovala (J. Dědeček, I. Jahelka).

Ačkoli se český folk v období kolem listopadové revoluce stal doslova hudebním mainstreamem, v 90. letech jeho sociální ohlas zřetelně upadal. Důvodem byl masivnější průnik moderních hudebních forem z angloamerické oblasti, vedoucí k celkovému oslabení domácí hudební scény, nástup odlišného (zjednodušeně řečeno: konzumního) přístupu ke kulturní a umělecké tvorbě vůbec a dále vlastní podstata tohoto žánru. Byla to totiž především „revoluční angažovanost“, která folkové hudbě vynesla toto postavení, angažovanost která „vyvanutím charismatu“ logicky upadala. Pokles společenského zájmu v 90. letech poměrně rychle navrátil většinu „nových folkových písničkářů“ z řad mainstreamu, tramské a countryové hudby jejich původním žánrům, aniž by tím folk valně utrpěl. Týž vývoj vedl i k faktickému rozpadu třetí generace českých písničkářů, neboť část umělců postupně směřovala ke střednímu proudu (P. Dobeš, R. Křesťan, J. Nohavica, K. Plíhal, V. Redl), zatímco ostatní se ocitli v hluboké tvůrčí krizi.¹⁷

Funkce náboženských prvků v českém folku

Základní funkcí náboženských prvků v české folkové hudbě byla sebe prezentace jakožto hodnotové alternativy vůči aktuálním sociopolitickým a kulturním ideovým schémátům. Můžeme přímo hovořit o svrchu definované folkové axiofanii, jejíž podstatnou složkou byla právě religiozita. Přitom však nikdy nešlo o plné přijetí standardní institucionalizované zbožnosti jako spíše o její synkretické a silně privatizované přeznačení.

Folková hudba se do určité míry stala jedním z typů moderní zbožnosti, neboť dokázala být generátorem symbolických obsahů odkazujících k transcendentnu a tvůrcem sociálních skupin, které se s nimi identifikovaly. Je ovšem otázkou, „jak dobře“ tato hudba plnila funkce tradičně připsované náboženství, funkce jež jí *ipso facto* nebyly vlastní? Vyjdeme-li z klasického strukturálně funkcionalistického modelu, jsou těmito funkcemi (1.) transcendence předmětného světa umožňující smysluplné zakoušení časných deprivací a frustrací, (2.) poskytnutí pocitu bezpečí a jistoty prostřednictvím účasti na rituálu, (3.) sociální stabilizace a instituční legitimizace a zároveň (4.) legitimizace sociální dynamiky, (5.) formování a udržování

¹⁶ Písně J. Dědečka (*Hus, Konfident Páně*), V. Koubka (*Anděl, Vánoce*) ad.

¹⁷ Prakticky totéž studoval M. Putna [1993: 31–32] na příkladu českého undergroundu (odlišného od disentu).

osobnostní a skupinové identity a konečně (6.) usnadnění vnitřní společenské mobility, zejména ve vztahu k sociálnímu statutu [O'Dea 1966: 4–16]. Na první pohled je přitom zřejmé, že české folkové písničkářství řadu uvedených funkcí plnilo (především 1., 2., 4. a 5.), avšak jen částečně a vposledku nedostatečně. Písničkářství se tedy nikdy nestalo plně náboženským projevem, z dobových příčin absentující religijní zaštitění pouze do určité míry *suplovalo*.

Folkoví písničkáři především nikdy nevytvořili žádný *ucelený* symbolický obraz světa, který by mohl konkurovat jeho zavedeným náboženským nebo implicitně náboženským (*eo ipso* marxistickému [cf. Maier 1995: 9-17, 44–47]) výkladům, nýbrž je spíše jen „glosovali“ a vybírali si z nich pro sebe přijatelné symboly a obrazy. Tato závislost na křesťanství a v menší míře i na jiných náboženských tradicích, eventuálně na sekulárních ideologiích 19. století (především na nacionalismu¹⁸ a – v negativním smyslu – marxismu) sice odpovídala situaci privatizovaného „náboženského trhu“, v dlouhodobé perspektivě se však ukázala jako nedostatečná. Ostatně sám typ privatizovaného náboženství byl v celosvětovém měřítku vystřídán postupující globální religijní deprivatizací [Lužný 1999: 107n.]. Nebylo-li však folkové písničkářství v plné míře náboženské ve smyslu poskytnutí svěbytné širší transcendentní perspektivy, „systému orientace“ ve světě zakotveného mimo tento svět, nemohly ani jeho „rituály“ (koncerty, festivaly, folkové písně hrané „u táborových ohňů“ atd.) beze zbytku plnit identifikační úlohu vzhledem k tomuto transcendentnu.

Je přitom nepochybné, že folkové koncerty byly rituály, již proto, že v nich obsažené řečové akty plnily spíše situační než informativní slovní vyjádření, vytvářely svěbytný kontext participace [Wheelock 1982: 58–60, 63]. Jednak totiž naprostá většina recipientů předváděné písně dávno znala [Folkové rozjímání 1988: 12; Pavličíková 1998: 78], což se projevovalo i jejich častou aktivní participací [Merta 1990: 17; Pavličíková 1996: 8; *Eadem* 1998: 65, 69], ve druhé řadě si tuto významovou rovinu performance sami uvědomovali [Folkové rozjímání 1988: 12]. Folkový koncert či výlučné hraní písní tohoto žánru v určitém specifickém prostředí (například v některých trampských skupinách) tak sloužilo především k sebeidentifikaci účastníků s danou sociální skupinou a s jejím symbolickým univerzem. Na rozdíl od jiných typů moderního ritualizovaného jazykového chování [cf. Wheelock 1982: 60] však ta-

---

¹⁸ Plně zde platilo Holého zjištění, že „odpor vůči komunistickému systému se uskutečňoval ve jménu národa a byl konstruován jako národní odboj proti tomu, co bylo obecně chápáno jako útisk ze strany cizí mocnosti“ [Holý 2001: 16]. Právě z tohoto důvodu bylo, vedle různých formulovaných etických příkázání, nejdůležitější složkou českého folku různé připomínání vlastní národní historie a velikosti. „Národní hrdinové“, kteří byli zároveň náboženskými, byli reinterpretovali v duchu této sekularizované ideologie (např. J. Hus, husitství vůbec, osvícenci, T. G. Masaryk) [cf. Holý 1996: 124]. Zvlášť významným případem je dvojí ztvárnění známého bělohorského boje Šlikova moravského praporce (Krylova píseň *Bílá hora* a text J. Kohouta, zpíváný V. Veitem *Tři sta*), jenž sice bojoval „za pravdu kalicha“ a „proti pravdě kříže“ (což samo o sobě je z historicko-teologického hlediska notně sporná formulace), ovšem pochopenou nikoli nábožensky, ale ve smyslu národní svěbytnosti, respektive (intelektuální/osobní/národní) pravdy a nikoli (boží) Pravdy.

to identifikace nesla velmi silný existenciální náboj.¹⁹ Sama za sebe ostatně hovoří četná aktéřská přirovnání „poutníků“ na (zakázaný) folkový či undergroundový koncert k putujícím na hory v raném husitství, protože „lidé ... dnes chodí poslouchat hudbu, kterou mají rádi, tak jako kdysi chodili jiní poslouchat na hory slovo [vlastně spíše Slovo; pozn. ZRN], které chtěli slyšet“ [Jirus 1997: 171–172; cf. také Merta 1990: 11, 121].

Na tomto místě je však nezbytné zmínit také důležitou „purifikační“ složku účasti na folkových koncertech, odpovídající samozřejmě očištné moci účasti na rituálu. Souvztažnost publika s hudebníkem totiž umožňovala participaci na jeho „etické čistotě“, na etických hodnotách jím deklarovaného symbolického univerza [cf. Merta 1990: 17, 102–103]. Texty písní byly vnímány jako vzniklé z vnitřní, existenciální potřeby, jako vyjadřující všechny intelektuální rozpory a úporné hledání světonázorového zařazení a v tomto svém pochybování měly očištný charakter, přičemž zároveň přinášely „rozhrěšení“ v podobě pozitivně deklarovaného symbolického univerza. Extrémní, co do společenského rozšíření nicméně zřejmě majoritní, podobu této skutečnosti představoval „opatrnický“ postoj značné části folkového publika 80. let, kdy „publikum žíznivě čeká na nestylizované gesto odporu. Tleská problematické odvaze autora. Skrývá za jeho gesto svou mlčenlivost a pasivitu. Nechává se jím zastoupit, zatleská a myslí si, že to stačí“ [*Ibid.*: 18; Folkové rozjímání 1988: 8]. Konstatování samizdatového autora, že „represe folku překvapivě dnes vede k masovému zájmu o tento druh hudby“ [Folkové rozjímání 1988: 1], proto nijak nepřekvapuje. Folkoví písničkáři totiž byli nejen „předběžci“ sociální kritiky svých posluchačů, ale mnohdy ji vyslovovali jaksi i „za ně“. Pak se účast na produkci této hudby stala „sejmutím hříchů“, neboť na jednu stranu přinášela vnitřně ospravedlňující pocit sebeidentifikace s hodnotovým protestem, na druhou stranu zbavovala nutnosti dalšího veřejného přihlášení se k němu. Ačkoli toto chování, stejně jako příležitostné přehrávání zakázaných skladeb v pečlivě vybraném prostředí, mělo k revoluci nesmírně daleko, vedlo k podstatnému osobnímu uspokojení ze (skryté) „intelektuální revolty“.

Tento postoj k folkové hudbě přitom zaujala naprostá většina jejich posluchačů, podstatnou a déletrvající výjimku tvořily vlastně jen undergroundové komunity 70. let a některé skupiny spojené s náboženským folkem a církvemi. Ty se však v následující dekádě zcela ztrácely v mase folkových příznivců, jež plně využívala právě tohoto pseudonáboženského „purifikačního“ charakteru performance folkové hudby.

Vezmeme-li do úvahy mluvčí, samotné folkové písničkáře, bylo nejdůležitějším rysem jejich působení hodnotově založené angažované zpřítomňování sociální dynamiky, „prorocká funkce“ v intencích M. Webera [Weber 1998: 165–73]. Tito umělci nebyli trpnými přísluhovači zavedených tradic, výslovně se stavěli proti implicitně náboženskému charakteru marxistické ideologie i proti církevnímu křes-

---

¹⁹ Totéž samozřejmě platilo pro účastníky některých, ale právě jen některých, rock'n'rollových koncertů.

ťanství, vůči nimž nabízeli vlastní náboženskou alternativu, spočívající především na praktické každodenní etice a na hodnotách, které ji zakládaly. Z perspektivy sociologie náboženství proto lze jejich činnost pojímat jako působení *charismatických osobností* a někdy přímo i etických proroků.²⁰ Jejich typickým příkladem může být S. Karásek, zvěstující zcela nepochybně transcendentně zakotvené ideové obsahy. S Weberem přitom můžeme říci, že zdrojem jejich osobní potřeby spásy a etického náboženství byl „ryzí intelektualismus, konkrétně metafyzické potřeby ducha, kterého k hloubání o etických a náboženských otázkách pudí nikoli hmotná bída, nýbrž vnitřní nutkání pochopit svět jako *smysluplný* kosmos a zaujmout k němu stanovisko“ [Ibid.: 231]. Tato existenciální touha přitom vedla zcela zákonitě [Ibid.: 238] buď k esoterice, již v českém prostředí představoval import východních náboženských tradic (jakkoli pojímaných v jejich „západní“ interpretaci, silně ovlivněné zejména *neovédántou*) či hermetismu (astrologie, kabbala), nebo častěji k etice. První typ představoval například O. Janota, který v písni *Zrychlený vlak* ukázal, že „*i cesta může být cíl*“, zatímco ve skladbě *Jarní* zdůrazňoval verbální nesdělitelnost mystického ztotožnění se se světem:

*Ředkvičky na první jarní salát
lampa pověšená na kvetoucí strom
zůstane nám láska jako skála
anebo zasvítí tu
opuštěný lom?*

*Co dál o tom víš
co dál o tom můžeš říct?*

Aktuální etické důsledky vlastního náboženského přesvědčení naproti tomu nastínil například S. Karásek v písni *Je lepší na skále život svůj mít*:

(...)
*Je lepší na skále život svůj mít, pamatuj.
Chlap ten, co si to v svém autáku sral,
stopaře všechny přezíral,
ten na skále neměl život svůj, pamatuj.
(...)*

Kritika stávajících sociálních poměrů jakožto nedosahujících náročných morálních standardů se stala úhelným kamenem hodnotového zvěstování příslušníků všech tří folkových generací a do značné míry podminila rozsáhlý ohlas žánru [Lukeš 1982: 178, 195]. Extrémním případem „prorockého“ působení byli někteří písničkáři první folkové generace (J. Hutka, V. Merta), kladoucí až nepřiměřený dů-

²⁰ Tomuto hodnocení je blízká i Putnova analýza [1993: 25] „misijního“ působení podstatné části folkových písničkářů, naprosto odlišného od sociálního vlivu těsně předpřevratového undergroundu.

raz na vlastní výjimečnost coby prostředníků „správné“ axiofanie [cf. Putna 1993: 22]. Naproti tomu křesťanští autoři (S. Karásek, skupina Berani a celý tzv. náboženský folk) spíše akcentovali působící sílu inherentní vlastní eticko-náboženské zvěsti.

Autenticky zakoušený význam „písničkářského charismatu“, ať už jakkoli zakotvený, umožnil formaci „sektářských“ sociálních skupin okolo některých písničkářů [Alan 2001: 29] stejně jako kroužků jejich tajných obdivovatelů (především v případě J. Hutky a K. Kryla na počátku 80. let). Z tohoto úhlu pohledu je nezbytné pojímat i vztah folkových písničkářů k (politické) autoritě, v jehož základu sice stály právě náboženské hodnoty, jež se však díky politizaci sociokulturního dění nezbytně více projevoval právě v politické rovině. To je také důvodem, proč „statisticky vzato“ v tvorbě folkových písničkářů 60–80. let převažovaly „politické“ písně nad „náboženskými“.

Ačkoli se v případě českého folku setkáváme doslova s hypertrofií prorocké funkce, která se stala zdrojem vážných, hodnotově motivovaných protestů proti zavedeným sociálním pořádkům, zároveň platilo, že toto působení nevedlo k vytvoření trvalejšího nového typu sociální autority. Kritika, již folkové písničkářství přineslo, totiž ve jménu absolutních hodnot tepala do náboženských institucí, jejichž symboly si půjčovala, neméně než do profánních. Dlouhodobě však nedokázala legitimovat než sebe samu. Byla prorockým výkřikem, jehož požadavky byly natolik výsostné, že jejich praktické naplňování naráželo na nepřekonatelný sociální odpor, takže bylo možné jen v podobě úzkých, přísně omezených, „sektářských“ kruhů. Ani ty však neměly dlouhého trvání, přičemž státní represe vůči nim byla jen jedním z důvodů jejich zániku; v dlouhodobější perspektivě se uplatnilo také postupné „vyvanutí“ charismatu, spojené s posunem k jiným typům recipientské (sebe)identifikace. Většina společnosti totiž dlouhodobě samozřejmě nestála o nezájem o hmotné statky, který požadovala třeba protestantská skupina Berani v písni *Víc, než oko spatřit smí*:

(...)

*Sbíráš funkce, tituly,
v garáži máš žiguli,
zůstáváš dál žebrákem
před Bohem i v srdci svém.*

(...)

*Ze tvých jistot leckteré
prachsprostej mol sežere
a co ten brouk nestráví
voprejská a zrezaví.*

(...)

Folková hudba a její recepce byla v období pozdního „reálného socialismu“ důležitým faktorem při konstituci osobní a skupinové identity, takže bylo poprávu řečeno, že „folkové hnutí ... (je) stát ve státě, pokus o uskutečnění alternativní mikrostruktury“ [Merta 1990: 121]. Tato identita byla podmíněna fungováním modelu dvojstupeňové komunikace. Jen někdy však měla dlouhodobější trvání, stejně jako jen někdy vedla ke vzniku a legitimaci určitých sociálních skupin, a to v závislosti na environmentálních podmínkách zakládajících recipientské prostředí. V tomto smyslu lze rozlišit tři odlišné typy recipientských skupin: (1) recepci folkové hudby v církev-

ních kruzích, (2) v undergroundových komunitách 70. let a (3) v rámci sociální majority, negativně vymezené vůči předchozím dvěma typům [Nešpor 2002: 620–637]. Naznačené studium však již přesahuje prostor vymezený tomuto článku.

Závěry

„Zlatému věku“ české folkové hudby, jejímu vývoji od počátků v první polovině 60. let do konce osmé dekády 20. století byla dosud věnována naprosto nedostatečná pozornost, ačkoli jde o studium neobyčejně významné z široce pojaté perspektivy sociologie vědění. Právě folková hudba tohoto období výrazným způsobem přispívala ke konstrukci dobových hodnotových a ideových schémat, stejně jako sociální a politické kritiky stávajícího režimu či chování sociální majority. Folkoví písničkáři kolem sebe formovali různě stabilní skupiny „nespokojených tohoto světa“, jimž nabízeli útěchu *de facto* náboženské povahy, v důsledku však vyvolávali (zejména v období Pražského jara a na konci 80. let) i poměrně silný sociopolitický tlak.

První generace českého folku, vystoupivší v 60. a na počátku 70. let (J. Hutka, K. Kryl, V. Merta, Spirituál kvintet, V. Třešňák), ve své tvorbě zřetelně navazovala jak na domácí, tak i na zahraniční hudební formy, především na novou vlnu amerického folkového revivalu a jeho prostřednictvím i na americkou lidovou a pololidovou píseň. Zejména tento druhý inspirační zdroj přitom její představitele vedl k občasně, zprvu do značné míry nechtěné aktualizaci křesťanských témat. Hledání světonázorového zaštitění a religijně založených etických hodnot potom po srpnu 1968 přivedlo část těchto umělců k náboženskému folku, který byl nutně humanistický, individualistický a více či méně protiinstituční. Nesl se ve znamení hledání „pravého“ náboženství, ať přitom šlo o „očistění“ biblické tradice, o „lidovou“ religiozitu, nebo o (mnohdy jen dočasný) zájem o orientální náboženské kultury. Folková hudba *sensu stricto* tak začala plnit funkci obvykle náležející organizovanému náboženství, přičemž je významné, že to bylo jen částečně způsobeno danou sociopolitickou konstelací. Naopak značná část této generace nastupující normalizaci podlehlá natolik, že její hudba vlastně folkem být přestala; ruku v ruce s tímto posunem ovšem šlo o opuštění zájmu o náboženskou problematiku a o nezájem o písňovou axiofanií vůbec.

Naproti tomu druhá generace českého folku, tvořená jednak undergroundovými hudebníky (S. Karásek, Ch. Soukup, D. Vokatá), a dále umělci z řad protestantské církve (Berani, S. Karásek, M. Rejchrt), přikládala náboženským hodnotám a především jejich praktickému uplatňování ještě podstatně větší váhu. Folková píseň se v jejich podání stala misijním prostředkem, nejdůležitější formou protikomunistické propagandy a zároveň silně eschatologickým a někdy i mystickým apelem. Písničkáři stáli na pozicích neinstitučního křesťanství až sektářského ražení, ačkoli v některých případech šlo o zřejmý odvrát od křesťanství k východní spiritalitě (nahlížené ovšem „západními očima“ – Ch. Soukup).

V 80. letech, kdy nastoupila třetí generace českého folku (J. Čert, P. Dobeš, J. Nohavica, K. Plíhal), byla proti předchozím obdobím společenská ozvučnost ná-

boženského folku jen malá a tato témata se objevovala zřídkda, aniž byla ve větší míře státní správou postihována. Jakkoli se v průběhu dekády folková hudba výrazně politizovala, a to i prostřednictvím religijní axiofanie, náboženské hodnoty nikdy nepřijala za své „hlubinné“ východisko. Tak i na konci desetiletí, kdy došlo k projevům silného celospolečenského zájmu o religiozitu vůbec a o (idealizovanou) katolickou tradici zvláště, tato náboženská byla spíše „zbraní“ proti ideologii reálného socialismu či její náhražkou než skutečným hlubším zájmem o křesťanství. Výjimku z tohoto obecného trendu tvořil (tehdy) okrajový proud náboženského folku, trvající v návaznosti na dědictví druhé folkové generace, a především zde nesledovaný významný katolický folk slovenský (I. Hofmann).

* * *

Přítomná studie se kromě dalšího snažila ukázat nedostatečnost dosavadních kunsthistorických koncepcí, zdůrazňujících pouze dvojí typ české folkové hudby (zhruba rozdělitelný na pamětníky a nepamětníky roku 1968; toto rozdělení na sobě nezávisle vypracovali neznámý autor samizdatového *Folkového rozjímání* [1988] a H. Pavličíková [1996, 1998]). Jednak totiž byly obě skupiny vnitřně diferencované, především však takto koncipované rozdělení „zapomíná“ na velmi důležitou druhou generaci českého folku, spojenou s undergroundem či s církevními institucemi, z níž se do značné míry rekrutoval tzv. náboženský folk. Právě ten přitom aktuálně tvoří nejživější (a sociálně nejvíce rozšířenou) oblast tohoto hudebního žánru, zatímco další typy folkové výpovědi postupně zanikly, nebo došlo k jejich integraci s jinými hudebními formami. Druhá písničkářská generace je však důležitá i o sobě, neboť v jejím díle šlo o osobně poměrně náročné hodnotové působení, které si dodnes uchovává značnou míru kulturní, sociální i politické rezonance. Další studium těchto dvou oblastí současného působení druhé generace českého folku proto nabývá na aktuálnosti.

Funkční pochopení folkového písničkářství jakožto náboženského fenoménu, jako svébytného zdroje moderních symbolických obrazů světa, však vede i k obecnějším otázkám po reformulaci výzkumných oblastí české sociologie a religionistiky. Stejně jako soudobá religionistika jaksi „zapomíná“ studovat aktuální proměny náboženské scény, brát do úvahy moderní koncepcí privatizované religiozity a sledovat partikulární formy její funkční deprivatizace [cf. Lužný 1999: 107–121], sociologické bádání se na základě dnes již překonaných sekularizačních teorií „přestalo starat“ o hlubší pochopení náboženské problematiky, v českém prostředí navíc docela i „zapomnělo“ vnímat dynamiku vzniku, trvání a legitimace symbolických univerz.²¹ Nejnovější zahraniční výzkumy přitom ukazují, že v (post)moderní společnosti je to právě „estetická“ oblast, která díky svému implicitnímu axiálnímu založení do značné míry uzurpuje „vládu nad člověkem“, proniká do dalších institučních sfér a působí jako hodnotový a ideový zdroj sociálního jednání [Bennett 2000; Lash 1990].

---

²¹ Cf. mou nedávnou recenzi v *Sociologickém časopise* 38, 2002, 5: 621–625.

ZDENĚK R. NEŠPOR vystudoval obecnou antropologii na Fakultě humanitních studií UK (Mgr. 2001) a religionistiku na Filozofické fakultě UK (Mgr. 2002), je interním doktorandem Ústavu českých dějin FF UK. Zároveň je odborným pracovníkem Sociologického ústavu AV ČR a externě přednáší na FHS UK. Soustavně se věnuje historii a sociologii náboženství, sociologii kultury se zaměřením na hodnoty a instituce a sociální antropologii ČR a balkánské oblasti. Publikoval pracovní text Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty (Sociologické texty SP 02: 4. Praha, SoÚ AV ČR 2002) a dvě desítky studií v odborných časopisech, k vydání připravil sborník Proměny pojetí posvátna v novověkých Čechách (s J. Tučkem).

Literatura

- Alan, J. (ed.) 2001. *Alternativní kultura. Příběh české společnosti 1945–1989*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Bennett, A. 2000. *Popular Music and Youth Culture. Music, Identity, and Place*. New York: St. Martin's Press.
- Berger, P. L., T. Luckmann [1966] 1999. *Sociální konstrukce reality. Pojednání o sociologii vědění*. Brno: CDK.
- Buček, M. 1999. *Duchovní hudba 20. století*. Brno: Masarykova univerzita.
- Čermák, M. 1993. *Půlkacíř*. Rozhovor Miloše Čermáka s Karlem Krylem. Praha: Academia.
- Čermák, M. 1994. *Pravděpodobné vzdálenosti*. Rozhovor Miloše Čermáka s Jaroslavem Hutkou. Praha: Academia.
- Denisoff, R. S. 1971. *Great Day Coming. Folk Music and the American Left*. Urbana – Chicago – London: University of Illinois Press.
- Eliade, M. 1969. *The Quest. History and Meaning in Religion*. Chicago – London: University of Chicago Press.
- Etzioni, A. [1988] 1995. *Morální dimenze ekonomiky*. Praha: Victoria Publishing.
- Ibsen al Faruqi, L. 1983: „What Makes >Religious Music< Religious?“ Pp. 21–34 in Joyce, I. (ed.), *Sacred Sound. Music in Religious Thought and Practice*. (JAAR Thematic Studies L/1). Chicho: Scholars Prass.
- Folkové rozjímání 1988. „Folkové rozjímání. Historie a současnost čsl. folku“. *Host* (smz.) č. 4: nečíslováno (separátní číslování ZRN).
- Holý, L. [1996] 2001. *Malý český člověk a skvělý český národ*. Národní identita a postkomunistická transformace společnosti. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Jirous, I. M. 1997. *Magorův zápisník*. Praha: Torst.
- Kotek, J. 1998. *Dějiny české populární hudby a zpěvu II*. Praha: Academia.
- Lash, S. 1990. *Sociology of Postmodernism*. London: Routledge.
- Lukeš, J. 1982. *Prozaická skutečnost*. Praha: Mladá fronta.
- Lužný, D. 1998. „Náboženská situace v České republice po roce 1989“. *Religio, Revue pro religionistiku* VI, 2: 213–25.
- Lužný, D. 1999. *Náboženství a moderní společnost*. Sociologické teorie modernizace a sekularizace. Brno: Masarykova univerzita.
- Maier, H. 1995. *Politische Religionen*. Freiburg im Breisgau: Herder.
- Matzner, A., I. Poledňák, I. Wasserberger a kol. 1975–1990. *Encyklopedie jazzu a moderní populární hudby I.–IV*. Praha: Editio Supraphon.
- Mazal, T. 1990–1991. „Písničkář. O Jaroslavu Hutkovi“. *Melodie* XXVII, 10 – XXIX, 6: *passim*.
- Merta, V. 1990. *Zpívaná poezie*. Praha: Panton.

- Nešpor, Z. R. 2002. *Náboženské prvky v české folkové hudbě 60.–80. let*. Diplomová práce na ÚFaR FF UK. Praha: rkp.
- O’Dea, T. 1966. *The Sociology of Religion*. Englewood Cliffs: Prentice – Hall.
- Opekar, A. 1989. „Hodnotová orientace v rockové hudbě“. *Opus musicum* XXI, 4: 105–115, XXI, 5: XVII–XXII.
- Otruba, M. 1994. *Znaky a hodnoty*. Praha: Český spisovatel.
- Pavličíková, H. 1996. *Společenská a umělecká pozice českého folku před listopadem 1989 a bezprostředně po něm*. Bakalářská práce na KM FF UP. Olomouc: rkp.
- Pavličíková, H. 1998. *Český folk – fenomén hudební i sociální*. Diplomová práce na KM FF UP. Olomouc: rkp.
- Perris, A. 1985. *Music As Propaganda. Art to Persuade, Art to Control*. Westport – London: Greenwood Press.
- Putna, M. C. 1993. „Mnoho zemí v podzemí. Několik úvah o undergroundu a křesťanství“. *Souvislosti* IV, 1993, 1: 14–32.
- Rataj, J. 2000. „Za rasu a národ...“ Český neofašismus 90. let – tradiční východiska a soudobé problémy“. *Lidé města* č. 4/2000: 80–111.
- Sehnal, J. 1991: „Jak by měl vypadat duchovní zpěvník dnešní doby“. *Opus musicum* XXIII: 130–133.
- Starý, R. 1990. *Potíže s hlubinnou psychologií*. Praha: Prostor.
- Vodňanský, J. 1992. *Zpívající memoáry aneb Když archiv zakuká*. Praha: Zemědělské nakladatelství Brázda.
- Waardenburg, J. [1986] 1997. *Bohové zblízka*. Systematický úvod do religionistiky. Brno: MU + Geogetown.
- Weber, M. [1922] 1998: *Sociologie náboženství*. Praha: Vyšehrad.
- Wheelock, W. T. 1982. „The Problem of Ritual Language: From Information to Situation“. *Journal of American Academy of Religion* L, 1: 49–71.
- Wheelock, W. T. 1987. „Sacred Language“. Pp. 439–446 in Eliade, M. (ed.), *The Encyclopedia of Religion* VIII. New York – London: Macmillan.

Call for papers

**XX. kongres evropské společnosti pro rurální sociologii
Práce, volný čas a dnešní rozvoj evropského venkova**

(Work, Leisure and Development in Rural Europe Today)

18.-22. srpna 2003, Sligo, Irsko

Rozšiřování EU znamená pro všechny evropské státy výzvu k novému pojetí rozvoje venkovského prostoru. Evropské země procházely rozdílným historickým vývojem, liší se dosavadními ekonomickými modely, sociálními a kulturními vzorci i tradicemi. Současné období se vyznačuje hledáním cest k porozumění dnešnímu, velmi diferencovanému, evropskému venkovu a východisek pro společnou práci teoretiků i prakticky orientovaných specialistů rurálního rozvoje. Na kongresu jsou vítáni rurální sociologové i další vědci, kteří se zajímají o problematiku venkova.

Abstrakty (max. 300 slov) je možno zasílat **do 1. dubna 2003** vedoucím jednotlivých pracovních skupin. Informace o kongresu a seznam pracovních skupin je možno nalézt na www.itsligo.ie/rural

Tematické okruhy pracovních skupin:

1. Farming and Food
2. Heritage, Globalisation, Leisure and Tourism
3. Environment and Rural Geography
4. Rural Society, Social Structures and Development
5. Development Policies

Vědecký komitét:

Alenka Verbole (Alenka.Verbole@fao.org)

Imre Kovách (ikovach@mtapti.hu)

Jose. F. Portela (jportela@utad.pt)

Postmoderní proměny v životě i díle Zygmunta Baumana

MARKÉTA SEDLÁČKOVÁ

Přestože otázka vztahu mezi osobními osudy autora a jeho dílem, mezi osobností myslitele a jeho intelektuálním odkazem, zůstane asi navždy otázkou otevřenou, jisté je, že znalost lidského aspektu významných děl přináší vždy možnost hlubšího pochopení autora a porozumění jeho tvorbě. Vypovídá-li pak dílo přímo o proměnách každodenního života lidí na přechodu z jedné fáze společnosti do jiné, který zažívá i sám autor, je souvislost životního příběhu s tvorbou o to zajímavější. Z tohoto úhlu je možno pohlížet také na život a dílo anglického sociologa polského původu Zygmunta Baumana, který, zrozen hluboko v době moderní, patří dnes k nejuznávanějším teoretikům doby postmoderní.¹

Zygmunt Bauman se narodil roku 1925 v polské Poznani v židovské rodině. Na počátku Druhé světové války ale rodina raději opouští rodnou Poznaň a odchází do Sovětského svazu. Zde se mladý Bauman poprvé začíná zajímat o svět vědy a pouští se do studia fyziky. Už v osmnácti letech ale vstupuje do polské armády a odchází na frontu. Roku 1945 se jeho válečná léta uzavírají v dobytém Berlíně, Bauman ale v armádě zůstává (dosahuje dokonce hodnosti kapitána). Vzápětí po svém povýšení se však stává obětí antisemitistické čistky a z armády je vyloučen.

Bauman se tedy věnuje studiím, získává titul magistra společenských věd na Varšavské univerzitě a v roce 1954 zde nastupuje jako vyučující na Fakultu sociálních věd. V roce 1956 získává hodnost doktora a kromě univerzitního působení se intenzivně věnuje vedení polského sociologického čtvrtletníku *Studia Sociologiczne*. V tomto období mají na Baumana významný vliv jeho dva učitelé – Stanislaw Ossowski a Julian Hochfeld, přičemž důležitou úlohu v jeho dalším intelektuálním vývoji sehrává také návštěva amerického sociologa C. Wright Millse ve Varšavě. Millsovo pojetí sociologie jako kritické a hodnotící vědy, jejímž úkolem je učit lidi kritickému pohledu na sociální skutečnost a burcovat je k aktivnímu zapojení se do společenského dění, Baumana silně oslovuje. V 50. a 60. letech patří Bauman ke generaci, která usiluje o znovuvzkříšení předválečné slávy polské sociologie a Millsův přístup pro něj představuje přesně to, co polské sociologii v té době schází. V roce 1962 vydává Bauman knihu *Sociologie pro každý den* (česky 1965), která má předsta-

¹ V polovině minulého roku vyšel dokonce rozsáhlý výbor z Baumanova díla v prestižní edici nakladatelství Sage – Sage Masters of Modern Social Thought Series, která publikuje díla nejvýznamnějších moderních myslitelů z oblasti společenských věd. Hlavní editor a významný Baumanův životopisec Peter Beilharz rozčlenil Baumanovu tvorbu do čtyř svazků: kulturní studia, etika, dějiny práce a holocaust a doplnil ji texty nejvýznamnějších Baumanových komentátorů (C. Calhoun, A. Giddens, G. Ritzer, E. P. Thompson, B. Turner). Beilharz, P. 2002. *Zygmunt Bauman*. London: Sage Publications.

vovat jakousi příručku k osvojení si sociologického myšlení a k jeho uplatnění v každodenním životě. Rok nato vychází jeho, v prostředí socialistického systému velice vlivný, *Zarys socjologii* (česky *Sociologie*, edice Malá moderní encyklopedie, Orbis 1966), který se na dlouhou dobu stává jednou z mála moderních učebnic sociologie ve východním bloku. Spolu se studií o kariéře (1965, česky *Kariéra – sociologické črty* – 1967) znamenají tyto knihy významný přínos pro oživení české sociologie. Také Baumanova osobní účast na setkáních české sociologické obce v šedesátých letech² významně přispěla k znovunavázání kontaktů mezi polskou a českou sociologií.

Politické události konce šedesátých let se velmi ostře promítají do Baumanovy biografie. Na jaře roku 1968 se stává jednou z obětí komunistického antisemitismu a z politických důvodů je mu zapovězeno další působení na Varšavské univerzitě (vedle takových osobností jako Kolakowski, Hirszcwiczowá aj.). V zápětí sice přichází nabídka z pražské Karlovy univerzity, ale Bauman vidí budoucí vývoj dosti skepticky a obává se, že Československo čeká v nejbližších měsících podobný osud jako Polsko. Jeho odhad budoucích událostí se ukazuje jako správný. Ve chvíli, kdy spolu se svou ženou Janinou překračují české hranice, jsou nuceni nezvykle dlouho čekat – do České republiky vjíždějí kolony sovětských vojsk.

Baumanovi se tedy rozhodnou pro emigraci do Izraele. V letech 1969 až 1971 Bauman vyučuje na univerzitě v Tel Avivu a v Haifě. Ani zde ale nenachází pevnou půdu jak pro vědecký, tak osobní život, a tak v roce 1971 přijímá nabídku z Británie. Na počátku 70. let se tedy Baumanovi natrvalo usazují ve Velké Británii, v Yorkshiru na univerzitě v Leedsu. Bauman zde získává titul profesora sociologie a nastupuje na místo vedoucího katedry sociologie, které zastává až do roku 1990. Od 70. let hostuje na mnoha dalších univerzitách v Evropě i na celém světě – Berkeley, Yale, Canberra, St. John's, Kodaň atd. Dnes je emeritním profesorem university v Leedsu a Varšavské univerzity, stále se účastní mnoha konferencí po celém světě a aktivně se zapojuje do diskusí o aktuálním dění.

Baumanovo dílo se tedy utváří už více než půl století. Během této úctyhodné doby byl Bauman samozřejmě vystaven mnoha podnětům, které vycházely jak z jeho osobních životních osudů a vnějšího politického dění, tak i z proměn evropského intelektuálního klimatu v druhé polovině 20. století. Bauman sám poukazuje na paralely ve svém osobním intelektuálním vývoji a vývoji světového dění. Jestliže v 50. a 60. letech patřil k levicově, marxisticky smýšlejícím intelektuálům, jeho další životní osudy, jakož i směr, kterým se od 70. let ubírala realizace marxistické ideologie, vedly Baumana k přehodnocení jeho stávajícího pohledu na svět. Jak sám říká, marxismus byl sice kontrakulturou kapitalismu, ale kulturou čistě modernistickou. Stejně jako kapitalismus představoval marxismus tedy pouze jinou verzi totální vize světa, která nebyla kritikou předpokladů kapitalismu, ale pouze nabí-

---

² Bauman se osobně zúčastnil mezinárodní sociologické konference o sociální struktuře v socialistické společnosti, která se konala v Hrazanech v roce 1964. Významný byl jeho příspěvek do konferenčního sborníku (*Sociální struktura socialistické společnosti*, Nakladatelství Svoboda 1967), který měl legitimizovat nový přístup ke zkoumání sociální struktury.

zela alternativní, univerzální řešení stejně nahlížených problémů. Marxismus již tedy nebyl schopen adekvátně reflektovat stále viditelnější proměny sociální skutečnosti, a tak podle Baumana v postmoderním světě jednoduše ztrácí svou explanační sílu.

Ve své tvorbě byl Bauman dle vlastních slov ovlivněn zejména takzvanou „velkou triádou“. Tuto triádu tvoří italský politický myslitel Antonio Gramsci, který mu ukázal, co studovat a zároveň pro Baumana v počátečním období jeho tvorby představoval stále ještě marxistickou, ale intelektuálně propracovanější protiváhu k příliš deterministickému a především drasticky vulgarizujícímu stalinskému marxismu. Dále to byl německý sociolog přelomu 19. a 20. století George Simmel, který Baumanovi napověděl, jak přistupovat k sociální realitě a jak o ní psát (pluralita vidění; neotřelý pohled tuláka-flaneura, jakéhosi cizince ve vlastní společnosti; spojování pohledů různých oborů – sociologie, ekonomie, literatury, umění; forma eseje – krátkých úvah a postřehů na rozličná témata). Triádu uzavírá – jak zmiňuje Baumanův životopisec P. Beilharz – Baumanova žena Janina, která mu pomohla najít smysl sociologické reflexe – sociologie má smysl pouze tehdy, napomáhá-li humanitě. Kromě této Baumanem explicitně uvedené symbolické triády byla jeho tvorba významně ovlivněna intelektuálním dědictvím sociálních myslitelů 19. století Karla Marxe a Maxe Webera, na jejichž dílo Bauman navázal, ale zároveň se k těmto modernistickým vizím společnosti kriticky postavil. Další významný impuls představovala pro Baumana také kritická teorie frankfurtské školy, zejména dílo Theodora W. Adorna a již zmíněný radikálně kritický přístup Millsův. Z filozofických myslitelů druhé poloviny 20. století se Bauman inspiroval neopragmatismem Richarda Rortyho, v oblasti etiky pak vychází jak z úvah politického myslitele a psychoanalytika Cornelia Castoriadis o autonomii jedince v dnešní společnosti, tak zejména z myšlení francouzského filozofa Emanuela Lévinase a jeho pojetí morálky jako převzetí odpovědnosti za existenci Jiného. Ve svých pracích Bauman samozřejmě reaguje také na současné myslitele zabývající se analýzou postmoderní společnosti – Ulricha Becka, Anthony Giddense, Richarda Sennetta či Pierra Bourdieu (s většinou z nich byl či je v osobním kontaktu a vedl s nimi řadu diskusí).

Baumanův přístup ke zkoumání sociální reality tedy vychází z mnoha inspiračních zdrojů, které se neomezují pouze na čistě sociologické analýzy společnosti (významným inspiračním zdrojem je pro Baumana například světová literatura – F. M. Dostojevskij, Franz Kafka, Robert Musil, Milan Kundera, Jorge Luis Borges). Tento přístup je zcela v souladu s Baumanovým pojetím sociologie, jež nejnověji popisuje ve své knize *Thinking Sociologically* (1990, česky *Myslet sociologicky* 2000)³. Sociologie je dle Baumana především určitým úhlem pohledu na sociální realitu, specifickým způsobem kladení otázek a smýšlení o lidském světě. Specifičnost sociologického pohledu spočívá především v nahlížení lidského jednání jako součásti širších konfigurací, tedy v jeho zkoumání v souvislosti s jednáním druhých lidí

³ V roce 2001 vyšla tato kniha v přepracované verzi Z. Bauman & T. May: *Thinking Sociologically*, Oxford, Blackwell Publishers (české vydání je připraveno na rok 2003).

a v kontextu dění celospolečenského.⁴ Dále představuje sociologický pohled kritický a reflexivní přístup k realitě, tedy přezkoumávání věcí, které se „přeci rozumějí samy sebou“, jakési zpochybňování a narušování každodennosti, jak ji chápe zdravý rozum.⁵ V neposlední řadě má ale podle Baumana sociologický přístup i rozměr morální. Nemělo by totiž zůstat u pouhé kritiky stávajícího stavu, ale uskutečněná reflexe by měla přispět k hlubšímu porozumění jednání druhých lidí, k uznání jejich odlišnosti, jakož i k rozpoznání legitimacy plurality pohledů na sociální skutečnost. Nejen tolerance vůči „jinému“, ale přímo přiznání plného práva na existenci odlišného je dle Baumana základem jakékoli komunikace v dnešním světě. Právě sociologie, která vždy byla multiparadigmatickou vědou, má mnohé předpoklady stát se účinným nástrojem pro analýzu postmoderního světa, vzdá-li se modernistického budování univerzalistických modelů a snahy po kontrole sociální skutečnosti.

Pro samotného Baumana nastává symbolický rozchod s modernistickým způsobem myšlení na přelomu 60. a 70. let. Ještě v Polsku je Bauman zaujat přístupem kulturní antropologie a začíná se zajímat o sociologii kultury (*Kultura i społeczeństwo* 1966). V Anglii se pak setkává jak s novou realitou západní kapitalistické společnosti, tak s rodícím se postmoderním pohledem na svět a s ním spjatými novými myšlenkovými proudy. Baumanův přechod od univerzalizmu moderní marxistické teorie k postmodernímu pluralismu se jasně promítá v jeho knize *Culture as Praxis* (1972), v níž Bauman odmítá čistě relativistický přístup ke kultuře, ale současně poukazuje na pluralitu kulturních hodnot a na vnitřní ambivalenci kultury, která nevnaší do společnosti pouze řád, ale působí zároveň jako kreativní síla, jež může vůči zavedeným institucím působit i destruktivně. V druhé půlce sedmdesátých let a v první polovině let osmdesátých se pak Bauman věnuje především zhodnocení dědictví moderních vizí světa (*Socialism – the Active Utopia* 1976, *Memories of Class* 1982) a dále rozpracovává své pojetí sociologie jako kritického, rozumějícího a emancipačního přístupu ke světu (*Towards a Critical Sociology* 1976, *Hermeneutics and Social Science* 1977).

Od druhé poloviny let osmdesátých se Bauman naplno věnuje problematice doby moderní a postmoderní. Díky velmi originálnímu pohledu na sociální realitu, briskním postřehům, velmi čtivému stylu psaní, jakož i neobvyklé pílí (od roku 1987 vydává Bauman téměř jednu knihu ročně, bez ohledu na desítky odborných sociologických článků, ale i reakcí na aktuální dění v denním tisku) se Bauman rychle stává jedním z nejvýznamnějších analytiků současné společnosti.

Svou analýzu doby postmoderní zahajuje Bauman knihou *Legislators and Interpreters: On Modernity, Postmodernity and Intellectuals* (1987). Zamýšlí se zde nad rolí postmoderních intelektuálů, kteří by na rozdíl od intelektuálů doby moderní, což byli často hlasatelé jedné ideologie, měli zastávat spíše pozici překladatelů mezi roz-

---

⁴ Srovnej Bauman, Z. 2000. *Myslet sociologicky*. Praha: Sociologické nakladatelství, s. 12–13.

⁵ Srovnej tamtéž s. 14–20.

dílnými tradicemi, kulturami a myšlenkovými proudy a zároveň učit lidi pozitivní komunikaci vyznačující se vstřícností k odlišnému. Další významné téma, jež Bauman zpracovává velmi originálním, současně však kontroverzním způsobem, je jeho analýza moderní doby. Osvícenská idea pokroku a projekt absolutní racionalizace lidského světa prostřednictvím techniky a plánování nevedly podle Baumana k osvobození lidstva, ale naopak k jeho zotročení. V tomto smyslu tedy masové vraždy 20. století a události holocaustu nepředstavují vykojení z moderního projektu racionality, ale jsou téměř přímým důsledkem ambivalentnosti moderní doby, jak Bauman ukazuje ve své knize *Modernity and the Holocaust* (1989, česky připraveno k vydání 2003) a dále v díle *Modernity and Ambivalence* (1991). Ve svých dalších knihách z první poloviny 90. let se věnuje převážně problematice postmoderní etiky a morálky (*Morality, Immorality and Other Life Strategies* 1992, *Postmodern Ethics* 1993, *Life in Fragments. Essays in Postmodern Morality* 1995). Bauman nesouhlasí s názorem, že jediným východiskem pluralismu a relativismu postmoderní doby musí být věk bez jakékoli morálky, bez pravidel, čas kdy „anything goes“; kdy vše je stejně platné a pravdivé a osobní rozhodnutí tak ztrácí tíhu odpovědnosti. Naopak. Bauman se domnívá, že jestliže člověku tradiční společnosti napomáhala k životní orientaci etika „daná shora“, člověk moderní se řídil především etikou racionalizovaných příkazů a zákazů, člověku doby postmoderní se jako vodítka k rozhodování nabízí etika osobní odpovědnosti. Takováto etika není jednou provždy jasně a univerzálně daná, ani nemůže být nařízena. Vzniká teprve ve skutečném dialogu „tváří v tvář“ (Lévinas), založeném na uznání druhého jako svobodného a rovnocenného partnera.

Otázka etiky a morálky se vine celým Baumanovým dílem jako červená nit a jasně se promítá i v jeho dalších knihách, analyzujících proměny současného světa a jejich dopady na celkovou lidskou situaci, změny každodennosti a utváření nových životních stylů (*Intimations of Postmodernity* 1992, *Úvahy o postmoderní době* 1995, *Postmodernity and its Discontents* 1997). Podle Baumana se dnes ocitáme například v nové fázi konzumní společnosti, v níž se mění vztah práce a spotřeby, kdy zásadním problémem konzumenta přestává být nedostatek výběru, ale je jím naopak jeho přemíra. Vzhledem k tomu, že chybí klíč k univerzálnímu určení priorit a „to nejlepší“ se neustále mění, zůstává zahlcený konzument vlastně permanentně neuspokojený (*Work, Consumerism and the New Poor* 1998). Ambivalentní povahu má podle Baumana také proces globalizace, který je doprovázen tzv. lokalizací, tedy připoutáváním k určitému místu. Tyto dva spojené procesy se stávají novým kritériem sociální stratifikace: jestliže pro mobilní a bohatou část populace znamená globalizace novou svobodu a neomezenost možností, pro ty ostatní představuje spíše klec, úzkost a nejistotu (*Globalization: The Human Consequences* 1998, česky *Globalizace – Důsledky pro člověka* 1999). Globalizační proces také oslabuje vliv národních států a naopak vyostřuje otázku národních identit. Přimknutí se ke kolektivní identitě pak znamená určitý útěk od autonomie ke konformitě, od odpovědné participace na věcech veřejných ke stažení se do soukromého života. Postupné vyprazdňování tradičního veřejného prostoru může mít podle Baumana velmi negativní dopad na budoucí vývoj celosvětové politiky (*In Search of Politics* 1999). Své úvahy o měnících se podmínkách společenského a politického života shrnuje Bauman ve své knize *Liquid*

Modernity (2000, česky *Tekutá modernita* 2002). V návaznosti na existující koncepty teoretiků současné doby (Beckova druhá moderna, Giddensova pozdně moderní společnost, atd.) nabízí Bauman vlastní pojetí dnešní doby jako „tekuté moderny“, kterou vymezuje proti pevné a hutné moderně industriálního věku. V posledním čtvrtstoletí došlo podle něj k zásadním proměnám pevné moderny – v procesu emancipace, v pojetí individuality, ve vztahu prostoru a času (globalizace), v oblasti práce či v charakteru komunit. Flexibilní forma práce a organizace, informační chaos, deteriorizace politiky a ekonomiky, jakož i narůstající nejistota v oblasti etiky či důvěry v expertní systémy pak vedou k celkovému znejistění lidské situace. Ve své knize *The Individualized Society* (2001, česky *Individualizovaná společnost*, připraveno k vydání 2003) se pak Bauman samostatně věnuje problému narůstající individualizace a analyzuje její důsledky pro sociální integraci a vytváření společenského konsenzu. Ve svém zatím posledním díle *Society Under Siege* (Polity Press, 2002) uvažuje Bauman o dnešní společnosti jako o společnosti v obležení. Identita společnosti jako ucelené entity je podle něj ohrožena rozpadem tradičních struktur národních států, které ztrácejí svou suverenitu a reálnou politickou moc. Politický prostor se tak stále více odděluje od teritoriálně a národně vymezeného státu, ale zároveň není nijak nově institucionalizován, stává se velmi neurčitým, tekutým – tedy neuchopitelným. Bauman analyzuje důsledky této rozdrobenosti a nekompaktnosti dnešního světa pro každodenní život jednotlivců a poukazuje na potřebu hledání nových zdrojů lidské solidarity.

Dílo Zygmunta Baumana představuje ukázkový příklad toho, jak si člověk, jehož myšlení a životní osudy jsou úzce spjaty s dobou moderní, může osvojit nové způsoby myšlení a nahlížení na realitu do té míry, že se v postmoderním světě nejen orientuje s naprostou samozřejmostí, ale dokonce se stává i průvodcem ostatním. Baumanovy knihy mohou být skutečně chápány téměř jako příručky k orientaci v dnešním chaotickém a nejistém světě. Nejedná se přitom ale ani zdaleka o nějaké čistě teoretizující, chladné analýzy dnešní společnosti. Baumanovy úvahy vycházejí z osobní celoživotní zkušenosti konkrétního člověka, která se pojí s hlubokými odbornými znalostmi a je reflektována formou profesionální sociologické analýzy. Přestože Bauman podává ve svém díle určitý ucelený obraz dnešního světa, ani zdaleka nenabízí svému čtenáři hotovou reflexi sociální reality, zejména pak ne návod k jednání v nespočetném množství situací, v nichž se člověk dnešní doby ocitá. Provokuje ho naopak kontroverzními otázkami, ukazuje mu způsob práce sociologického myšlení a vede ho k zamyšlení nad jeho vlastní životní situací i nad okolním společenským děním. Bauman tak zcela naplňuje svou vizi postmoderního intelektuála, který nenabízí lidem hotovou pravdu, ale učí je vlastnímu kritickému a reflexivnímu pohledu na realitu. Tento autentický pohled pak dovoluje nově rozumět nejen sobě a okolní sociální realitě, ale především umožňuje porozumění druhým, na jehož základě spočívá dle Baumana veškerá mezilidská komunikace.

Zygmunt Bauman: *Modernity and the Holocaust*

Oxford, Polity Press 2000, 254 s.

Kniha Zygmunta Baumana *Modernity and the Holocaust*, za niž získal prestižní European Amalfi Prize, je nejen sociologickým pohledem na holocaust, ale skrze holocaust pohledem na sociologii a společenské vědy a jejich úlohu v dnešním světě.

Baumanova kniha, jež vyšla roku 2000 v nakladatelství Polity Press v rozšířené podobě oproti prvnímu vydání z roku 1989, se vyznačuje zřetelnou strukturou. Nejprve zasazuje současné zkoumání holocaustu do společenskovědního teoretického rámce. Analyzuje vztah mezi modernitou a nacionalismem – vzestup národních států versus jejich vztah k národnostním a náboženským menšinám. Následně klade proti sobě výjimečnost, a tedy nezkoumatelnost holocaustu – holocaust jako perverzní a neopakovatelný exces v lidských dějinách a své pojetí holocaustu jako ukázky odvrácené strany modernity, vycházející z myšlenek frankfurtské školy, a konečně pohledy obětí, viníků a přihlížejících. Na základě tohoto zjištění pak navrhuje reformulovat teorii společenských věd tak, aby, poučena zkušeností holocaustu, zahrnovala morální a etické principy.

První otázka, kterou si Bauman ve své knize klade, je – co je to holocaust a jak je možné ho uchopit a zkoumat ze sociologického pohledu. Bauman je přesvědčen, že holocaust je okno, které nás zve k pohledu na moderní společnost, její kulturu a civilizaci jako takovou. Podle něj totiž holocaust nebyl pouze „židovskou tragédií“ či „nacistickou perverzí“, neopakovatelnou tragédií v lidských dějinách, něčím mimo společnost, ale naopak jejím produktem.

Modernity and the Holocaust není historickým soupisem událostí, které jsou souhrnně označovány jako holocaust, ale pokusem uchopit a zařadit tyto události pomocí společenskovědní teorie. Bauman kombinuje sociologii (vedle Weberovy teorie byrokracie a Durkheimovy teorie kolektivního vědomí

a morálky jako produktu společnosti, kterou odmítá, využívá celou řadu autorů sociologických analýz různých aspektů holocaustu), filozofii (Eliasovo zkoumání civilizačního procesu, Lévinasovu ideu morálky nikoli jako produktu společnosti, ale jako hluboce v lidské existenci zakoreněného „bytí s druhými“, kterou naopak přijímá, stejně jako Adornovo zkoumání autority), politologii (teorii banality zla Hannah Arendtové), psychologii (experimenty Stanley Milgrama a Philipa G. Zimbarda) a sociální historii (Paul Hilberg), a ukazuje tak na míru relevance holocaustu pro teoretické zkoumání modernity.

Bauman představuje celou řadu dosud publikovaných sociologických analýz holocaustu. Autoři jako Hughes, Tec či Fein zkoumají aktéry holocaustu – viníky, oběti i zachránce. S využitím sociologických a v některých případech i statistických metod hledají tito autoři vlastnosti typické pro představitele příslušných kategorií a odpovědi na otázku, co vede obyčejného člověka v šilené době k tomu, aby dal přednost morálce před racionálníou vlastního přežití. Současné teorie typu teorie racionální volby nemohou vysvětlit ani chování viníků (snad vraždění bohatých s vidinou získání majetku, ale většina obětí byla nemajetná), ani zachránců (iracionalita riskování životů členů rodiny za nejistou šancí na přežití cizího člověka či lidí). Podle Baumana však nezáleží na tom, kolik lidí se rozhodne pro morální odpovědnost místo racionality vlastního přežití, důležité je pouze to, že si ji někdo zvolí.

Na základě těchto myšlenek poukazuje Bauman na fakt, že holocaust odkryl skrytou tvář nejen mnoha jednotlivců, ale i moderní společnosti. Byl tedy tragickým selháním civilizace na vrcholu vědeckotechnického rozvoje. Holocaust nebyl dílem povolených řetězů hobbessovské obludy, ta dosud nebyla dostatečně spoutána. Technologický vývoj zastihl moderní společnost morálně nepřipravenou čelit některým základním otázkám. Otázkám, jako je hodnota lidského života – nikoli pouhý součet ceny vlasů a zlatých zubních korunek – či síla byrokracie – známá se-

beprezentace válečných zločinců jakou „pouhých“ vykonavatelů vůle mocných nebo *Endlösung* jako efektivnější (rozuměj levnější) varianty řešení „židovské otázky“ než přesídlení. Holocaust v té podobě, v níž ho známe, byl tedy produktem moderní byrokracie, produktem instrumentální racionality.

Psychologické experimenty Milgramovy či Zimbardovy prokazují, že racionalizované mezilidské vztahy produkují sociální distanci, a ta je díky tomu, že oslabuje či zcela anuluje tlak morální odpovědnosti, živnou půdou pro nehumánnost. Dalšími výsledky těchto zkoumání jsou zjištění, že čím racionálnější je organizované jednání, tím snadnější je způsobovat bolest, a že krutost je společenským fenoménem. Na tomto základě pak Bauman odmítá Durkheimovo pojetí morálky jako produktu společnosti, a tedy i tvrzení, že morálka existuje pouze proto, že člověk žije ve společnosti, že tedy její funkcí je přežití společnosti. Přiklání se naopak k Lévinasovu pojetí lidské existence jako odpovědnosti za druhé a definuje socializaci jako manipulaci s morálními schopnostmi jednotlivců. Na tomto základě pak definuje morálku jako schopnost jednotlivce odolat socializaci – tlaku skupiny – a rozeznat dobro a zlo. Ve společnosti, v níž se racionalita a etika ubírají různými směry, humanita vždy prohrává.

Bauman ve své knize nehledá pouze místo holocaustu v sociologii, ale skrze holocaust také místo sociologie v dnešní společnosti. Namísto předkládání falešných příslibů vyřešení klíčových společenských konfliktů mocným tohoto světa má sociologie nabídnout erudovanou interpretaci každodenní reality, v níž žijeme. Bauman volá po odmítnutí falešné hodnotové neutrality (Weber) a zahrnutí morálky do nové sociologické teorie.

Kniha *Modernity and the Holocaust* splnila autorova očekávání a vyvolala diskusi v celosvětovém měřítku. Díky svému přesahu oslovila celou řadu čtenářů uvnitř i vně sociologické obce. Můžeme doufat, že diskuse nad českým překladem druhého rozšířeného vydání (a prvního u Polity Press), právě připravovaným Sociologickým nakladatelstvím (SLON),

na tento úspěch naváže. Českému čtenáři totiž kniha přináší nejen nový pohled na moderní společnost zprostředkovaný optikou holocaustu, ale především vybízí k ohlédnutí a hodnocení některých událostí naší moderní historie (např. politických procesů z 50. let minulého století). Tento často bolestný pohled odkrývající syrovost dějin, české společnosti i nás samých dluží sociologie sama sobě i české veřejnosti.

Petra Rakušanová

Marek Nohejl: *Lebenswelt a každodennost v sociologii Alfreda Schütze: Pojednání o východiscích fenomenologické sociologie*
Praha, Sociologické nakladatelství 2001, 117 s.

Ačkoliv existence fenomenologické sociologie vešla v českém prostředí v širší známost již před více jak dvaceti lety, kvalitních textů o tomto směru je v naší literatuře stále nedostatek. První obsáhlejší informaci představovala v r. 1981 stať E. Urbánka „Fenomenologická sociologie – vlivný směr americké buržoazní sociologie“ zveřejněná v Sociologickém časopisu. Rok nato byl vydán překlad sovětské publikace (z r. 1977) „Kritika současné buržoazní teoretické sociologie“, v níž kapitolu o fenomenologické sociologii napsal L. G. Jonin. Obsáhlá pasáž o Schützovi se objevila v r. 1988 v monografii J. Kellera věnované otázce sociálního jednání. Kniha E. Urbánka „Kritika fenomenologické sociologie“ vyšla v roce 1989. Příslušná hesla do „Velkého sociologického slovníku“ (která ovšem byla nejprve publikována 1994 v knize „Sociologické školy, směry, paradigmaty“) zpracovali M. Petrusek a I. Mucha. Po r. 1989 je fenomenologická sociologie u nás recipována zejména v oblasti metodologie (M. Petrusek, M. Disman), sociologie vědění (S. Hubík), jednání a komunikace (I. Mucha), času (J. Šubrt), v konstruktivistické (J. Kabele) a biografické (Z. Konopásek) sociologii.

V Německu, v Sociálněvědním archivu v Kostnici se od druhé poloviny 70. do po-

čátku 90. let výrazně podílel na rozvoji fenomenologického bádání Ilja Šrubař, který má mj. zásluhu na zpracování a vydání knihy „Theorie der Lebensformen“ (z Schützovy pozůstalosti), v r. 1988 publikoval rozsáhlou (350 str.) knihu „Kosmion“ o „genezi pragmatické teorie Lebensweltu Alfreda Schütze“, a jako editor se vedle několika sborníků podílel i na německém vydání Patočkových spisů. Je zarážející, že ačkoliv má Šrubař s českou sociologií v posledním desetiletí velmi dobré kontakty, nebyl žádný z jeho německých textů o fenomenologii doposud do češtiny přeložen.

Pro celkový stav soudobé české sociologie, zejména sociologie teoretické, je zřejmě dosti příznačné, že první monografii o fenomenologické sociologii po r. 1989 nenapsal nikdo ze známých koryfejí oboru, nýbrž čerstvý absolvent Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy Marek Nohejl (který ji navíc v základní podobě zpracoval již jako svoji diplomovou práci, s níž v r. 1999 ukončil studium). Skutečnost, že jde o práci jednoznačně kvalitní a velice podnětnou, ovlivnila vedle autorova nesporného talentu jistě i možnost absolvovat tříměsíční stipendijní pobyt na Basilejské univerzitě ve Švýcarsku.

Nohejl, jak je již ze samého názvu publikace zřejmé, dává přednost tomu, používat v českém textu základní pojem fenomenologické sociologie *životní svět/svět života* v původní německé podobě *Lebenswelt*. Ostatně jedna z klíčových pasáží knihy přináší právě pokus o terminologické vyjasnění tohoto pojmu, mj. i v konfrontaci s jinými výrazy jako *Kulturwelt*, *Lebensumwelt*, *Sozialwelt*, *Privatwelt*, *Erfahrungswelt*, *Alltagswelt*, *Wirkwelt*, *Welt des täglichen Lebens*, které zakladatel fenomenologické sociologie Alfred Schütz na různých místech svých textů používal a u kterých je dnes obtížné říci, zda pro něj znamenaly synonyma, či zda je volil pro odlišení určitých významů a akcentů. Na základě svých interpretací dospívá autor k závěru (viz str. 62), že Schützově pojmu *Lebenswelt* „nelze rozumět jako specifickému regionu skutečnosti mezi jinými (jedna z mnoha realit), ani jako svr-

chované realitě (každodennost, svět práce), na níž se zakládají reality transcendentní“, nýbrž mnohem spíše jako označení celkové souvislosti dílčích realit, představující „nikoliv základ těchto realit, nýbrž jejich výsledek a celkovou sumu.“ Takto pojmávaný *Lebenswelt* potom podle autora naplňuje sociologickou intenci i v tom, že „akcentuje socialitu prožívaného světa.“

Nohejl sleduje pojetí *Lebensweltu* v pěti následných krocích, které rozčleňují obsah jeho knihy do pěti kapitol. V té první s názvem *Dějinně-teoretický význam konceptu „Lebenswelt“* dokládá genezi sledovaného pojmu u R. Avenaria (jenž otázku „lidského světa“ nastolil) a Georga Simmela (u kterého se pojem *Lebenswelt* v r. 1912 poprvé objevuje); kromě toho se zde zabývá také vlivem německých „duchověd“ poslední třetiny 19. století (Dilthey, Windelband, Rickert).

Druhou kapitolu autor věnuje *Edmundu Husserlovi*. Proti časté interpretaci Husserlova díla, jež klade problém *Lebensweltu* do pozdní fáze Husserlova myšlení, poukazuje Nohejl zřejmě inspirovan Janem Patočkou, na to, že ačkoliv je tento pojem explicitně zpracován teprve v díle Krize evropských věd z r. 1935, problém nazrával již v předchozích dílech, a to jako otázka *přirozeného pojmu svět* (přednášky *Grundprobleme der Phänomenologie* z let 1910/11). Nohejl zdůrazňuje (viz str. 33–34), že Husserlovi při tom nešlo o popis struktur *světa života*, nýbrž „o nalezení pevné půdy v karteziánském smyslu, na níž by mohl vybudovat fundamentální vědu – transcendentální fenomenologii a potažmo založit ostatní vědy“. Na rozdíl od Husserla se Schütz „vydává cestou přísného popisu struktur životního světa“, čímž se jeho teorie stává „konsekventním rozvedením Husserlových podnětů v oblasti sociálního světa.“

Zakladateli fenomenologické sociologie *Alfredu Schützovi* je věnována třetí kapitola, která co do rozsahu představuje zhruba polovinu celé monografie. Nohejl zde sleduje východiska Schützova myšlení, jež byla formována třemi dominantními vlivy: 1. Henri Bergsonem a jeho teorií vnitřního plynutí/tr-

vání – *durée*, 2. teorii jednání Maxe Webera, 3. Husserlovou fenomenologickou metodou. Jak autor (na str. 39) konstatuje, k přesvědčení, „že nejzákladnější strukturou, která funguje jako vysvětlující základna sociálních věd, je vnitřní vědomí, subjektivní prožitek světa, jehož transcendentálním projevem je sociální realita,“ dospěl Schütz především díky Husserlovi. Zároveň se však Schütz distancuje od Husserlova založení intersubjektivní, proti němuž staví své pojetí *mundální intersubjektivní* (viz str. 54), spočívající „na předpokladu, že sféra „my“ je předchůdná individuu a projasnění problému tedy musí vzejít z půdy společně sdílené reality“. Jestliže v Husserlově filozofii subjekt teprve „dodatečně utváří intersubjektivní společenství tím, že si uvědomuje zásadní tělesné podobnosti s druhými lidmi“, pak Schütz „naopak chápe intersubjektivitu jako jeden z vůbec nejzákladnějších konstitutivních rysů společnosti a tvrdí, že „můj svět není mým soukromým světem, nýbrž světem, který je od počátku intersubjektivní“ (tamtéž).

Nohejl ve své monografii postupně uvádí a vysvětluje všechny významné pojmy, které s Schützovou teorií *Lebensweltu* souvisejí. Je to např. rozlišení jednání jako procesu (*Handeln*) a jednání jako výsledku (*Handlung*), dichotomie motivů „aby“ (*um-zu*) a „protože“ (*weil*), problém porozumění druhému (*Fremdverstehen*), koncept reciprocity perspektiv, časoprostorová strukturace sociálního světa – jako světa předchůdců (*Vorwelt*), následovníků (*Folgewelt*), spolubližních (*Umwelt*) a současníků (*Mitwelt*), otázka komunikace, typizace, příručních zásob vědění a relevance. Ve čtvrté kapitole *Dědictví Husserlovy fenomenologie v myšlení A. Schütze*, jež zkoumá otázku originality Schützova myšlenkového odkazu, pak autor dospívá k závěru, že Schützův teoretický vývoj lze ve vztahu k myšlení E. Husserla interpretovat „jako postupný odvrát od konstitutivních tezí transcendentální fenomenologie“, který zároveň znamená „přerod filozofa v sociologa“ (str. 88).

Závěrečná pátá kapitola nesoucí název *Kritika a recepcce Schützovy sociologie* přináší

stručnou (a jistě ne vyčerpávající) informaci o kontextu, do kterého Schützova fenomenologická koncepce vstupovala a vstupuje. V souvislosti s její kritikou jsou zmiňována zejména stanoviska Parsonsova, Habermasova, Ritzerova, Welzova a Waldenfelsova. V případě recepcce Schützova díla je vedle podnětné interpretace M. Nathansona vyvednut zejména přínos sociálního konstruktivismu P. Bergera a T. Luckmanna a etnometodologie H. Garfinkela.

Celkově lze konstatovat, že kniha mladého začínajícího badatele Marka Nohejla je po všech stránkách velmi zdařilá a dává tušit, že o tomto autorovi neslyšíme naposledy. Pochvalu za vynikající počín lze udělit i Sociologickému nakladatelství, které publikaci vydalo v edici Studie. Nám čtenářům nyní nezbyvá než čekat, kdy se konečně objeví také první překlad některého z původních Schützových textů.

Jiří Šubrt

Jiřina van Leeuwen-Turnovcová,
Karin Wullenweber, Ursula Doleschal,
Franz Schindler: *Gender-Forschung
in der Slawistik*

Wien, Wiener slawistischer Almanach,
Sonderband 55, 2002.

Na přelomu dubna a května roku 2001 se na půdě katedry slavistiky Univerzity Friedricha Schillera v Jeně pod vedením prof. Dr. Jiřiny von Leeuwen-Turnovcové konala významná akce: mezinárodní konference o genderovém výzkumu ve slovanských jazycích. Akci podpořilo duryšské ministerstvo pro výzkum a kulturu, jež také financovalo vydání sborníku, dále Německá společnost pro výzkum a další instituce. Organizátorkám a organizátorům konference šlo především o otevření vědeckého dialogu mezi Západem a Východem.

Konference probíhala ve čtyřech sekcích a podle nich je publikace také rozčleněna: (1) K teorii a empirii genderového výzkumu,

(2) Aplikovaný genderový výzkum: strategie diskurzu, mluvní styly a jazykový systém, (3) Gender v kulturněvědecké a sociohistorické perspektivě, (4) Genderový výzkum v historické etnolingvistice. Mezi 49 referujícími byli vědci a vědkyně z Ruska, Německa, Ukrajiny, Rakouska, Bulharska, Běloruska, Holandska, Maďarska, Česka a z USA. Pro velký počet zajímavých příspěvků není možné zde zmínit všechny, které by právem zasloužily samostatný odstavec, a tímto se jejich autorkám a autorům upřímně omlouvám.

V první sekci zaujala lingvistka Helga Kotthoff z Institutu německého jazyka a literatury ve Freiburgu. Autorka se ve svém příspěvku nazvaném *Co vlastně znamená „doing gender?“* zabývá výkladem konceptu *doing/undoing gender*, uplatňovaného v sociologicky zaměřeném genderovém výzkumu již od sedmdesátých let minulého století.

Tento koncept není založen na esencializaci pohlaví, nýbrž projevuje se v každodenní interakci jako socializační faktor. Je souborem fenoménů, jež dohromady tvoří komunikační styl toho či onoho pohlaví. H. Kotthoff se v této souvislosti zmiňuje o pracích H. Garfinkla a E. Goffmanna, kteří na konkrétních příkladech shodně upozorňují na kulturní podmíněnost genderové stylizace. Autorka dále rozvádí Goffmannovu teorii *gender arrangements*, spočívající na institucionalizaci symbolů a projevů kulturního a sociálního pohlaví tak, aby účinně podporovala genderové dělení společnosti. Aranžmá genderu je v podstatě produkcí nerovnosti; život je poznamenán rozdíly mezi ženskou a mužskou genderovou identitou. Různí se jména, oslovení, mluvní styly, hlasy, účesy a způsob odívání, péče o tělo, řeč těla. Některé formy prezentace se proměňují v čase (kalhoty dnes již nejsou výsadním oděvem mužů), jiné zůstávají (krajkové prádlo a hedvábné punčochy u žen).

H. Kotthoff se zaměřuje na dvojí odlišné pojetí *doing gender* v současné etnometodologii: (1) gender je konstruován tam, kde se explicitně zdůrazňují kulturní role. Podle mínění autorů jako E. Schlegloff je tedy pouze

v takových případech uplatňován gender jako kategorie identity. Takové reference k genderovým normám ale hrají v běžném životě jen podřazenou roli, zatímco např. (2) West a Zimmermann nahlíží na gender jako na nepřetržitý *accomplishment*, vepsaný do každodenních situací. Obě pojetí vycházejí sice z toho, že gender není záležitostí přirozenou, nýbrž vychází z kultury, avšak v prvním případě jde o volbu v rámci určitých kulturních norem, kdežto ve druhém jde o permanentní a nevyhnutelnou inscenaci genderu. Existují ale také studie, kde hranice mezi oběma pojetími jsou nejasné. H. Kotthoff připomíná Hirschauerovu aj. tezi *undoing gender* – v některých situacích, např. při výkonu odborné činnosti, ustupuje *doing gender* do pozadí nebo přímo dochází k jeho neutralizaci. Nehledě na to autorka považuje za důležité zabývat se produkcí genderu jako habitualizovanou sociální praxí a rozlišuje pět rovin *doing gender*: (1) prostřednictvím hlasu a hlasové prozodie – intonace, barva, výška, síla hlasu, rytmus, přičemž ženy mají tendenci snižovat hlas a přizpůsobovat se tak hlasově mužům; (2) mluvní styl a sebezprezentace – kupř. v odborné řeči ženy spíše potlačují projevy kompetence, popřípadě pro ně ani nedostanou prostor; (3) etiketa a řeč těla – pomáhání do kabátu, držení dveří před ženou, „genderizace“ ženství a mužství v odívání, erotice; existují studie o tom, jak ženy preferují zaměstnání, v nichž budou „žensky“ vypadat; (4) lokální neutralizace genderu, tzv. „odgenderování“ určitých profesí. To předpokládá určité podmínky, např. vědomě připravit situaci pro televizní dialog tak, aby žena vystoupila skutečně jako odbornice; (5) všudypřítomná mediální genderová fólie: média všemi způsoby podporují zažité genderové role. Projevují se v reklamě, hraných filmech, comics, politických komentářích, tvorbě pro děti atd. Muž obvykle ztělesňuje autoritu, kompetentnost, věcnost, žena je obrazem emocionálnosti, bezradnosti a lability. Z faktu, že mechanismy *doing gender* zpravidla nestojí v popředí pozornosti a fungují plíživě, vyplývá podle autorky hlavně

problém a zároveň úkol pro genderový výzkum, totiž systematicky je rozkrývat, objevovat jejich variabilitu a historickou stabilitu. Ke změnám sice dochází, ale současně působí i „konzervační“ faktory, jako např. důraz na ženskou krásu, prosazovaný médií a módním průmyslem.

Referentka *Jelena Goroško* (Charkov) se v téže sekci zabývala genderovými specifiky produkce a recepce jazyka a vyčlenila faktory sociální a biologické povahy, které ovlivňují řeč žen a mužů. *Grigorij Krejdlin* (Moskva) pojednává o dosud poměrně málo analyzované ženské a mužské neverbální semiotice, kde vyzdvihl typicky ženské a typicky mužské nonverbální projevy. *Joanna Renc-Roe* (Budapešť) se věnovala otázce konceptualizace „Women’s Language“, *Marion Krause* (Bochum) společně s *Irinou Ovčinnikovou* a *Innou Uglanovou* (Perm) pojednávaly o epistemické modalitě dívek a chlapců v Rusku atd.

Druhá sekce byla obsazena největším počtem příspěvků. *Alla Kirilina* (Moskva) referovala o genderových stereotypch v ruském tisku, přičemž rozlišovala čtenářskou a žurnalistickou perspektivu. Zjistila mimo jiné, že téma práce a duchovní činnosti je stále více vytěsňováno kultivací tělesnosti a sexu. Zvyšuje se frekvence lexikálních jednotek „žena“ a „muž“, je znát tendence polarizovat mužský a ženský svět. Muži jsou stavěni do protikladu vůči ženám, mimo jiné i v oblasti charakterových rysů. Zdůrazňují se ženské přednosti, ale autorka se zdráhá hovořit o trendu v tomto smyslu. Interviewované ženy dnes stále častěji mluví o profesionalitě a nezávislosti, konstatuje A. Kirilina. Genderové stereotypy se podle ní zejména uplatňují tam, kde recipientkou textu je široká veřejnost. *Franz Schindler* (Frankfurt nad Mohanem) analyzoval seznamovací inzerci homosexuálních mužů v Česku. Konstatoval mimo jiné zlepšení postavení homosexuálně zaměřených mužů v České republice a v souvislosti s tím změnu jazyka inzerce. Zmínil se o typickém rysu inzerentů – důrazu na upravenost vlastního zevnějšku i zevnějšku hledaného partnera, ale zároveň s tím zrna-

menal meze tohoto fenoménu v podobě akcentuace niterných hodnot hledaného partnera. *Urschula Doleschal* (Víděň) se věnuje konceptualizaci rodu z hlediska vytvoření metodiky pro srovnávání jazyků z hlediska genderu. Podnět k vypracování metody spatřuje ve vztahu mezi označovaným a označujícím, přičemž kritériem srovnání má být jednoznačnost této relace. Autorka analyzuje vztahy mezi *signans* a *signatum* z hlediska slovo-tvorby, lexiky, flexe a kongruence. Na příkladech jako *ditě*, *Kind*, *otrok* a *rebjonok* ukazuje míru abstrakce od skutečného mužského či ženského rodu dítěte. Vyslovuje názor o různé úrovni sexismu v jednotlivých slovanských jazycích. Další referující se věnovali např. dialektu – *Vsevolod Potapov* (Moskva), přechylování příjmení cizinek – *Jana Valdřová* (České Budějovice), vulgarismům v ruštině – *Barbara Wurm* (Víděň) aj.

Třetí sekce přinesla příspěvky o významných ženských postavách, o ženském hnutí a politickém diskursu. *Jiřina van Leeuwen-Turnovcová* (Jena) vyzdvihla roli Magdalény Dobromily Rettigové jako jedné z prvních obrozenkyň. Rettigová jproslula jako autorka slavné kuchařské knihy, pokoušela se ovšem také zprostředkovat mladým ženám 19. století univerzální principy životního stylu středních a vyšších vrstev společnosti. Zvlášť důležitými se jeví důraz na vzdělání a na duševní souznění v manželství. M. D. Rettigová tak předznamenala budoucí systematické vzdělávání mladých žen. *Marie Čermáková* (Praha) kriticky zhodnotila rozsah a úroveň genderových studií v České republice. Uvedla mimo jiné, že ženy v Česku sice vykonávají náročné a vysoce kvalifikované profese, avšak tradiční rolové dělení v domácnostech přetrvává. Tato situace se odráží ve vysokém školství v nezájmu mladých žen usilovat o pracovní postup. Mladé ženy považují kariéru a rodinný život za nelslučitelné. Odmítají diskuse o diskriminaci, strukturálních bariérách a společenských rozdílech v postavení žen a mužů. Obecné přesvědčení o nepotřebnosti genderových témat se projevuje v neochotě zavádět genderové

zaměřené obory na univerzitách a v akademické sféře. Ženy-vědkyně a akademické funkcionářky se jen obtížně spojují a dosud nenašly společnou platformu k prosazování svých zájmů. Velké disproporce vykazuje počet žen v důležitých funkcích vzhledem k jejich počtu ve školství a vědě vůbec. Nehledě na problémy vzniká a zlepšuje se struktura genderových studií díky spolupráci Sociologického ústavu AV ČR a univerzit v Praze, Brně, Olomouci, Ostravě, Českých Budějovicích, Liberci a Plzni. Mimo univerzitní sféru se genderovými studii zabývají dvě instituce: Open Society Fund a Gender Studies Centrum v Praze. *Milena Lenderová* (Pardubice) se zabývala ženskými deníky 19. století jako soukromou reflexí každodennosti. Analyzovala dvanáct deníků mladých šlechticů, v nichž lze kromě popisu všedních dnů nalézt také úvahy o politice a morálce, filosofii a vztahu k vlasti. Autorka příspěvku připomíná subjektivnost záznamů, ba jistý exhibicionismus ve smyslu snah prezentovat samu sebe v nejlepší světlo. Deníky tak vlastně prozrazují i niterné touhy, přání a mentalitu mladých žen předminulého století. *Ludmila Smoljar* (Oděsa) podala přehled o ženském hnutí v historii Ukrajiny, *Tatána Rjabova* pojednala o maskulinitě jako faktorů ruského politického diskurzu. *Jane Gary Harris* (Pittsburg) analyzovala ruská periodika z počátku dvacátého století z hlediska rysů ženského diskurzu a ženské subjektivity. *Marie-Luise Bott* (Berlín) věnovala svůj příspěvek první německé slavistce Margarete Woltner (1897–1985), její vědecké dráze, přínosu pro světovou slavistiku i postojům vůči „Třetí říši“. *Stefan Grohé* (Augsburg) se zamýšlí nad aktem a nahotou v umění od doby renesance. Typologizuje akt jako (a) symbol, (b) tělo, (c) objekt, (d) umělecké dílo. *Jelena Trofimova* (Moskva) představila tvorbu současné ruské malířky a grafičky *Tatány Antošiny*, která převrací zažité výtvarné stereotypy a dává vzniknout novým významům a kontextům. Tak se ve středu pozornosti na jejím obraze *Snídaně v trávě* ocitá nahý mladý muž místo ženy apod.

Čtvrtá sekce shromáždila referáty o písemnictví o lokálních zvláštěnostech a rituálech z perspektivy genderu. *Olga Belova* (Moskva) rozdělila postavy zvířat v ruských pohádkách podle pohlaví, jež ztělesňují. Konstatovala spíše neutrální charakterové rysy u zvířat mužského pohlaví, zatímco „ženská“ zvířata vykazovala negativní rysy jako krvelačnost a zákeřnost. K „bezpohlavním“ zvířatům patří unikátní exempláře jako jednorozec a fénix, jež nenesou žádné znaky genderizace v duchu obvyklých stereotypů. Podle mínění autorky si lidé prostřednictvím pohádek tvořili představu o normách sexuálního chování a o genderových vzorcích, jež ovlivňovaly intimní život i sociální roli každého jedince. *Jelena Uzenjova* (Moskva) popsal mužské a ženské prvky v svatebních rituálech balkánských slovanů. Konstatovala důsledné rozlišování ženských a mužských svátků, rituálních předmětů, písňových cyklů atd. *Vanja Nikolova* (Sofia) se zabývala z hlediska genderu svatebními rituály, především věnem, v Bulharsku. Genderová symbolika tkví mj. v aktu darování: nevěsta na svatbě obdarovává přítomné, a tím symbolicky „daruje“ světu děti. Dostává-li dar od ženicha, je tím naznačováno budoucí početí dětí a zmnožování majetku manželského páru. *Andrej Moroz* (Moskva) referoval o fenoménu nedávného mnohoženství na Dálném Východě. V Archangelské oblasti žili na počátku 20. století někteří muži s více ženami, jež měly přiděleny hierarchizované funkce a role v domácnosti. Důvodem k přijetí nové ženy byla neplodnost „první“ ženy nebo její nemoc. Autor příspěvku zachytil svědectví o podobných zvycích v Bosně a Hercegovině, kde muži přijímali do domu další ženu v případě, že předchozí žena rodila pouze dívky. Status muže-hospodáře a manžela několika žen vyjadřuje vlastně podstatu tradičního genderového vnímání mužské role, tvrdí autor příspěvku.

Mezinárodní konference a z ní vzniklý sborník příspěvků o genderovém výzkumu ve slovanských jazycích ukázala, že slavistická pracoviště na Západě i Východě nasazují

a rozvíjejí genderovou metodiku jako jeden z osvědčených nástrojů vědeckého nazírání na jazyk a kulturu. Možná se tato akce stane podnětem pro změnu některých dosavadních konzervativních českých přístupů a vyústí v bohaté zastoupení našich bohemistek a bohemistů na příštím slavistickém setkání.

Jana Valdrová

Władysław Adamski, Pavel Machonin a Wolfgang Zapf (eds.): *Transformace a modernizační výzvy: Česko, Německo, Maďarsko, Polsko, Slovensko*

Praha, Sociologický ústav Akademie věd ČR 2001, 237 s.

Publikace je soubor prací, předložených a komentovaných na sympoziu evropských sociologů v Praze v květnu 2001, kterého se měl příležitost účastnit i autor těchto řádků.

Jeho poznámky se proto týkají nejen vydaných písemných výsledků, ale také samotného obsahu a teoretického pozadí tohoto velmi zajímavého a plodného setkání. Námět symposia byl originální a úkol, který si předsevzalo, dost ctižádostivý. Šlo o výklad složitého a mnohotvárného jevu postkomunistické transformace, jež se pořadatelé nadto snažili začlenit do univerzálních trendů současného společenského vývoje, zejména modernizace. Modernizace jako model při studiu problému středo- a východoevropské oblasti má svou tradici z dob ještě před listopadem 1989. Reálně socialistický experiment interpretovali tehdy někteří západo-evropští a američtí sociologové jako svého druhu modernizaci, zpravidla ideologicky deformovanou, a proto odsouzenou k neúspěchu. Přitažlivost komunistického programu v zaostalých zemích tohoto regionu, ba i v samotném Rusku roku 1917, si vysvětloval tím, že mábíl zkratku na cestě ke zpožděné modernizaci. (Interpretace vypadá ovšem ještě přesvědčivěji u zemí Třetího světa, kde seprosadil komunistický režim pod sovětskou nebo čínskou patronací).

Symposium však zajímala především otázka, do jaké míry se postkomunistická transformace dá chápat jako dohánění modernizace, za reálně socialistického údobí zaměškané nebo „vykolejené“, a jako odpověď na „modernizační výzvy“ (Překladaťelé stáli před nevděčnou úlohou najít český ekvivalent k anglickému termínu, zdomácněnému ve všech sociálních vědách; „challenge“ v této souvislosti je spíš „zatěžkávací zkouška“ než „výzva“ – ale nechci vypadat jako pedant). Požadavky, které modernizace klade společností na přechodu k pluralistickému systému a tržnímu hospodářství, jsou ve skutečnosti ovšem ještě větší. Není jen třeba dohánět a napravovat. Bývalý sovětský blok se musí vyrovnávat i s problémy, které nepramení z jeho nedávné historické zkušenosti, ale jsou společné průmyslovým státům dneška, na předním místě s účinky globalizace. Pozornost symposia se soustředila na ucelenou skupinu zemí střední Evropy, na „višegradskou čtyřku“ – Českou republiku, Slovensko, Maďarsko a Polsko – a také na Německo. Ústředním problémem v německém případě byly následky sjednocení nebo, přesněji řečeno, účinnost sjednocení jako prostředku postkomunistické transformace. Tato část programu symposia jakož i publikace se ostatně nazývá „transformace sjednocením“. Dotýká se především bývalé NDR, ale řada otázek, o nichž se referenti v souvislosti s polistopadovým vývojem ve východním Německu zmínili, se vztahuje na celou současnou německou společnost.

Sérii analýz jednotlivých zemí v procesu transformace – „národních zpráv“ – zahajuje hostitelka symposia, Česká republika. Pět badatelů: Jan Červenka, Lumír Gatnar, Pavel Kuchař, Karel Müller a Milan Tuček, s Pavlem Machoninem jako hlavním redaktorem, připravilo studii „Strukturální změny v post-socialistické České republice a aktuální výzvy modernizace“. Studie se opírá o solidní statistická data jakož i o materiál z empirického výzkumu, vykonaného v době od sametové revoluce. Z nastalých sociálních a institucionálních změn vyzdvihuje změny

v oblasti elit, charakteru práce a profesní struktury, vědeckotechnického potenciálu, individuální a rodinné stratifikace, životní úrovně a životního slohu. Zvláštní pozornost věnuje změnám v postojích a sociálně politické hodnotové orientaci. Dochází k závěru, že pouze institucionální a sociální změny, založené na změně ideologie, ani radikální ekonomická reforma sama o sobě, nestačí k dosažení, byť i jen částečnému, vlastních cílů transformace. Mezi dnešní českou společností, kterou studie charakterizuje jako „polomoderní a polobohatou“, a modelem vyspělé postindustriální společnosti zeje podle referentů stále ještě hluboká propast a zdá se, že ostatní postsocialistické společnosti jsou v tomto ohledu v podobné situaci. Zpráva o Německé spolkové republice, která následuje, má poněkud odlišnou formu. Je to především z důvodu, o kterém jsem se již dříve zmínil – někdejší NDR se transformuje hlavně integrací do jednotného německého národního státu – a také proto, že zpráva čerpá z textů, předložených nebo publikovaných při jiných příležitostech. Připravili ji pod vedením známého západoněmeckého sociologa Wolfganga Zapfa tři referenti: Roland Habich, Thomas Bulmahn a Jan Dalhey. Jejich „Transformace sjednocením“ se soustředila hlavně na vývoj životní úrovně ve východním Německu jako indikátor transformace a modernizace. Zvláštní odstavec vyhradila srovnání obou „metod“ transformace a jejich výsledků v Německu na jedné straně a v ostatních částech bývalého sovětského bloku na druhé straně. Podle autorů studie měla transformace sjednocením („exogenní“ transformace) nesporné výhody, zejména v rychlosti instituční přestavby a viditelném zvýšení životní úrovně, avšak pro subjektivní percepci obyvatel východního Německa hrály významnou roli relativní rozdíly příjmů a ekonomických příležitostí mezi západem a východem země jakož i dojem, že NDR byla svým způsobem „kolonizována“. V závěrečné části zprávy se referenti podrobně zabývali vyhlídkami na úspěšné zakončení transformace a své odhady ilustrovali po-

rovnáním předpovědi z roku 1990 s předpověďmi z roku 1999. Posledně jmenovaná je daleko strážlivější a nuancovanější než její protějšek. Přiznává, že „hospodářský zázrak“ západního Německa z padesátých let se v jeho východní oblasti asi opakovat nebude, ale trvá na tom, že „trend je správný“. Bilance německého sjednocení je celkově „lepší než jeho údajná pověst“ (český čtenář si možná vzpomene, že totéž jednou řekl německý spolkový ministr zahraničí o česko-německých vztazích).

Otázky, spojené s postsocialistickou transformací a modernizací v Maďarsku zpracovali pro pražské symposium tři autoři pod redakcí Zsolta Spédéra: Zsuzsana Elekesová, István Harcsa a Péter Róbert. Maďarská národní zpráva se po vysvětlení konceptuálních a metodologických východisek zaměřila na změny v jednotlivých složkách sociální struktury, zejména v třídní struktuře a struktuře zaměstnání. Přihlédla také k demografickým účinkům transformace, přesněji řečeno ke změnám ve sňatečnosti a porodnosti pod vlivem západních vzorů; tyto změny jsou podle připojených statistických dat velmi zřetelné ve všech zemích, jimiž se symposium zabývalo. Autoři zprávy zkoumají souvislost mezi doloženými objektivními změnami – dalo by se říci „strukturní transformací“ – a změnami v postojích a sebepercích sociálních aktorů, transformací „subjektivní“. Poukazují na to, že změně politickoekonomického systému v Maďarsku předcházela závažná společenská a mravní krize, která mimo jiné změnu urychlila, ale také prohloubila anomii vesmýslu klasické sociologické teorie. Polistopadová zkušenost učinila krizi v některých ohledech dokonce akutnější, protože mobilita sice znamenala nové příležitosti, ale přitom nepřidala na sociální stabilitě, považované vysokým procentem obyvatelstva za významnou hodnotu. Zpráva v závěru definuje uplynulé desetiletí jako dobu vnější adaptace, po níž očekává, že bude následovat adaptace vnitřní. Údaje o průběhu a účincích transformace v Polsku jsou obsaženy ve třech samostatných příspěvcích, které

připravili Wladyslaw Adamski, Wojciech Zaborowski a Katarzyna Pelczyńska-Nalecz („Vývoj strukturálního konfliktu v procesu systémové změny: Polsko 1980–2000“); dále Henryk Domański („Rostoucí nerovnosti a vzestup meritokracie v Polsku“); a konečně Andrzej Rychard a Edmund Wnuk-Lipiński („Legitimizační procesy, poslušnost a jejich pozadí. Zdroje politické stability a nestability v Polsku“). Všechny se zabývají také problémem legitimacy předlistopadového systému, ohrožené zklamaným očekáváním sociálního vzestupu na straně nastupujících generací. Bude zajímavé připomenout, že polská sociologie, která se i v době „stavu obležení“ po roce 1981 těšila znatelně větší svobodě než její protějšky v ostatních zemích sovětského bloku, považovala tento problém za Achilovu patu režimu a tento názor zcela otevřeně zastávala i při mezinárodních setkáních. Odtud patrně i důraz, kladený na pražském symposiu na otázky stratifikace a mobility v souvislosti s postsocialistickou transformací. Ze závěrů všech tří příspěvků vyplývá, že legitimita – a její zrcadlový obraz, ochota společnosti uznat autoritu vlády – zůstává i v demokratickém Polsku důležitou otázkou, byť v úplně jiné formě.

Slovensko má v tomto přehledu zvláštní postavení. Ze dvou příspěvků, týkajících se transformace na Slovensku, pochází pouze jeden od slovenského badatele (Ján Bunčák: „Dsledky modernizácie pre centrálnu regióny a periférie“). Srovnávací studii o proměnách struktury české a slovenské společnosti připravil Milan Tuček. Tato „dělbá práce“ se dá ospravedlnit okolností, že v prvních letech po listopadu bylo Slovensko součástí Československé federace. Čtenář by však asi byl uvítal pohled, třeba jen všeobecný, na průběh transformace v rámci samostatného slovenského státu. Bunčák se ve své práci soustředil na jeden z aspektů modernizačního procesu, na prudké změny ve struktuře obyvatelstva, vyvolané pracovní mobilitou, přičemž dost místa věnoval vývoji této struktury za reálného socialismu. Růst takzvaných centrálních regionů a vylidňování peri-

ferie považuje za jeden z hlavních problémů Slovenska v příštích desetiletích.

Sborník uzavírají koreferáty a diskusní příspěvky sociologů z jiných zemí: Francie, Finska a také Japonska. Zabývají se důležitými otázkami v souvislosti s modernitou a modernizací jakož i postsocialistickou transformací – například potřebou reorientace společenských věd v „postmoderním“ údobí (Erik Allardt) nebo srovnáním jevu korupce mezi bývalými komunistickými zeměmi a společnostmi Třetího světa (Jakob Buchler). Na jejich podrobnější rozbor tu není bohužel prostor. Otázka, která při četbě publikace vystane, je zda transformační a modernizační zkušenost, nabytá postsocialistickými státy, nevykazuje určité specifické rysy, přesahující meze národních kultur, ale přitom společné jen tomuto regionu. Jednotlivé národní zprávy takové očekávání nepotvrzují. Pravda, všechny zde studované národní celky potkal podobný osud. Nákladný a neúspěšný reálný socialistický experiment zpozdil jejich vývoj, a proto všechny musejí pracně hledat cestu do průmyslové civilizace dvacátého prvního století. Tam ale podobnost končí. Společný jmenovatel – smíme-li o něčem takovém mluvit – spočívá jinde, totiž v cíli transformace a v nutnosti přiměřeně odpovědět na ony „výzvy“, které symposium nadhodilo. V tomto ohledu jim však připadá skoro průkopnická úloha: musejí, každá země pro sebe, správně rozpoznat dynamiku vývoje této civilizace, pro kterou pak bude nedávná konfrontace socioekonomických systémů Západu a Východu jen dramatickou a poučnou epizodou.

Zdeněk Suda

Jan Jiráček, Blanka Říchová: *Politická komunikace a média*

Praha, Karolinum 2000, 164 s.

Sborník textů *Politická komunikace a média*, který pro nakladatelství Karolinum připravili editoři Jan Jiráček a Blanka Říchová, představuje českému čtenáři texty významných au-

torů z převážně anglosaského prostředí, kteří se v posledních čtyřiceti letech výrazně zasloužili o rozšíření a prohloubení společenskovedního diskursu v oblasti analýzy role a vlivu médií na společnost a politický proces. Autoři, kteří se mediální analýze, resp. analýze role médií v politickém systému systematicky věnují již nejméně jedno desetiletí, pro sborník vybrali a přeložili texty Karla Wolfganga Deutsche, Daniela Bella, Elihu Katze, Denise McQuaila, Jamese Currana; překlad textu Winfrida Schulze, který „reprezentuje“ „německou školu“ mediálních studií, připravila Barbora Köpplová. Fundovanost překladatelů se velmi pozitivně projevila na celkové kvalitě sborníku, který v jistých oblastech může posloužit také k vytvoření jasné české terminologie na poli mediálních studií.

V úvodním eseji, který připravili Jirák a Říchová, nás seznamují se základními pojmy, které vymezují pole mediálních analýz a politické komunikace. Jedná se především o pojmy *veřejná komunikace* (zde odkazují k Habermasově konceptu ustavení *veřejnosti* a *veřejné sféry*; s odkazem k Habermasovi se ostatně setkáváme také ve většině textů ve sborníku) a z něj odvozené pojmy *politická komunikace* (politické rozhodovací procesy chápáné jako specifická sociálně komunikační aktivita) a *masová komunikace*. Spojení politické komunikace a masových médií chápou Jirák a Říchová jako „samozřejmé transdisciplinární téma sdílené politologií, sociologií a mediálními studii (respektive teorií masové komunikace)“ (str. 6). S odkazem na klasické teorie politického systému D. Eastona a G. Almonda konstatují, že „prakticky všechny politické akce lze úspěšně studovat v kontextu politické komunikace“ (str. 8); politická komunikace tak může být považována za základní pojítko většiny společností, tj. společností, v nichž dochází k veřejné komunikaci.

Základním východiskem pro zkoumání spojení politiky a mediální sféry dodnes zůstává kniha K. W. Deutsche *Nervy vlády* (The Nerves of Government), nelze se proto divit,

že se s Deutschoým jménem setkáváme jak v úvodním eseji editorů, tak i v souvislosti s autorstvím dvou z prezentovaných textů. Editoři zdůrazňují Deutschovo „novátorství“, spočívající v relativizaci jednoznačného spojení politiky a moci. Deutsch se pokusil chápat politické prostředí jako informační síť, v níž nutně významnou roli sehraávají masová média jako přenašeč, ovšem také transformátor informace. Deutsch se domnívá, že donucování (připomeňme zde klasickou weberovskou definici státu jako *monopolu legitimního fyzického násilí*) je výrazem selhání komunikace, snahou „zalátat díry“, jichž si politický systém nevšiml závčas. Deutsch tak chápe politický proces jako proces každodenní veřejné komunikace a problémy politických systémů pak jako problémy ve veřejné komunikaci; takové pojetí můžeme nepochybně propojit s teoretickými koncepty politického systému, které se objevily na přelomu 50. a 60. let minulého století. Deutschovo pojetí informační sítě, těchto nervů vlády (navzdory názvu Deutschovy knihy spíše ve smyslu dnešního pojetí *governance* než klasického *government*), tak překonávalo soudobé politické myšlení a stalo se inspirací dalším významným autorům v oblasti sociologie, politologie i mediálních studií.

Daniel Bell se ve svém textu *Poznámky k autoritářskému a demokratickému vůdcovství* snaží překonat „ustálenou“ představu rozdělení společností na vůdce – kteří jsou objektem vědceva zájmu již od Aristotela – a „nemyslicí masy“. Bell ukazuje, že západní tradice je dominantně konzervativní, tj. stavějící především na konceptu elit, což nutně znamenalo proces vytváření základních politických a sociologických kategorií (str. 68). Levičák Bell na historických příkladech a dějinném vývoji ukazuje, že konzervativní pojetí obávající se mas má své kořeny již v antice, v novodobě historii se pak projevilo především v reakci na Velkou francouzskou revoluci, ovšem setkáme se s ním také v základech politického systému USA. Bell tento „aristokratický“ pohled odmítá a pokouší se najít historické kořeny definice vůdců a mas

(např. u Pareta, Mosky, Michelse a Lasswella). Na základě své analýzy pak rozlišuje mezi autoritářským a demokratickým vůdcovstvím. Dospívá přitom k poměrně skeptickému závěru, že „problém vůdcovství je v demokracii formován tím, že zatímco žijeme v politické demokracii, prakticky většina základních společenských vzorců je autoritářská... Začínáme jako závislé bytosti již v rodině.“ Podle Bella je komunikace zatím organizována hierarchicky; z toho vyplývá, že „veškerý výzkum se zcela zákonitě stáčí k problému byrokratizace“ (str. 78).

Elihu Katz v textu *Dvoustupňový tok komunikace: nejnovější zpráva o hypotéze* seznamuje čtenáře s dnes již klasickými studii, orientovanými na výzkum masové komunikace, především na úlohu názorových vůdců (*opinion leaders*). Jedná se o studie volebního chování P. F. Lazarsfelda, B. Berelsona a H. Gaudeta *The People's Choice* a některé další studie, které vznikly v Centru pro aplikovaný sociální výzkum na Columbijské univerzitě. Katz ukazuje, jak se zpočátku omezená studie vyvíjela směrem k rozsáhlému výzkumu dvoustupňového toku komunikace. Klíčovou skupinou výzkumu se postupně stali „názoroví vůdci názorových vůdců“ (*opinion leaders of opinion leaders*), vytvářející kolem sebe rozsáhlé sítě sociálních vztahů založených na jejich osobním vlivu.

Texty D. McQuaila a J. Currana jsou primárně věnovány typologii a klasifikaci médií v moderních společnostech. Liberál McQuail vychází z konceptu médií jako přirozených prostředků komunikace. Proto média v občanské společnosti představují základní prostředek realizace svobody jednotlivce, která je často definována jako právo na komunikaci (str. 104). „Každý jedinec má nárok na to slyšet a být slyšen. Tento nárok nezmenšuje ani fakt, že moderní masová média v praxi získala a téměř monopolně ovládla převládající díl skutečných možností veřejně komunikovat (str. 105). V podobném duchu se vyjadřuje také J. Curran, který se opírá o „konvenční přístup k roli médií v demokracii“. Rozeznává pak tři klíčové koncepty odpoví-

dající „liberálnímu kánonu – média jako veřejný hlídací pes, média jako zástupce-reprezentant veřejnosti (čtvrtá moc ve státě) a média jako zdroj veřejných informací“ (str. 118). Curran poukazuje na některé chybné předpoklady těchto konceptů, např. na předpoklad, že primární funkcí médií je dohlížecí funkce: „Tento konvenční pohled je odvozen z období, kdy hlavními médií byly vysoce politizované noviny s malým nákladem, zatímco současná média plní hlavně funkci zábavní“ (str. 121). Poukazuje také na rizika propojování médií a finančního a průmyslového kapitálu (např. Murdochova *New Corporation*, v Evropě pak skupiny Bertelsmann a *Fininvest* – str. 131–132).

Celkově lze říci, že kniha *Politická komunikace a média* je poměrně reprezentativním sborníkem prací z anglosaského prostředí; Schulzův text berme spíše jako poukaz na skutečnost, že „kontinentální“ pojetí politického komunikace a teorie masové komunikace může vykazovat výrazné odlišnosti (za pozornost stojí vedle samotného Schulzova textu také seznam použité literatury, který odkazuje k dalším autorům z německy píšícího prostředí). Editori sami upozorňují, že na autory z jiných jazykových oblastí nebylo ve sborníku dostatek prostoru. I tak je ovšem prezentovaný sborník třeba chápat jako výrazný počín, především proto, že „běžnému“ českému čtenáři usnadňuje přístup ke klasickým textům z oblasti sociologie, politologie a mediálních studií.

Ladislav Cabada

Witold Morawski: Socjologia ekonomiczna. Problemy. Teoria. Empiria
Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN
2001, 396 s.

Ekonomická sociologie jako celek i ve svých jednotlivých součástech patří v Polsku již téměř padesát let k nejdynamičtěji se rozvíjejícím odvětvovým sociologickým disciplínám a vytvořila si za tuto dobu i velmi dobré institucionální zázemí v podobě výzkumných

i vysokoškolských pracovišť. Jedním z jejich nejvýznamnějších představitelů je autor recenzované knihy, což je potvrzeno formálně i tím, že prof. Morawski stojí v čele Ústavu sociologie práce a organizace Varšavské univerzity. Kromě toho, že se dlouhodobě věnuje výuce a výchově domácích studentů, působil jako hostující profesor na univerzitách v Japonsku, Kanadě, Německu, Rusku, USA a Anglii. Ze seznamu jeho publikací, který je rozsáhlý, uveďme jako příklad monografie *Průmyslový konflikt v Americe. Praxe, ideologie a věda* (1970), *Nová průmyslová společnost. Analýza a kritika koncepce* (1975), *Dilemata samosprávy pracujících* (1985) a *Institucionální změna. Společnost, hospodářství, politika* (1998). Autorovsky a editorsky se podílel na řadě dalších prací, mj. na dílech *Zánik státního socialismu. Studie z ekonomické sociologie* (1994) a *Průmyslové vztahy v Polsku* (1995). Některé z jeho knih a statí vyšly rovněž v angličtině a japonštině, s pozitivním ohlasem v mezinárodní odborné veřejnosti.

Knih *Ekonomická sociologie* je koncipována jako učebnice a vše podstatné o ní se dočteme již v jejím úvodu. Autor definuje ekonomickou sociologii jako disciplínu, která využívá sociologických analýz k analýzám ekonomických jevů. Protože však v ekonomii i v sociologii existuje mnoho typů analýz, považuje Morawski za nutné prezentovat nejdůležitější teoreticko-analytické rozdíly mezi hlavními sociologickými a ekonomickými směry. Jestliže totiž tyto rozdíly známe, můžeme pak hledat společné body, neboť úkolem ekonomické sociologie jako hraniční disciplíny je prolamování vzájemné izolace těchto dvou oborů.

Zmíněné rozdíly, jimiž Morawski svůj rozbor začíná, lze v maximální stručnosti reprodakovat takto: 1. Definice aktéra. Zatímco pro sociology je aktér ovlivňován jinými aktéry, protože je součástí skupiny (společnosti), pro ekonomy je zpravidla nezávislý. 2. Racionalita jednání. Sociolog se domnívá, že racionalita závisí na sociologických, politických a psychologických faktorech, neboli pohlíží na ekonomické činnosti tak, že probí-

hají v podmínkách omezených pozicí jedince v sociální struktuře a také těmi významy, jež jedinci připisují bohatství, moci a prestiži. Naproti tomu ekonom předpokládá, že tyto činnosti jsou racionální svou podstatou, protože jsou výsledkem svobodné volby kalkulujících aktérů v podmínkách vzácnosti statků, přičemž jejich cílem je získat konkurenční převahu na trhu. 3. Pojetí vzájemných souvislostí ekonomiky a společnosti. Pro sociology je ekonomika prostě částí společnosti a formou sociálního jednání. Ekonomové považují společenské uspořádání za odvozeninu ekonomiky (trhu). Demokracii často redukuje na tržní demokracii, v níž aktivní účast občanů na vládnutí není potřebná. 4. Cíle a metody analýzy. Sociology zpravidla uspokojuje popis a vysvětlování zkoumaného jevu, ekonomové naproti tomu usilují rovněž o předvídaní. Zatímco sociologové se nejednou odvolávají na historiskosrovnávací analýzy a také sami data tvoří, např. různými dotazníkovými šetřeními, ekonomové častěji používají formální metody, např. matematické modely, a využívají dat, která již byla shromážděna, např. dat oficiálních. 5. Vztah k tradici. Sociologové z ní čerpají stále a bohatě, ekonomové naproti tomu kladou větší důraz na nejnovější objevy. 6. Vzájemné vztahy sociologie a ekonomie neboli hranice disciplíny. Ekonomická sociologie má dlouhé dějiny, jak se o tom lze přesvědčit v mnoha příručkách, na něž autor odkazuje. Dodává k tomu pouze to, že jako hraniční disciplína může vyvolat pokušení, že se k ní budou hlásit ekonomové se sociologickými zájmy. Jde však podle něho jednoznačně o disciplínu sociologickou. Domnívá se ale, že nemá větší smysl vést o hranici ekonomie a sociologie spory. Mnohem důležitější jsou badatelské problémy, jež vyžadují spolupráci mezi nimi nebo ještě spíše jejich vzájemné prolínání či-li stírání uvedených hranic.

Jeden z základních problémů tohoto druhu má podobu otázky, co to znamená, že ekonomickou sociologii zajímají ekonomické procesy ze sociologické perspektivy. Při odpovědi na ni musíme podle Morawského

začít tím, že uvedená disciplína chápe tržní ekonomiku jako proces neustálé změny. To znamená, že analyzuje nejen fungování trhu, ale také příčiny a požadavky jeho vývoje. Právě tuto vývojovou dimenzi však ekonomové většinou zanedbávají. Hlavní proud současné ekonomické teorie problematiku trhu nejčastěji redukuje na jeho fungování, jež je založeno na cenových signálech. Analýza ekonomiky však vyžaduje přihlédnout i k jiným složkám, a to především k roli a funkci hierarchie v moderní ekonomické organizaci (manažeri) i k politice (státu) jako aktivní regulátorce ekonomických procesů. Tržní ekonomika v perspektivě ekonomické sociologie je tudíž chápána ve více dimenzích než v ekonomii.

Dalším významným problémem je podle polského autora místo ekonomické sociologie mezi disciplínami zabývajícími se ekonomikou. Ekonomická sociologie obohacuje analýzu fungování jedinců a sociálních skupin v ekonomických organizacích. Touto problematikou se dopsud zabývala sociologie práce a průmyslu nebo sociologie organizace. V rámci ekonomické sociologie může být tato problematika více integrována. Jako příklad je uvedena otázka zvětšování zisku. Zatímco v sociologii průmyslu a v behaviorální organizační analýze to znamenalo přihlížet nejen k výrobně-ekonomické logice, ale také k mezilidským vztahům, v ekonomické sociologii je to složka obecnějších úvah týkajících se alokace statků a služeb. Problém alokace je ovšem formou regulace ekonomiky.

Úvahy o alokaci a regulaci jsou podle Morawského příklady problémových kontextů, v nichž se konkrétní analýzy ekonomické sociologie pohybují. Autorova teze je prostá: ekonomická sociologie vytváří nové perspektivy řešení starých problémů. I když ústředním tématem ekonomické sociologie zůstává tržní hospodářství, podmínky jeho fungování zahrnují problémy, jež jsou standardním ekonomickým analýzám často vzdáleny.

Morawski konstatuje, že se v učebnici nesnažil vyčerpat všechny otázky dané disciplíny, ale zaměřil se jen na ty, jež považuje

za klíčové. Vybral dvanáct základních problémů, z nichž každému věnuje jednu kapitolu. Analyzuje je s pomocí hlavních pojmů a prezentuje různé teoreticko-analytické rámce, v nichž je daný problém popisován a vysvětlován. Následně uvádí empirické ilustrace, které se vztahují především na období postsocialistické transformace.

V jednotlivých kapitolách se postupně zabývá koncepcí člověka v ekonomice, přechodem od organizací k institucím, analýzou zrodu kapitalismu, typy hybných sil sociálně-ekonomického vývoje, charakteristikou přechodu od společnosti tradiční ke společnosti moderní (průmyslové) a od ní ke společnosti informační (postindustriální), vztahem mezi ekonomickým, politickým a sociálně-kulturním systémem, rolí státu v ekonomice, problematikou sociální spravedlnosti, vztahy mezi zaměstnavateli a zaměstnanci, otázkami vlastnictví a vlastnických práv, tržní institucionalizací v postsocialistických společnostech, distributivní spravedlnosti a konečně charakteristikou výzev, před nimiž současná ekonomika stojí.

Kniha je doplněna rozsáhlou, jednadvačetistránkovou bibliografií, jmenným indexem a překladem obsahu do angličtiny.

Morawského práce má všechny znaky vynikající učebnice. Je psána srozumitelným jazykem, používá různé druhy písma, výklad je přehledně strukturovaný, doplněný množstvím názorných grafů a tabulek. Vhodné jsou vybrána rovněž motta jednotlivých kapitol i zářámované citace v textu.

Tam, kde je to funkční, zařazuje autor analyzovanou problematiku do historického kontextu, takže se při této příležitosti setkáme s výkladem některých názorů Hobbesových, Lockových, Rousseauových, Smithových, Marxových, Durkheimových a Weberových. Informace o idejích nejvýznamnějších představitelů sociálně-ekonomického myšlení 20. století je samozřejmostí.

Pro českého čtenáře jsou zvláště zajímavé ty pasáže učebnice, které obsahují výsledky výzkumů transformačních procesů v Polsku,

srovnávací analýzy těchto procesů v jednotlivých postsocialistických zemích, a také obecné závěry, které z nich autor vyvozuje. Mám na mysli zejména to, jaké jsou v současném Polsku názory veřejného mínění na stát vůbec a tzv. welfare state zvláště, jakou podobu zde mají pracovní vztahy, jak zde proběhla a doposud probíhá tržní institucionální orientace na sociální spravedlnost a konečně, jaký je vztah postsocialistické transformace k současným civilizačním výzvám.

Jsem přesvědčen, že Morawského knize patří mezi obdobně zaměřenými světovými příručkami nepřehlédnutelné místo, a domnívám se, že by neměla uniknout pozornosti těch našich badatelů a autorů, kteří se obdobnou problematikou zabývají.

Jan Sedláček

Clifford Geertz: *Interpretace kultur.*

Vybrané eseje

Praha, Sociologické nakladatelství 2000, 565 s.

V roce 2000 se podařilo Sociologickému nakladatelství vydat „Interpretaci kultur“ od koryfeje americké kulturní antropologie sedmdesátých a osmdesátých let Clifforda Geertze. Je to dílo často citované, dnes již klasika severoamerické postmoderní antropologické literatury. Českým čtenářům se tak zpřístupnil další důležitý historický text, který svého času výrazně ovlivnil směřování antropologie jako vědního oboru. Byla to jistě práce nemalá, protože Geertzovy texty jsou dosti složité a někdy se člověku zdá, že si autor vymýšlí i vlastní slova anebo alespoň jejich významy. A tak je potřeba složit poklonu i trojici překladatelů, a to Haně Červinkové, Hedvice Humlíčkové a Václavu Hubingerovi.

„Když antropolog – na naléhání pozorového vydavatele – začne shromažďovat některé ze svých esejů, aby z nich vytvořil jakousi retrospektivní přehlídku toho, co udělal, nebo se snažil udělat, během patnácti let

od ukončení studia, musí učinit dvě složitá rozhodnutí: co do souboru zahrnout a s jakou úctou přistupovat k tomu, co zahrne.... S prvním z těchto rozhodnutí jsem se vyrovnal tak, že jsem do tohoto souboru zahrnul pouze ty ze svých esejů, které se přímo a explicitně týkají pojetí kultury... Druhé rozhodnutí bylo o něco složitější. K publikovaným pracím zastávám obecně přístup *stare decisis*, ať už třeba jenom proto, že potřebují-li mnoho oprav, neměly by být vůbec znovu vytištěny, ale měly by být nahrazeny zcela novými články, které už budou zatraceně správné. Navíc, opravovat vlastní chybné úsudky vpisováním opravených pohledů do dřívějších prací se mi nezdá úplně čestné, a zatemňuje to myšlenkový vývoj, který se člověk snaží v první řadě v takové sbírce esejů ukázat.“ (str. 7–8) Uvedené citáty, myslím, přesně osvětlují autorův přístup k textům, které publikoval mezi lety 1957 a 1972. Geertz tak vytvořil knihu – sborník, což je dosti častá publikační technika anglo-amerických badatelů v sociálních vědách. Stejným způsobem např. postupoval i Arnošt Gellner, který často sborník ještě doplňoval svou bibliografií za období, v němž původně vznikaly jednotlivé články – kapitoly sborníku. Pokud bychom tedy četli kapitoly v pořadí, jak vznikaly – ve skutečnosti jsou z časového hlediska řazeny na přeskáčku – získali bychom hezký obrázek vývoje Geertzových názorů, a také obrázek vývoje zájmů o různá antropologická témata.

Vzhledem k tomu, že zde také hovořím o kapitolách v jiném pořadí, než jak jsou řazeny v knize, připojuji stručný přehled kapitol i s rokem jejich vzniku:

- I.1. Zhuštěný popis: K interpretativní teorii kultury. (1973)
- II.2. Dopad pojetí kultury na pojetí člověka. (1966)
3. Růst kultury a evoluce mysli. (1962)
- III.4. Náboženství jako kulturní systém. (1966)
5. Étos, světový názor a analýza posvátných symbolů. (1957)

6. Rituál a sociální změna: Příklad z Jávvy. (1959)
7. „Vnitřní konverze“ na současném Bali. (1964)
- IV.8. Ideologie jako kulturní systém. (1964)
9. Po revoluci: Osud nacionalismu v nových státech. (1971)
10. Integrační revoluce: Primordiální postoje a občanská politika v nových státech. (1963)
11. Politika významu. (1972)
12. Politika minulosti, politika přítomnosti: Několik poznámek k využití antropologie v chápání nových států. (1967)
- V.13. V myslí byl divochem: K dílu Clauda Léviho-Strausse. (1967)
14. Osoba, čas a chování na Bali. (1966)
15. Záludná hra: Poznámky ke kohoutím zápasům na Bali. (1972)

Jak vidno, nejnovější je kapitola první, v níž autor shrnuje svůj současný (v roce 1973) postoj ke studiu kultury.

První, a také nejmladší kapitola „Zhuštěný popis: k interpretativní teorii kultury“ je otevřena dvěma situacemi: a. pozorováním dvou kluků, kteří na sebe mrkají, a b. vyprávěním o přepadení, které se událo roku 1912 v Maroku, a o způsobech jeho řešení. Rozborem obou situací a interpretováním chování jejich aktérů dospívá autor k charakteristikám kultury a tím současně stanovuje hlediska, z nichž je možné jednotlivé kultury studovat a následně i vykládat. K hlediskům, jichž by si měl badatel všimnout při studiu kultur či jevů kultury, patří všeobecně (veřejně) známé významy, skupinové významy, případně individuální významy, dále dobové významy, a také je třeba věnovat pozornost integritě jednotlivých významů. Pro co nejdůkladnější badatelské pochopení kulturních jevů a celé kultury (následně i pro pochopení čtenářské) je velmi důležité i podrobný popis situací (případů), které mají být podrobeny analýze. Objevuje se tu metoda „zhuštěného popisu“ jako základní předpoklad každé řádné interpretace. Tato metoda, vycházející jak z přímého pozorování (popisy

pozorovaných situací), tak ze záznamů vyprávěných pozorování situací, byla používána sociálními a kulturními antropology již od 19. století, Cliffordu Geertzovi ale vděčí za svoje pojmenování, a tím i za uvedení do souborů metodologických pouček.

Možná je dobré připomenout, že jinak vypadá zhuštěný popis, který je vlastně záznamem vyprávění o nějaké události či situaci, a zhuštěný popis události či situace, kterou výzkumník sám zažil. Obvykle ten první případ je kratší a obsahově i významově ucelenější, a tak se i lépe interpretuje. Snad i proto si Geertz vybral pro svou argumentaci popis dávné události z Maroka.

Autor v souvislosti s vymezováním analytických hledisek ale upozorňuje na nebezpečí, která číhají na každého odchovance antropologických studií. Je to zlozvyk nepostupovat při interpretacích do větších „hloubek“ – tzn. nepostupovat až na kořen interpretovaného jevu (problému) a při reinterpretacích již známých jevů a situací nepokračovat tam, kde badatelští předchůdci skončili, ale začínat vždy znovu a znovu od prvopočátku, byť s použitím nového náhledu či přístupu. Vinou těchto zlozvyků jsou interpretace často mělké, a tedy i málo vysvětlují kulturní jev či celý kulturní systém.

Druhá a třetí kapitola – „Dopad pojetí kultury na pojetí člověka“ a „Růst kultury a evoluce mysli“ – asi nejlépe dokumentují autorovu často citovanou náklonnost k názoru Maxe Webera, že totiž je člověk živočichem, který kolem sebe splétá významovou (kulturní) síť. Geertz se v obou kapitolách soustřeďuje na vyjádření svého názoru na vztah „biologického člověka“ a „kulturního člověka“. Na rozdíl od starších badatelských názorů, které předpokládají prioritu člověka biologického a následnost člověka kulturního, se Geertz přihlašuje k tezi komplexnosti – to jest podle jeho názoru probíhal během vývoje druhu homo sapiens sapiens souběžně vývoj biologické i kulturní stránky tohoto živočicha. Biologického člověka nelze pochopit bez znalosti jeho kultury, stejně jako kulturního člověka nelze pochopit bez znalosti jeho biologických

potřeb. Máme-li tedy pochopit lidské jednání, musíme brát v úvahu obě stránky – biologickou i kulturní. Geertz tak vlastně velmi výrazně oponuje tradičním evolucionistickým názorům, podle nichž se z (pra)člověka-zvířete stal (pra)člověk-tvůrce a nositel kultury.

Zvláštní pozornost si zasluhuje i kapitola čtvrtá „Náboženství jako kulturní systém“; Geertz zde poukazuje na Achillovu patu současných (1966) antropologických studií věnovaných náboženskému chování. „...[U]žívané pojmy pocházejí z velice úzce definované intelektuální tradice. Jsou to Durkheim, Weber, Freud a Malinowski, a kterákoliv z prací se řídí přístupem jedné či dvou z těchto nadčasových postav, obyčejně jen s okrajovými doplňky...“ (str. 103). Tuto situaci označuje za celkovou stagnaci anebo také za akademismus, ale sám dál nejde a navrhuje i nadále vycházet z podnětů, které nabízí dílo oněch čtyřech citovaných klasiků, a to: „...Durkheimův rozbor podstaty posvátného, Weberova *verstehen* metodologie, Freudova paralela mezi osobními a kolektivními rituály a Malinowského výzkum rozdílu mezi náboženstvím a praktickým rozumem...“ (str. 104). Sám se pak zabývá „kulturním rozměrem analýzy náboženství“, to znamená, že vytváří teoretický rámec, v němž je možné chápat kulturu jako „historicky předávaný vzorec významů obsažených v symbolech, systém zděděných pojetí vyjádřených v symbolické formě prostředky, kterými lidé komunikují, zachovávají a rozvíjejí svou znalost života a postoj k němu...“ (str. 105). Takového pojetí kultury pak umožní i nové a lepší studium náboženského chování lidí. Je třeba hned říci, že od šedesátých let, kdy Geertz psal svůj článek, se situace v oblasti studia náboženství příliš nezlepšila. Existuje jen několik badatelských výjimek, které vybočují z „tradice“, a k nim patří především práce Gilberta Lewise „Day of Shining Red“ (1980) a Stanleye J. Tambiaha „The Buddhist Saints of the Forrest and the Cult of Amulets“ (1984). Přetrvávající akademismus tedy stále nutí k zamyšlení.

Výrazný tematický celek představují kapitoly devět až dvanáct („Po revoluci: Osud

nacionalismu v nových státech“, „Integrační revoluce: Primordiální postoje a občanská politika“, „Politika významu“ a „Politika minulosti, politika přítomnosti: Několik poznámek k využití antropologie v chápání nových států“), pojednávající o nástupu a rozvoji nacionalistických hnutí v Asii a v Africe. Na konkrétních případech, pojatých většinou na rovině komplexních (státních) společností, odhaluje obecné znaky nacionalistických hnutí a svým příkladem ukazuje čtenáři, jak je možné tyto kulturní systémy studovat i vysvětlovat.

Ve většině zbylých čtyř kapitol (šestá – „Rituál a sociální změna: Příklad z Jávy“, sedmá – „Vnitřní konverze na současném Bali“, čtrnáctá – „Osoba, čas a chování na Bali“ a patnáctá – Záludná hra: Poznámky ke kohoutím zápasům na Bali“) vychází Geertz ze svých indonéských výzkumů na ostrovech Jáva a Bali, aby terénní data použil k osvětlení některého aspektu lidského kulturního chování: řešení náboženského konfliktu v situaci pohřbu, vliv modernizace na procesy kulturní změny, chápání lidské osobnosti, obraz mužství. Texty jsou psány poutavým stylem, místy i zábavným a dokazují autorovu dobrou znalost kulturního prostředí ostrovů, na nichž prožil několik let.

Mimochodem, v poslední kapitole, věnované kohoutím zápasům, je hned v úvodu krásná pasáž o tom, jak může nahodilá situace – zde policejní razie na účastníky kohoutích zápasů – výrazně ovlivnit osudy výzkumníka, vydaného jinak na milost a blahovůli svých hostitelů a případných informátorů.

Na konci tohoto zhuštěného obsahu musím ještě zmínit třináctou kapitolu, v níž se Geertz zamýšlí nad dílem Clauda Léviho-Strausse („V myslí byl divochem: K dílu Clauda Léviho-Strausse“). Klade si otázku, zda Lévi-Straussův strukturální výklad, klasický to symbol „vlády rozumu“, má naději přežít do budoucnosti anebo ne. Z textu číší celkem jasná autorská nelibost vůči takovému přístupu, a tak závěr vyznívá sice zdvořile, ale negativně. My dnes máme ovšem výhodu znalosti událostí dalšího čtvrtstoletí,

a tak můžeme říci, že po období postmodernismu se opět váhavě navrácí „vláda rozumu“, pochopitelně transformovaná všemi interpretujícími a reflektujícími aj. debatami a kritikami.

Sborník je zakončen obsáhlým doslovem Hany Červinkové „Třicet let poté: Úvaha o interpretativním programu“, kde jsou znovu jasně sumarizovány hlavní body Geertzova přístupu a metody, je zde popsána jeho celá životní a akademická dráha, zmíněny hlavní kritické námitky, které jeho práce vyvolaly, a jsou zde popsána i hodnocení Geertzova přínosu současnými severoamerickými antropology. Zdá se, že role Clifforda Geertze jako „ambasadora antropologie“, kteroužto funkci měl podle autorky doslovu převzít po Margaret Mead a Ruth Benedict na polích či v hájemstvích jiných, příbuzných i méně příbuzných oborů, je obecně uznávaná a ctěná. S ostatními jeho duchovními výtopy je to stejně, jako napsal v kapitole o Claudu Lévi-Straussovi: „...Zjistěte, co si myslí, že je on sám, a když to budete vědět, víte také zhruba, co asi tak řekne o kterémkoliv kmeni, který zrovna studuje. Celá etnografie je částečně filozofie a její velká zbylá část je vyznání...“ (str. 381).

Co ještě dodat? Svým důrazem na interpretaci všech sociálních situací Geertz výrazně přispěl k posunu metodiky antropologických výzkumů i vlastního zpracovávání terénních dat. Od jeho vystoupení je jasné, že je skutečně možné porovnávat všechny části kulturního systému z jednoho – řekněme symbolického či interpretativního hlediska. Na druhou stranu je třeba říci, že u Geertze je poněkud problematický nezáměr či opomíjení studia sociální struktury a sociální organizace. V každém případě svým postojem přiměl evropské sociální antropology ke zpytování jejich badatelské duše a znovu vyvolal stále trvající debatu o vztahu sociální struktury a kultury. Tento vztah byl již na začátku padesátých let poměrně jednoduše vyjádřen slovy Edmunda R. Leache (1970) „...Kultura je formou, jakýmsi šatem, sociální situace...“; Evropané pak argumentovali,

že nechápou kulturu jako jev snadno oddělitelný od společenského systému a že je zapotřebí zkoumat obojí současně (viz např. J. Goody 1973). V jistém smyslu se tak evropští (sociální) a američtí (kulturní) antropologové názorově rozdělili.

Jinak se zdá, že podobně jako mnozí jiní antropologové měl i Clifford Geertz problémy se zpracováváním vlastních terénních dat. Ani mne to nepřekvapuje, má je každý, kdo se pokouší vybudovat most mezi konkrétními jednotlivostmi a nadoblačnými teoretickými závěry. Budeme-li tedy vycházet z jeho vlastní teorie o nutnosti interpretovat každou situaci ze všech možných pohledů (či interpretačních výkladů) a z kritiky „mělkosti“ interpretací, pak lze říci, že někdy sám nedokázal naplnit vlastní předsevzetí. Na příklad v onom kritiky tolikrát zmiňovaném rozboru kohoutích zápasů chybí úplně pohled či interpretace příslušníků policie, interpretace balijských žen, které účastníky zápasů jednoznačně kryly (viz popis policejní razie), a také jeho vlastní pohled – čili badatelská reflexe. Jistě by bylo možné vymyslet i další „chybějící“ interpretace. Uvážíme-li, že výzkumy ve stejném místě dělala i Geertzova manželka, pak nepřítomnost onoho „ženského pohledu“ je překvapující.

V českém a slovenském prostředí není ovšem studium a výklad symbolů zase až tak neznámou věcí, a to zejména díky předválečnému působení ruského emigranta a etnologa Petra Bogatyreva, později i poválečného představitele sovětské etnografické vědy. Je ovšem pravda, že se jeho výklady symbolů omezovaly výrazně na jevy materiální kultury a na folklór. Studium symboliky speciálních situací, tj. výročních obřadů – tedy vlastně kulturních situací pravidelně se opakujících během ročního cyklu, kterému se věnoval v poválečném období etnolog Antonín Václavík, bylo pak na konci padesátých let zastaveno z ideologických důvodů. A tak vlastně „Interpretace kultur“ poskytuje i možnost navázat na starší „protointerpretativní“ etnografické a etnologické domácí tradice.

Josef Kandert

XV. světový kongres International Sociological Association

Ve dnech 7.–13. července 2002 se konal v australském Brisbane XV. světový sociologický kongres, jehož hlavním tématem byl *Sociální svět 21. století: ambivalentní dědictví a sílící výzvy*.

Celosvětová setkávání odborníků představují obvykle nepřehlednou, avšak barvitou směsici jejich mnohostranných aktivit a zájmů. Stejně tomu tak bylo i v případě XV. kongresu International Sociological Association (ISA), jenž se konal na východním pobřeží Austrálie – v období zde vrcholícího zimního období –, avšak také v době tradičních akademických prázdnin. Obě uvedené okolnosti vytvořily příznivé klima pro průběh kongresu: zimní období připomínalo spíše pozdní středoevropské léto; opuštěné akademické budovy byly lehce oživeny živlem setkávání a diskusí účastníků kongresu a vytvářely pro ně obvyklé prostředí. Odpovědnost za organizaci kongresu převzaly tři místní univerzity – Griffith University, University of Queensland, Queensland University of Technology. S plným nasazením svých dostupných organizačních zdatností, které se vyznačují spíše srdečností než dovedností, přivítaly kolem 4 000 účastníků kongresu a zajišťovaly náročný provoz řady kongresových setkání.

Z desítek kongresových příležitostí v Brisbane Convention & Exhibition Centre byly poněkud slavnostnější dva dny (pondělí a sobota), které byly věnovány dvěma prezidentským sekcím plenárního charakteru. Zde se mohl setkat doslova každý s každým pod jednou střechou. Nejnáročnější kongresová práce byla koncentrována ve čtyřech dnech od úterý do pátku. Každý z těchto dnů měl stejné schéma: ranní zasedání od 9 do 12 byla věnována semiplenárním tematickým symposiím, která reflektovala různé aspekty hlavního kongresového tématu. Bylo zde pět takových symposií, která probíhala paralelně ve třech souběžných blocích (od úterý do čtvrtka). V pátek byl rozsah diskutovaných

otázek rozšířen o sedm témat v paralelních speciálních sekcích. Stejný semiplenární stupeň (privilegované umístění v ranním bloku) byl dán *Focused Integrative Sessions of the Research Committees* (zaměřeným integrativním sekcím výzkumných výborů), které rozšiřovaly jednání o další témata, reflektující hlavní kongresové téma. V odpoledních blocích (od 13,30 do 17,30) dominovaly sekce více než padesáti výzkumných komitétů, ale bylo zde možno navštívit i sekce národních asociací, které se zabývaly tématy zvlášť důležitými pro jejich země a národy i sekce jazykových komunit, poskytujících příležitost pro výměnu názorů mezi sociology, často rozdělenými geografickými nebo politickými hranicemi, ale mluvícími stejnou řečí. Odpoledne bylo možno navštívit také „Guest sessions“, na něž přijaly pozvání spolupracující asociace a organizace. Ve večerních hodinách (od 20 do 21,45) probíhala více či méně formální setkání s vybranými prominentními sociology, označovaná jako „setkání autorů se čtenáři“. Paralelně s nimi se konala zasedání *ad hoc* sekcí, ve kterých se setkávaly skupiny, které spolupracují na některých důležitých výzkumech rozličných zaměření, jež přímo nekorelují s hlavním kongresovým tématem.

Množství souběžně probíhajících sekcí a relativně komplikované schéma programu ve třech různých komplexech budov dovolovalo osobní účast jen na vybraných jednáních. Čeští sociologové, kteří se kongresu účastnili, se setkávali jen náhodně, spíše o přestávkách, při přebíhání z jedné sekce do druhé, nebo na prodejní výstavce čtrnácti světových vydavatelství.

Specifickým rysem kongresu byla čtenější účast sociologů z hostitelské země. Příznačná byla i účast sociologů z asijského kontinentu i obecněji ze zemí „třetího světa“. I v této dimenzi se evidentně prosazuje globalizační tlak a výzva, zda může takové globální společenství fungovat a jakou úlohu může v těchto procesech sehrávat. Z tohoto úhlu pohledu bylo místo konání kongresu zvoleno velmi vhodné: Austrálie se nachází

na geografickém jihu světa, v oblasti Pacifiku, blízko jihovýchodní Asie, v současnosti nejrychleji se měnícího multikulturního regionu světa. Výběr této lokality je symbolický, podtrhuje skutečně mezinárodní charakter ISA, její hledání univerzálnosti spojené s respektem ke specifickým identitám a kulturám světa.

Odstupující prezident ISA *Alberto Martinelli* v uvítací řeči upozornil na rozporuplnost současného sociálního světa – na jedné straně vzrůstají fragmentace, hierarchizace, nerovnosti a konflikty. Na druhé straně se prosazují globalizační tendence společnosti v rozděleném světě s bezprecedentními nadějemi na prosazení rovných práv a uspokojivé životní úrovně pro lidstvo a stále hrozivějším nebezpečím nukleární války a ekologické zkázy naší civilizace. *Martinelli* také zdůraznil úlohu mezinárodních vědeckých společností jako specifických epistemických komunit a potřebu hledání demokratických forem ovládnutí společenských procesů.

S krátkými uvítacemi příspěvky vystoupili *Jake M. Najman* (prezident lokálního organizačního výboru), *John Germov* (prezident Australské sociologické společnosti) a *Malcolm Alexander* (koordinátor programu kongresu). Úvodní řeč viceprezidenta ISA *Piotra Sztompky* byla zaměřena na orientaci ve velmi bohaté programové náplni kongresu.

Hlavními hvězdami pondělní *Presidential Session* byli *Margaret Archerová* a *Neil Smelser*. *Archerová* rozvíjela kontrapozici systémová integrace versus sociální integrace, a to v historickém průřezu, který naznačuje nové formy fragmentace světa. Národní reprezentace ztrácí schopnost regulovat svět finančních trhů a nových elit. *Smelser* argumentoval méně dramaticky, podotkl například, že ideologie instrumentálního aktivismu je stále velmi živá. Lze očekávat další růst komplexity a diversity, změny však budou evoluční, pozvolné. Odpovědnost státu vidí nejen v oblasti ekonomické, ale i v boji proti terorismu, který není „stateless“. Diskutující *A. Touraine* zdůraznil kritický pohled a roli „malých“, osobních vyprávění. Akcent

na subjekt spojil s požadavkem na materialističtější a historičtější „definici“ společnosti.

Následující tři dny začínaly celkem 5 tematickými sympozii, která byla věnována vždy jednomu problémovému okruhu, k němuž se vyjadřovali tři až čtyři referující.

Prvním sympoziem byly *Nerovnosti a exkluze*. Bylo věnováno otázkám globálních perspektiv nerovností. Zaujaly zde především příspěvky *G. Therborna* o dimenzích a procesech globálních nerovností a *M. Houta*, prezentujícího výsledky mezinárodního výzkumu sociální mobility. O základních oblastech nerovností a exkluze hovořil ve svém vystoupení o proměnách zaměstnaneckých vztahů a nerovnostech na trhu práce *A. Kalleberg*, *M. Kivinen* se věnoval utváření střední třídy v Rusku. Kulturním dimenzím nerovností byl věnován příspěvek *M. Lamonta* shrnující poznatky z výzkumu dělníků v USA a ve Francii.

Druhé sympozium bylo věnováno otázkám *Vědění, kreativity a komunikace*. Zabývalo se vlivem vědění na sociální změny v soudobých společnostech, sociálními procesy kreativity a novými informačními technologiemi, komunikací a sítěmi. Přineslo řadu zajímavých postřehů o fungování fyzických (schůze!) i virtuálních komunit, otevřelo problém nezbytnosti komunikace face-to-face.

Tématem třetího sympozia byla *Sexualita, rodiny a formy intimity*. Bylo věnováno jejich sociokulturním dimenzím, konfliktům a mezi-kulturním aspektům problematiky HIV/AIDS.

Ambivalence sociální změny bylo téma dalšího sympozia, které se zabývalo otázkami kulturních traumat současnosti. Vystoupili zde *P. Sztompka* s příspěvkem o traumatech sociální změny, všudypřítomný *J. Alexander* hovořil o sociální konstrukci kulturních traumat, *N. J. Smelser* se vrátil k událostem z 11. září 2001 a *K. Zagorski* se zabýval postkomunistickými traumaty. Dalším tématem byly pokusy o oživení nosnosti konceptu anomie. Ve společnosti Pokrovského, Atteslandera a Filippova ovšem zaujal spíše *Barry*

Johnston ilustracemi toho, jak se lze v životě veřejném i soukromém. V poměrně obecné poloze se objevilo několik zajímavých typologických námětů, například pokud jde o formulování stížností (nářků) a jejich artikulaci směrem k veřejnosti. V paralelní debatě o participaci zaznívaly spíše skeptické hlasy (J. F. Chanlat) a poukazy na převažující manažerismus. Podle G. Szélla je participace ambivalentní, souvisí s demokracií a vzděláním, může za určitých okolností sklouznout do pasti. Důležitý aspekt představuje individualizace.

Páté tematické sympozium se zabývalo *Rozdíly a zájmy*. Sešla se zde řada témat od feminizmu přes otázky multikulturalismu až po otázky etnické identity.

Poslední den byl věnován speciálním sekcím, reflektujícím některá další významná témata, jako je postavení americké sociologie v současném světě, ženské hnutí, globalizace a nová vlna radikalismu vyjádřená zejména v antiglobalizačních hnutích, otázky práva a další témata. U kulatých stolů na toto téma se scházely veličiny jako např. I. Wallerstein, G. Therborn, C. Calhoun, E. Tiryanian, C. Chase-Dunn.

Výše uvedenou programovou charakteristiku zasedání lze doplnit přehledem problémů, které se projevovaly v diskusích např. uvedenými tématy a získávaly tak punc naléhavosti a závažnosti. Jde především o důsledky globalizace ve vztahu k pokulhávajícím kapacitám jejich sociální kontroly (*governance*). Sociologická relevance tohoto problému zazněla zejména na prezidentských zasedáních a dále ve vystoupeních A. Touraina, N. Smelsera, J. Alexandera, G. Therborna, K. Thompsona, K. Knorr Cetiny. Zajímavé diskuse probíhaly na zasedáních, která byla organizována několika výzkumnými výbory. Na pozadí těchto zasedání krystalizovala závažnější (a obecněji formulovaná) témata – např. sociální politiky a sociálních hnutí, sociální a ekonomické souvislosti procesů označovaných jako „společnost vědění“, vztahů mezi profesionalizací a prací, změn ve formách a úloze veřejné sféry. Zřetelně se zde

projevoval přínos mezioborového pohledu na zvolená témata, zejména prolínání poznatků a přístupů ekonomických a sociologických vědních oborů.

Programovou náplň odpoledních a večerních zasedání lze charakterizovat výstižným komentářem ke globálním setkáváním sociologů, který uvedl Dirk Käsler v tematickém čísle *International Sociology*: podle jeho názoru taková setkávání lze charakterizovat spíše jako *jamboree* akademických odborníků, která nahradila dřívější republikánské formy organizace takových setkávání (Käsler, D., 2002, *From Republic of Scholars to Jamboree of Academic Sociologists: The German Sociological Society, 1909–1999*, *International Sociology*, Vol. 17, No. 2, pp. 159–178). Rozmanitost a obsahová nepřehlednost byly vskutku příznačné pro zasedání, která byla organizována výzkumnými výbory. Nicméně nelze konstatovat, že taková rozmanitost by byla doprovázena neodpovědností k diskutovaným tématům, neochotou k jejich hodnocení podle poznávací i praktické relevance a solidárním sdílením určitých převažujících stanovisek. V této linii bylo možné sledovat určité problémy, na které se soustředovaly diskuse a které lze označit jako charakteristická témata současných sociologických bádání. Již výše bylo uvedeno takové téma: sociální důsledky globalizace a povaha globalizačních procesů. Navazující tematická sympozia sledovala významné aspekty klíčové otázky, která byla spojena s globalizačním tématem: jaké formy sociální kontroly se mohou uplatnit v podmínkách globalizace? Jde zejména o porozumění souvislostem mezi věděním, tvořivostí a komunikací, ambivalenci současných sociálních změn a jejich kulturních důsledků i úloze politiky v podmínkách dynamicky se proměňujících sociálních rozdílů a vyostřující se kulturní rozmanitosti. V kontextu těchto diskusí krystalizovaly možné obrysy a důležité aspekty problému sociální kontroly globalizačních procesů, i když zdaleka ne v tak přesvědčující podobě, aby tlumily celkové znepokojení, které se v této otázce projevovalo mezi účastníky

kongresu. Určité významňování sociologických témat se projevilo již při přípravě programu kongresu, když se výzkumné výbory dohodly na společně organizovaných zasedáních. Jako příklad lze uvést zasedání, která organizoval výzkumný výbor pro historii sociologie (RC 08) spolu s výzkumnými výbory pro komunikaci, vědění a kulturu (RC 14) a pro vědu a techniku (RC 23), která se týkala kulturních problémů kapitalismu, výsledků výzkumů komparativní historické sociologie o impériích, či figurativní sociologie. Jiným příkladem byla zasedání k problémům vztahu demokracie a efektivnosti, na jehož přípravě se podílely výzkumné výbory sociologie participace a sebeřízení (RC 10), sociologie organizace (RC 17), politické sociologie (RC 18), žen ve společnosti (RC 32), teorie a výzkumu odcizení (RC 36).

Tematické sympozium **Vědění, kreativita a komunikace**. Na programu tohoto sympozia i zasedání některých výzkumných výborů byla probírána koncepce „společnosti vědění“, která nabízí produktivní poznávací rámec nejen pro analýzu sociálních důsledků moderního vědění, zejména informační a komunikační techniky, ale i povahy současného vědění, jeho zdrojů i forem sociální kontroly. V perspektivě této koncepce lze také tematizovat problémy globalizace, neboť současné vědění představuje klíčový faktor globalizace. Přesnější porozumění jeho sociálnímu zakotvení pak také umožňuje pochopit možnosti sociální kontroly globalizačních procesů. V několika vystoupeních byly formulovány podstatné argumenty k této problematice.

Podle K. Knorr-Cetina vyjadřuje pojem *společnost vědění* několik zřejmých předpokladů: dochází k ústupu významu akademické vědy, prosazuje se vliv ostatních forem vědění, diverzifikují se také základní epistemické přístupy (pojetí pravdy a omylu, pravdy a konsensu) a krystalizují určité (zobecnující/transcendentální) předpoklady, které autorka nazývá „makroepistemickým uspořádáním“ či kulturou vědění. Příkladem takové kultury vědění je „informační vědění“,

jehož obrys analyzuje na příkladech globálních finančních trhů. Tento typ vědění se vytváří pomocí informační a komunikační techniky, zahrnuje síť odborníků působících na těchto trzích, kteří reprezentují investory a poptávku po investicích. Jeho makroepistemické uspořádání se liší od akademické vědy tím, že je založeno na těsné vazbě k uživatelům informačního vědění. Vyznačuje se bohatě strukturovanými sítěmi, v jejichž uspořádání lze identifikovat určité vnitřní i vnější okruhy, např. mezi výrobcí a spotřebiteli na jedné straně a sítí aktérů na finančních trzích na straně druhé; mezi národními a mezinárodními (politickými, hospodářskými i finančními) aktéry; mezi potřebami a pohnutkami k investicím na straně jedné a spekulativními potřebami/pohnutkami na straně druhé.

Zatímco K. Knorr-Cetina opírala svou koncepci *společnosti vědění* o rozsáhlý projekt výzkumu zdrojů a forem vědění spojeného s finančními trhy, další příspěvek k této tematice vycházel z poznatků, které krystalizují na rozhraní sociologie a dalších sociálních věd. Nico Stehr – autor několika známých knih o společnosti vědění a „zakládající autor“ tohoto pojmu – objasnil svou představu jak s pomocí kontextu vzniku této koncepce, tak i její možné obsahové struktury (např. N. Stehr, 1994, *Knowledge Societies*, London, Sage). Navazuje na poznatky o změnách ve způsobu produkce, které využil již D. Bell ve své koncepci postindustriální společnosti: o růstu významu informací jako určující formy produktivního kapitálu (oproti kapitálu vztáženého k fyzickým zdrojům), růstu významu služeb a růstu významu socio-kulturních faktorů ve vztahu k industriálními strukturám. Navazuje také na zkušenosti z 80. a 90. let, které naznačují, že pro praktické využití vědeckého vědění jsou důležité jak technika (dovednosti ve vztahu k přírodě), tak i institucionální reflexivita (schopnost institucionální změny – tedy dovedností ve vztahu k socio-kulturním zdrojům). V hospodářském jednání se tento přístup prosadil velmi výrazně (teoreticky i empiricky) tvrzením o významu vědění pro růst

přidané hodnoty. Tuto zkušenost Stehr zobecňuje pomocí teze, podle které je pro praktické využití vědění podstatný přírůstek vědění, ne jeho zásoba. Na tento poznatek pak navazuje základní určení vědění jako schopnosti k sociálnímu jednání. Z této teze pak vyplývají dva podstatné důsledky: (i) kontext jednání je ovlivněn sociální skutečností – nerovnostmi v distribuci dalších zdrojů pro jednání, jejím institucionálním rámcem, a (ii) společnost si v důsledku uplatnění poznatků vědy a techniky vytvořila schopnost svět konstruovat – stává se stále zřetelněji produktem sama sebe. Zkoumání ekonomických a sociálních důsledků společnosti, ve které je klíčovým zdrojem vědění, se podle autora stává ústředním tématem sociálních věd. Umožní také chápat a ovlivňovat formy kontroly růstu vědění. Současná politická uspořádání – způsoby vládnutí a správy – selhávají, neboť hledají řešení v odvozených problémech: v krizi vládnutí pomocí státu, v komercializaci či globalizaci sociálních poměrů, v distanci mezi laiky a odborníky apod.

Diskuse k pojetí *společnosti vědění* probíhala také nepřímo, v souvislosti s některými sociálními projevy, které evidentně navažují na rozšiřování komunikační a informační techniky a její využití v sociálním jednání. Takovým tématem je např. fenomén *sociálních sítí*. Podnětné argumenty k tomuto tématu formuloval ve svém vystoupení *Randal Collins*. Poukázal na potřebu reformulace Durkheimovy představy o sociálních vztazích zobecněných v typu mechanické a organické solidarity – mechanickou solidaritu označil jako pevné a hustě zformované vazby mezi jednotlivci („klany“), zatímco organická solidarita se vyznačuje slabostí intersubjektivních vazeb („kluby“). Intersubjektivní vztahy, které se utvářejí v kontextu společnosti vědění, však nelze zařadit ani do jednoho z těchto typů. Proto navrhuje uvažovat o novém typu sociálních vazeb, jež nazývá intelektuální sítě, jež považuje za klíčový prostředek a prostředí pro tvořivost. Z toho důvodu se intelektuální sítě shlukují jednak kolem vynikajících aktérů, témat, která for-

mulují, a prostředí soutěživosti, která se mezi nimi vytvářejí. V tomto typu intelektuálních sítí – který nazývá horizontálním – se podle jeho názoru prosazuje tzv. zákonitost malých čísel při získávání veřejné pozornosti. Jinými slovy, jen omezený počet soutěžících tvůrců/inovátorů může získat veřejnou pozornost, a tím šanci pro zdůvodnění témat/produktů, které vytvářejí. Omezenost veřejného „prostoru pozornosti“ je podle Collinse faktorem omezujícím intelektuální tvořivost v posledních desetiletích, a také příčinou toho, že tvořivost je kromě vysoké koncentrace úsilí v určitém směru také formována schopností „vypořádat se s rivaly“ a schopností podpořit intelektuální výkon i „emocionální energií“. Politické sítě považuje rovněž za intelektuální sítě, avšak při jejich formování se prosazuje řada specifík: působí zde více rodinné vazby; prostor veřejné pozornosti je více omezen; formulace témat nedosahuje tak vysoké abstrakce; schopnost vydávat emocionální energii je rozvinutější – neprojevuje se jen obecně, ale je s to oslovit určité segmenty populace.

Další problém z tematiky *společnosti vědění* se týkal vlivu informační a komunikační techniky (ICT) na veřejnou či soukromou sféru. *Craig Calloun* prezentoval výsledky svého výzkumu, které poukazují na převahu vládních organizací i korporací při osvojování prostředků ICT nad nevládními organizacemi. Důvod spatřuje v rozdílné míře adaptace relevantních institucí na tuto techniku. *John Urry* prezentoval k tomuto tématu rozdílnou interpretaci. Většina výzkumů sociálních důsledků ICT je podle jeho názoru chybně orientována jen na oblast formalizované komunikace. V diskusi také zazněl kulturně kritický hlas *Steve Fullera* k mnohým sociologickým koncepcím, včetně koncepce „společnosti vědění“. Vysvětloval, že mnohé sociologické koncepce a pojmy již vyjadřují (a usnadňují) proces podřizování vědy kapitalistickým formám osvojování. Jako příklad uváděl kategorie sociálního kapitálu, koncepci společnosti vědění nebo známou koncepci postakademické vědy. Kulturně kritický tón příspěvků

S. Fullera byl bezpochyby dobrým podnětem pro diskusi a vyjasňování tématu kongresu, jenž chtěl ozřejmit sociální povahu rostoucích výzev k jednání v situaci ambivalentně působících institucí.

Ruská sekce. Hlavním jednacím jazykem světových sociologických kongresů bývá angličtina, někdy v kombinaci s dalšími jazyky, především španělštinou nebo francouzštinou. Cizojazyčné sekce mají sdružovat vědce z rozdílných zemí, které spojuje společný jazyk, jiný než anglický. *Ruské sekce* se účastnilo kolem šedesáti vědců ze zemí bývalého Sovětského svazu. Část z nich vystupovala i v jiných sekcích, vedených v angličtině. Ruská sekce probíhala po dvě odpoledne a z předložených 44 příspěvků organizátoři vybrali k prezentaci celkem asi dvacet. Koordinátorem celého jednání sekce byl profesor *Nikita Pokrovski* z Moskevské státní univerzity, který řídil i první odpolední jednání, druhý den se organizace ujal prof. *Michail Gorškov* z Ruského nezávislého institutu sociálních a národnostních problémů v Moskvě. Ruská akademie věd (Socio-politický výzkumný institut) a Ruská sociologická společnost uspořádaly dva měsíce před konáním kongresu v Brisbane symposium v Moskvě pod názvem *Sociologie 21. století: pohled z Ruska*. Současný svět je v něm nahlížen ruskými očima z několika úhlů: ruský pohled na současné sociologické teorie, historie sociálních procesů a myšlení, sociální trendy soudobého světa, sociální politika a sociální technologie.

Moskevské sociologické diskusní fórum do určité míry sloužilo jako příležitost k ujasňování ruských postojů k soudobé světové realitě a mnozí jeho účastníci své názory pak prezentovali na kongresu v Brisbane. Je ovšem škoda, že i v Brisbane zůstali sami mezi sebou a k mezinárodní výměně myšlenek docházelo v jiných, anglicky vedených, sekcích. Ruská sekce sice mohla nabídnout vynikající průřez soudobou ruskou sociologií, ale na své si přišel pouze ten, koho zajímá speciál-

ně ruská problematika. Pro cizince, neznalého ruských poměrů, mohla znít některá témata příspěvků spíše záhadně (sociální problémy migrace do Ruska v postsovětském období, sociální vlivy moderních ruských učitelů, polyetnická struktura moskevské populace, Kozáci na jihu Ruska: tolerance a konflikt), nebo podezřele (sociologie jako ideologie pro nové Rusko).

V příspěvcích se střídala různá témata: reflexe globalizace, reakce na transformační změny v Rusku v posledních deseti letech, změny hodnotového systému ruské populace, vzdělání jako nová hodnota ve společnosti, kořeny sociálních nerovností, Rusko po 11. září 2001, etnické faktory v procesu transformace v Rusku, Kavkaz v kontextu sociální a kulturní transformace, vztah Rusů a Němců jako zdroj sebeidentifikace, ruská mentalita jako limit demokratických reforem, paradox jako charakteristický jev transformace v Rusku, přechod k tržní společnosti v Rusku: strategie slepé uličky.

Hodnoty, hodnotové systémy, formování kulturní identity soudobého Ruska patřily k nejméně diskutovaným diskusním otázkám. Objevovaly se snahy přesněji vymezit úlohu ruské inteligence i snahy vyrovnat se s temnými stránkami současnosti – organizovaným zločinem v Rusku a jeho lokální i globální dimenzí.

Ruská sekce patřila k zajímavým kongresovým příležitostem. Nejspíš také proto, že ruština je pro nás stále srozumitelná a ruská sociologická témata korelují s našimi zkušenostmi více než problémy řešené sociologií v USA, jihovýchodní Asii, Jižní Americe nebo Austrálii.

Vzhledem k relativní geografické blízkosti Ruska je načase, aby česká sociologie věnovala velmi bohaté sociologické produkci ruských kolegů větší pozornost.

*Karel Müller, Věra Majerová,
Jiří Buriánek, Pavel Kuchař*

Sociologický časopis Czech Sociological Review

1

CONTENTS

Editorial (Marek Skovajsa)	3
Zygmunt Bauman: Mankind on the Road to a Planet-wide Community	5
ARTICLES	
Miroslav Novák: Popper versus Schumpeter: A Comparison of Two Non-Classical Theories of Democracy	11
EMPIRICAL RESEARCH	
Petr Mareš, Tomáš Sirovátka, Jiří Vyhlídal: The Long-term Unemployed – Living Conditions and Strategies	37
Dan Ryšavý: Social Distance towards the Roma. The Case of University Students	55
ESSAY	
Zdeněk R. Nešpor: Czech Folk Music in the 1960s–80s from the Point of View of the Sociology of Religion	79
PROFILE	
Markéta Sedláčková: Post-modern Changes in the Life and Works of Zygmunt Bauman	99
REVIEWS	
INFORMATION	

PE 4584

Sociologický časopis Czech Sociological Review

OBSAH

Editorial (Marek Skovajsa)	3
Zygmunt Bauman: Lidstvo na cestě k planetárnímu společenství	5
STATI	
Miroslav Novák: Popper versus Schumpeter: srovnání dvou neklasických teorií demokracie	11
ZE SOCIOLOGICKÝCH VYZKUMŮ	
Petr Mareš, Tomáš Sirovátka, Jiří Vyhlídal: Dlouhodobě nezaměstnaní – životní situace a strategie	37
Dan Ryšavý: Sociální distance vůči Romům. Příklad vysokoškolských studentů	55
ESEJ	
Zdeněk R. Nešpor: Česká folková hudba 60.–80. let 20. století v pohledu sociologie náboženství	79
MEDAILON	
Markéta Sedláčková: Postmoderní proměny v životě i díle Zygmunta Baumana	99
RECENZE	
ZPRÁVY A INFORMACE	

ISSN 0038-0288

9 770038 028000

01